

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

8 (11)

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної Академії наук України
та
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ніжинознавчі
студії
№6

збірник
регіональної історії
та пам'яtkознавства

Випуск 8(11)

КИЇВ
2009

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)
Н61

Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 4 від 31 березня 2009 р.)

Рецензенти:

Вербі І.В., доктор історичних наук, професор
Острянко А.М., кандидат історичних наук, доцент

Редакційна колегія:

к.і.н. *О.Б. Коваленко* (голова ред. колегії), к.і.н. *О.М. Титова* (заст. голови ред. колегії), д.політ.н. *О.Д. Бойко*, д.тех.н. *Л.О. Гріффен*, член.-кор. НАН України, д.і.н. *О.П. Моця*, д.і.н. *А.А. Непомнящий*, д.і.н. *С.І. Посохов*, д.філол.н. *Г.В. Самойленко*, к.і.н. *О.Г. Самойленко*, к.і.н. *Є.М. Страшко*, *С.Ю. Зозуля* (упорядник), *О.С. Морозов* (упорядник)

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / гол. ред. кол. О.Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О.М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Випуск 8 (11). – К., 2009. – 195 с.
ISBN 978-966-8999-16-1

У восьмому випуску наукової збірки “Ніжинська старовина” вміщено ряд ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування. Окремий розділ присвячено 200-річчю від дня народження М.В. Гоголя. Також у окремий розділ виділені ретроспективні огляди розвитку торгівлі та млинарського промислу на Ніжинщині.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)

ББК 63.3(4Укр=Укр)

Збірку видано за фінансової підтримки:

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
(голова акад. П.П. Толочко, перший заст. голови М.Т. Пархоменко),

Ніжинської міської ради

(в.о. Ніжинського міського голови О.Г. Баранков),

Ніжинської міськрайонної благодійної організації

“Благодійний фонд “Ніжен”

(голова наглядової ради фонду М.Т. Шкурко),

ПП “Виробничо-комерційна фірма “Техно-Т”

(директор В.В. Тарасенко)

ТЕХНО-Т

ISBN 978-966-8999-16-1

© Зозуля С.Ю., Морозов О.С.

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК

Ї І Ї Ї Ї

До 200-річчя від дня народження Миколи Гоголя

<i>Михед П. (Київ—Ніжин)</i> “...Прадедовская душа шалит в тебе...” (про літературознавчий аспект вивчення генеалогії роду Миколи Гоголя)	5
<i>Арват Н. (Нежин), Арват Ф. (Нежин)</i> О первых украинских переводах произведений Н.В. Гоголя ...	15
<i>Гетман Л. (Нежин)</i> Петербург и Рим глазами малоросса	22
<i>Кучерявец В. (Ніжин)</i> “Нет уз священные товарищества”: Микола Гоголь і Костянтин Базілі	27
<i>Пономар О. (Ніжин)</i> Ніжинська Мостова вулиця у творі Миколи Гоголя “Мертві душі”	33
<i>Руденко Л. (Ніжин)</i> Ніжинські ремінісценції на сторінках творів Миколи Гоголя	38
<i>Сорока Г. (Ніжин)</i> Листи М.В.Гоголя ніжинського періоду	43

Ретроспективні огляди

<i>Конончук Д. (Ніжин), Конончук І. (Ніжин)</i> Торгівля в Ніжині: історія і сучасність	47
<i>Москаленко О. (Ніжин)</i> Від водяного колеса до вітряка, або Як еволюціонував млинарський промисел на Ніжинщині (XVII—XIX ст.)	58

Ніжинщина археологічна та літописна

<i>Фатюк О. (Ніжин)</i> Знахідки доби бронзи на Ніжинщині (за матеріалами фондів Ніжинського краєзнавчого музею)	67
--	----

Доба литовсько-польського панування

<i>Кудрявцева А. (Ніжин), Романюк І. (Ніжин)</i> Адміністративно-територіальний устрій Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.)	69
---	----

Історія Ніжинщини імперської та постімперської доби

<i>Діденко Т. (Ніжин)</i> Дещо про діяльність Ніжинського благодійного товариства	73
<i>Дудченко Г. (Ніжин), Стрикун М. (Ніжин)</i> Ніжинська школа садівництва та шовківництва у 1942 р.	80
<i>Дудченко О. (Ніжин)</i> Повноваження районної колегії при представнику Президента України в районі у першій половині 90-х років XX ст. (за матеріалами Ніжинської районної державної адміністрації Чернігівської області)	88

<i>Коваленко Є. (Ніжин)</i> Формування органів управління лісовим господарством	
Ніжинщини в добу нацистської окупації (1941–1943 роки).....	95
<i>Кулик В. (Ніжин)</i> Події у Ніжині в 1918–1919 роках.....	103
<i>Лейберов О. (Ніжин)</i> “Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшуюся Россию...” — жовтневі події 1905 року в Ніжині	110
<i>Шпитяк В. (Ніжин)</i> Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшер- сько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки)	117
Пам’ятки	
<i>Морозов О. (Ніжин)</i> «Альдини» у бібліотечному зібранні Ніжинського держав- ного університету імені Миколи Гоголя	121
Видатні ніжинці	
<i>І.Д. Ковалевський (1895-?)</i> Від упорядників. <i>Вступна стаття Г. Самойленка (Ніжин)</i> ...	135
<i>Ковалевський І.Д.</i> Хто ми, що ми і чого хочемо?	137
<i>Ємельянов В. (Ніжин)</i> Трагедія українського есера (Юхим Гаврилей)	150
<i>Морозова А. (Чернігів)</i> Нові факти до біографії М.В. Нечкіної (до 110—річчя від дня народження)	155
Архівні знахідки	
<i>Гордієнко Д. (Львів)</i> Анекдоти професора Петра Люперсольського	159
<i>Потапенко М. (Ніжин)</i> Газета «Ніжинецъ» у 1917 році (до історії періодич- них видань Ніжинщини)	164
<i>Сидорович О. (Ніжин)</i> Ніжинське ощадно-позичкове товариство у 1895–1914 роках (за архівними матеріалами)	170
<i>Ситий І. (Чернігів)</i> Матеріали до історії Ніжина: майновий документ 1796 р. з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського	177
Рецензії, дискусії, повідомлення	
<i>Шаповаленко О. (Київ)</i> “Ічня” праукраїнською — “володіння”	181
<i>Дмитренко Н. (Ніжин)</i> Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею.....	187
<i>Зозуля С. (Київ—Ніжин)</i> Кілька роздумів про древній і юний Ніжин (замість рецензії)	191
Автори	195

* * *

У збірнику використані графіка та світлини з фондів
Ніжинського краєзнавчого музею, приватного зібрання упорядників,
а також надані авторами публікацій

* * *

На обкладинці: фрагмент плану міста Ніжина 1773 року

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Павло МИХЕД
(Ніжин)

“...Прадедовская душа шалит в тебе...” (про літературознавчий аспект вивчення генеалогії роду Миколи Гоголя)

Родовід будь-якої сім'ї завжди таїть щось важливе і водночас загадкове, зовні зримає і навіть на перший погляд зрозуміле, але найменша спроба вилучити якийсь значний сенс виявляє, що предмет, якому властива своєрідна і виразна наочність, несе інформацію, що заледве піддається тлумаченню. Спосіб її втілення в житті-творчості й природа “наочності” залишаються мало збагненими. Це особливо яскраво помітно в художніх текстах, що є своєрідною матеріалізацією біологофізіологічної конституції митця. Та й літературознавчі технології аналізу цієї сфери дотепер носять швидше донауковий характер. Вони є емпіричним оглядом фактів у пошуках початків систематизації та класифікації, в якому переважає суб'єктивно-асоціативний образ думки. І розгледіти “смилове мерехтіння” (Ю. Лотман) – справа незвичайно складна, якщо взагалі можлива. Вона знаходиться, мабуть, у зоні “передонтологічного розуміння” (Хайдеггер).

Звернення до родоводу письменника має різну мету. Не можна применшувати значущість інформації, яку вона містить, оскільки вона здатна скоригувати напрям аналізу творчої спадщини. У цьому переконують антропологічні методики. З погляду сучасної герменевтики, історія родоводу може бути джерелом своєрідного інтертексту, породженого зверненням автора до вчинків і долі предків. Останні часто служать прообразом мотивів і ситуацій художніх творів. І Гоголь у цьому не виняток. Те, що називається життєвим досвідом, формується, насамперед, на основі відомостей про світ близьких людей.

Вивчення родоводу письменника літературознавцем має свою специфіку і помітно відрізняється метою від вивчення того ж предмету істориком, культурологом або біологом. Особа письменника, його конституціональна природа знаходить свій вираз у художніх текстах, а не тільки в коді поведін-

нки або різноманітних реакціях на світ і людей. Якраз цей втаєний і “німий” зв’язок постає чи не найважливішим у вивченні родоvodu письменника.

Микола Гоголь у цьому сенсі є безумовним феноменом. Ю. Манн, автор одного з найбільш фундаментальних його біографічних досліджень, зазначає: «Про Гоголя не скажеш як про відомого персонажа, що “походження” його “темне і скромне”; але все ж немало в його родоводі неясного, заплутаного, а то і просто фантастичного» [1].

Слова “таємниця” і “загадка” не випадково незмірно частіше уживаються тими, хто пише про Гоголя, порівняно з іншими російськими класиками. Як і слово “ключ” (що увійшло до гоголезнавства, здається, з легкої руки самого Гоголя і маркує пошуки глибинної єдності особистості й творчості), яке позначило пошук розгадки прихованого від зовнішнього погляду. З точки зору логіки, тут існує причинно-наслідковий зв’язок, і він визначає напрями пошуку. Можливо, найнаочніше цей вектор виявляється у працях психологічної школи, що апробувала свою методологію в гоголезнавчих працях Д. Овсянико-Куликовського. Психофізіологічна естетика, поза сумнівом, перебільшувала біологічний чинник. Це було в дусі часу. Згідно думки Д. Овсянико-Куликовського, наявність “двох природ” у Гоголя стала наслідком драматичної боротьби двох начал: біологічного й ідеологічного, “геніальності” і “розуму”: “Ця внутрішня – психологічна – суперечність між указаними особливостями його розуму та його геніальністю були причиною того розумового розладу із самим собою, який складав одну з помітних сторін складної душевної драми і загальної неврівноваженості цієї великої людини» [2].

Одним із відгалужень цього напрямку в літературознавстві є біографічний метод, хоча теоретики літератури розглядають його як компонент “зовнішнього підходу до вивчення літератури” [3]. Інформація про родовід, що відчутно впливає на поведінковий код і художні рефлексії письменника, безумовно, актуальна для літературознавця. Разом із тим, необхідно враховувати, що художній твір постає плодом непрямого “самовираження”, так, до того ж, і такий спосіб самовираження має різний ступінь правдивості в реально-побутовому вимірі, а не художньому сенсі. Чим є, наприклад, “Авторська сповідь” Гоголя? Можна бачити в ній прагнення дати реальне уявлення про творчий розвиток письменника, тобто прийняти її як реальну сповідь. Багато хто схильний так думати. Але чи не є ця сповідь художнім текстом, співвіднесеним із “Прощальною повістю”, про яку Гоголь згадує в «Заповіті», що відкриває “Вибрані місця з листування з друзями”? Гадаю, що підстави і для такого твердження є. При цьому важливо підкреслити, що сам принцип самовираження може бути використаний “не за призначенням”, як і в цьому випадку, а лише як варіативна форма стилізації або імітації для досягнення художньої мети, а не для того, щоб подати реальну інформацію.

Родовід або інформація генеалогічного дерева, таким чином, служить одним із джерел біографічного методу – допоміжним джерелом або компонентом “зовнішнього підходу” при тлумаченні художнього тексту. Досить подивитися на шекспіріану, яка, з одного боку, збіднена методиками корелятивних рефлексій зіставлення відомостей з життя письменника, його предків і фактів його літературних творів, але з іншої – наповнена неймовірною кількістю версій про авторство, які часом мало що пояснюють у художньому світі поета і драматурга, перетворившись уже на самостійну галузь досліджень.

Знайомство з біографією дає додаткові відомості для роздумів над художнім світом. Тим паче, що особистісне начало має тенденцію до збільшення питомої ваги у процесі історичного розвитку. Говорячи про російську літературу початку XVII ст., Д.С. Лихачов так позначив цей найважливіший чинник літературного процесу: “Сама література, як ціле, починає створюватися під дією цього особистісного начала. У літературу входить авторське начало, особиста точка зору автора” [4]. Вся історія світової літератури – це історія виявлення індивідуальності творця, його свідомого й несвідомого. Художня практика XX ст. – яскравий тому доказ.

Дослідження літературного твору може здійснюватися двома напрямками: від автора до твору і від твору до автора. Що об’ємніше й повніше матеріал про автора літературного твору, то виразніше проступає тенденція до автономізації цього знання. Воно стає самостійним об’єктом уваги. І хоча містить інформацію, здатну пролити світло на цілісний огляд творчості письменника, але стосовно окремого твору, як конкретної індивідуальності художнього вислову, його дієвість помітно знижується, а кореляція із сенсом і змістом літературного твору утримує також зворотний зв’язок. Ідеальною бачиться біографія, яка знаходить зрине втілення в літературному творі. Але це відноситься швидше до області інтелектуального експерименту та гри уяви або ж характерне для творів окремого жанру – художньої автобіографії. Зовні його реальність набагато складніша і виявляє неповноту кореляції з фактами життя письменника.

Інший шлях – від твору до автора, до конституювання творця на основі тексту як продукту, що синтезує свідоме та несвідоме. Індивідуальний стиль – єдина форма матеріалізації авторського “я”. Величезний досвід подібної практики дослідження містить роботи, в яких зроблені спроби встановити авторство різних текстів. Породжуваний у процесі подібної реставрації автор представляє образ, іманентний своєму твору. Цей “ідеальний автор” далекий від реальної особи з усім властивим їй комплексом людських рис і особливостей. Тотожність між ними встановити майже неможливо. Вони існують автономно, але, зрозуміло, мають численні точки перетину. Творчість Гоголя і його особа наочно ілюструють цю тезу. Вже сучасники, що спілкувалися з ним, дивувалися тій прірві, яка пролягала між іскрометними розповідями письменника та їх трохи похмурим і непередбачуваним у багатьох ситуаціях автором, що, до речі, ґрунтовно піклувався про свій образ. Йдеться в даному випадку тільки про один із векторів спостереження.

У творчій спадщині Гоголя є твори, спеціально орієнтовані на формування у читача образу автора. Це, насамперед, “Вибрані місця з листування з друзями”, в яких задекларовані основні установки автора під час роботи над цим твором, окреслена життєва ситуація, що виникла як передумова і, одночасно, мотив появи “Листування...”. Але коли виявилось, що критики і читачі не повірили автору, Гоголь написав “Авторську сповідь”, покликану, в першу чергу, укрупнити образ творця. За задумом Гоголя, сповідь про власне життя здатна водночас також підвищити авторитетність письменницького слова. Як наслідок – вплинути на рецепцію “Листування”

Що до окремих творів письменника, то, не дивлячись на численні вислови автора з питань мистецтва і рясні коментарі до власних творів, відновити або конституювати його творчу індивідуальність, а тим більше людську особистість – справа безнадійна. Всі

спроби послідовників Фройда (Гоголь – фігура вельми популярна в їх середовищі) пояснити певний його твір, викликають ще більшу кількість питань, на які немає відповідей.

“Герои мои потому близки душе, что из души; все мои последние сочинения – история моей собственной души” [VIII, 292]. Але історія душі має і свої витoki, та й розвивалася вона не в ізоляції від зовнішнього світу. Швидше за все, душа і світ навколо були сполученими посудинами. На “одну хвилину” ж вони були настроєні лише з батьками і близькими родичами. Тільки у тому, що було засвоєне від світу і хто був посередником в його осмисленні, а що викликало опір або, навіть, відторгнення, – іншими словами: яким був процес формування рецептивного механізму письменника, його душевна робота – така ж загадка, як і сам геній Гоголя.

Ніхто не буде, мабуть, сперечатися з тим, що генеалогія роду здатна все-таки коригувати загальний образ письменника, який відчутно впливає на рецепцію творчості в цілому. Якщо звернутися до дослідницької практики гоголезнавців, то виявиться, що це питання неодноразово було предметом уваги.

А. Бєлий виводив, наприклад, родовід Гоголя від “поповичів”, що, тим самим, “пояснювало” фінал творчої біографії письменника. “Гоголі, – писав А. Бєлий, – вийшовши з нижчих станів, були, так би мовити, “міщанами у дворянстві” (не за побутом, а за походженням) серед поміщицької знаті, у колі дячків відчувалася невимушеність” [5].

На зламі 1920–1930-х років із розповсюдженням соціологічного методу в літературознавстві, де він бачився новим словом, В. Переверзєв, починаючи книгу про Гоголя, заявляв: “Мої попередники доклали більше всього зусиль на визначення індивідуальної фізіономії Гоголя, я ж докладу всі зусилля на визначення індивідуальної фізіономії його творінь” [6]. А наприкінці книги, намагаючись пояснити власне твердження про “двостихійність” душі Гоголя, вимушений був визнати: “Чому творчість Гоголя двостихійна? Тому, що душа Гоголя двостихійна. А чому душа Гоголя двостихійна – це невідомо”. Твердження ж попередньої критики, що “сполучною ланкою між різнорідними струменями гоголівської творчості вважається особа самого Гоголя, його індивідуальна психіка, хвора, подвійна, суперечлива” [7], В. Переверзєв відкинув.

Не позбавлене цікавості зауваження українського поета і критика, дослідника творчості Гоголя Є. Маланюка про те, що проблема стилю є проблемою біографії [8]. Ця теза, поза сумнівом, була пов’язана з російською гуманітарною думкою 1920-х років, що віддала данину цій проблемі. Цілий ряд перспективних ідей свого часу висловив Г. Шпет. Серед них і про залежність біографії та поезії: “Об’єктивна структура слова – як атмосферою земля – огортається суб’єктивно-персональним, біографічним, авторським диханням. Це розчленовування словесної структури знаходиться у винятковому положенні, і строго кажучи, його повинно бути винесено в особливий відділ наукового відання” [9].

Слово автора і його людський профіль перебувають у стані тісного зв’язку і залежності: “За кожним словом автора ми починаємо тепер чути його голос, здогадуватися про його думки, передчувати його поведінку. Слова зберігають своє значення, але нас цікавить деякий ніби особливий інтимний сенс, що має свої інтимні форми. Значення слова супроводжується як би співзначенням. Насправді це quasi-значення, *parergon* по відношенню до *ergon* слова, але на цьому-то *parergon* і зосереджується увага” [10].

Завершує свої дослідження філософ афористичним імперативом: “В цілому, особистість автора виступає як аналог слова. Особистість є слово, і вимагає свого розуміння” [11].

Ідеї Г. Шпета знайшли розвиток у наукових працях його учня Г.О. Винокура, зокрема, роботі “Біографія і культура”, де розвиваються і конкретизуються думки попередника: “Інтонація і тембр голосу, акцент і порядок слів, синтаксична конструкція і лексична своєрідність, тематичні уподобання і характерні прийоми сюжетотворення, весь назагал стилістичний уклад мови, тобто все те, що відрізняє в ній саме *цього* (виділення наше – *авт.*) мовця серед інших, – це і є суть ті факти, в яких ми вбачаємо сліди індивідуальної життєвої манери і які дозволяють нам дивитися на слово не тільки як на знак ідеї, але і ще як на вчинок в історії особистого життя. Сам зміст слова тепер тільки ознака, що вказує на особу того, хто говорить” [12]. І як висновок наводить думку: “Ось усе, що ми можемо тут стверджувати: *стилістичні форми поезії суть одночасно стилістичні форми особистого життя* (виділення наше – *авт.*)” [13]. Ідея, що була популярна в 20–30–ті роки ХХ ст., пізніше одержала обґрунтування в працях французького критика А. Морьє, що запропонував дослідження літературних стилів на основі психології особистості та що побудував свою типологію на основі психологічного типу характеру. Він виділяв 8 типів характерів за їхніми властивостями: слабкий, несильний, сильний, урівноважений, позитивний, змішаний, витончений, збитковий. В останню групу, наприклад, потрапляють Стендаль, Жорж Санд і Бальзак [14].

Інтерес до особистості Гоголя властивий гоголезнавцям різних поколінь, що визначається, не в останню чергу, оригінальністю його стилю, а не тільки тому, що він робив себе головним персонажем своїх творів, як, наприклад, “Вибраних місць з листування з друзями” або “Авторської сповіді”, але й бажанням крізь оригінальність стилю досягнути індивідуальності письменника. Вже мемуарні свідчення його товаришів по навчанню у Ніжинській гімназії вищих наук сповнені описів загадковості “таємничого Карли”, його дивацтв і витівок, що ставили в безвихідь і досвідчених педагогів. А трагедія останніх років його життя зробила інтерес до особи письменника чимось ледве не головнішим і важливішим за його творчість. Це чудово розуміли сучасники. І. Аксаков писав: “Все життя, весь художній подвиг, всі щирі страждання Гоголя, нарешті спалювання самим художником своєї праці, над якою він так довго, так болісно працював, ця страшна, урочиста ніч спалювання і слідом за цим смерть – все це разом має характер такої події, представляє таку велику, грізну поему, сенс якої ще довго залишиться нерозгаданим” [15]. Невипадково в перші роки після відходу Гоголя з життя саме його особистість була предметом гострих розмов і дискусій, а перша спроба біографії П. Куліша викликала багато суперечок. Остання була за формою логічним і доречно вгаданим жанром, що у певному сенсі “продовжив” “Вибрані місця...”, бо основною формою наративної деталізації біографії стали листи Гоголя. Лист був найбільш адекватним і прямим “носієм інформації” про особистість письменника. Те саме можна сказати і про книгу С.Т. Аксакова “Історія мого знайомства з Гоголем”. Акцент явно був перенесений із творчості письменника на пояснення його особистості, й інтерес цей зберігся до сьогодні. У пошуках правдивого знання виникає постійна спокуса відповісти на ці питання, досягнувши постать Гоголя.

Зрозуміло, що генеалогія не здатна дати відповіді на всі питання гоголівської біографії, але за всього бажання не можна не визнати високий аристократизм духовного подвигу Гоголя, що узятий ним на свої плечі. Усвідомимо жертвовність письменника, який знехтував теплом сімейного затишку і все життя бурлакував чужими домівками,

проживав у добровільному вигнанні далеко від рідних місць, зазнавав майже впродовж усього життя матеріальну скруту, ділячись при цьому з ближніми і незнатними грошима, які несподівано з'являлися, відверте презирство до благ життя – чи не тут високе самозречення його предків, що прославилися і на полях битв, і на службі вітчизні. Охоче вдаючись до театральності поведінки у багатьох життєвих ситуаціях, про що любили розповідати його однокашники ще за навчання в Ніжині, Гоголь у головному був чесний і відповідальний перед Богом і людьми. А якщо дослідники і помічали іноді його фантазії або лукавство, то це було, як правило, лукавство художника в літературних текстах і в тексті життєвої поведінки, своєрідний вияв надмірної схильності до артистичної гри.

Якщо використовувати класифікацію представника “всерозумілої (=всепонимаючої) психології” Едуарда Шпрангера, який виділив 6 основних типів людей (залежно від їх ціннісної орієнтації), то Гоголь і його предки належали до групи “естетичних” і “релігійних” людей, що і визначало, здебільшого, їх життєву долю. Характеризуючи перший тип, Е. Шпрангер відзначав:

Естетична людина володіє власним органом світобачення: особливою здатністю передбачення або проникаючою інтуїцією. Що стосується економічних цінностей, то принцип корисності й естетичний погляд протистоять один одному.

Естетична людина, так само як і теоретична, безпорадна перед економічними умовами життя. Тільки в тому випадку, коли душа виступає як формуюча сила, що дає колір, форму, ритм, ми маємо тип естетичної людини. Суть її найкоротше можна сформулювати як прагнення до оформленого виразу своїх вражень [16].

Серед якостей другого типу Е. Шпрангер виділяє наступні: “Релігійна людина – це та, чия духовна структура постійно й уся цілком спрямована на досягнення вищого переживання цінностей”. З погляду вченого, є 3 форми релігійного, що розрізняються залежно від того, в якому відношенні знаходяться цінності до сенсу життя: позитивному, негативному чи змішаному: “Якщо всі життєві цінності переживаються, якщо перебувають у позитивному відношенні до вищого сенсу життя, ми маємо тип іманентного містика; якщо ж вони ставляться в негативне відношення, то виникає тип трансцендентного містика. Якщо ж вони оцінюються частково позитивно, частково негативно, то виникає дуалістична релігійна натура” [17]. Серед типів людей названі ще соціальний, економічний, політичний і теоретичний.

Цікавий збіг: А. Іванов, автор відомого полотна “Явлення Месії”, що зобразив на ньому Гоголя в образі “найближчого до Христа”, назвав якимось письменника в дружньому з ним листуванні “теоретичною людиною”: “В очах художника і особливо в моїх, ви здається прекрасною теоретичною людиною” [18]. Наведемо розлогу цитату з Е. Шпрангера, яка не позбавлена інтересу стосовно Гоголя: “Теоретична людина, в чистому вигляді, знає лише одну пристрасть: пристрасть до проблеми, до питання, яке веде до пояснення, встановлення зв’язків, теоретизування. Вона виснажує себе як психологічна істота заради породження чисто ідеального світу закономірних зв’язків. Вона живе у світі без часу, її погляд проникає в далеке майбутнє, іноді охоплює цілі епохи; занурюючись у них, вона зв’язує те, що пройшло, і майбутнє у закономірний порядок, що створюється її духом. Її “Я” причетне до вічності, що світиться в нешвидко минулій цінності її істин. У практичну її поведінку вона також вносить систему,

яка відсутня в істот, що живуть моментом, керовані інстинктами” [19]. Цей вислів містить багато асоціацій з фактами і подіями з життя Гоголя.

На початку 1960-х років у американському літературознавстві був популярний психографічний метод, що впровадив Едвард Вагенкнехт. Головне завдання він бачив у представленні особистості письменника в усьому її багатообразному виявленні. В об’єкті уваги вченого, що досліджує особистість письменника, – події життя, середовище розвитку, спосіб життя, соціальний аспект і, нарешті, стиль життя, що розуміється як свідома установка на певний код поведінки. Амплітуда інтересу величезна – від меню улюблених страв до відомостей про інтимний бік життя [20]. Метод цей на певний час привернув увагу дослідників літератури, але потім відійшов у тінь. Причина тому в неможливості добути пошукуване: пояснити складні питання творчості. Вже “нова критика” відкинула біографічну інтерпретацію генези літературного твору, хоч і визнавала роль підсвідомого у творчому процесі, тим самим не відхрещуючись абсолютно від генетичного аналізу і його можливостей, а значить – і від категорії “автора”. Можливо і в цьому сенсі Р. Барт, який проголосив смерть Автора, стверджував, що “нова критика” “часто лише зміцнювала” владу Автора [21]. Смерть його була проголошена наступним поколінням дослідників, що відстоювали суверенне право мови у словесній творчості, що привело до відмови аналізувати генетику тексту. Проте, вже “новий історизм” не тільки реабілітував, але й актуалізував біографію, визнавши факт пізнавальних можливостей художніх текстів, що спричиняє за собою і увага до їх творців. Практика “нового історизму” освоює також традицію біографічного жанру, який, хоч і належить екстратекстуальній сфері, але містить матеріал для реконтекстуалізації, можливої, мабуть, тільки за умови синтезу міждисциплінарних підходів до рішення цього питання.

Важлива грань аналізованої проблеми – вислови самого Гоголя про значення роду. До них – особливий інтерес. Їх не так багато, але вони достатньо красномовні. У повісті “Пропала грамота” Гоголь пише: “Э, старина, старина! Что за радость, что за разгулье падет на сердце, когда услышишь про то, что давно-давно, и года ему и месяца нет, деялось на свете! А как впутается какой-нибудь родич, дед или прадед, – ну тогда и рукой махни: чтоб не поперхнулось за акафистом великомученице Варваре, если не чудится, что вот-вот сам все это делаешь, как будто залез в прадедовскую душу, или прадедовская душа шалит в тебе...” Минуле не зникає – воно живе в нащадках, – такий висновок автора.

Можна сперечатися, чи існував насправді Євстафій (Остап) Гоголь чи ні, але Гоголь назвав свого героя цим ім’ям і “узаконив” його у власному родоводі, зробивши, відтак, своїм предком. Гоголь сам, як відомо, з’являється в кінці “Тараса Бульби”. І це не єдиний приклад. Пригадаймо “Невський проспект” або “На віллі”, де автор з’являється то під маскою апостола Петра, то в образі самого Господа. Гоголь без міфолого-містичного компоненту вже не Гоголь. А в тому світі всі живуть і взаємодіють, впливаючи на сьогодення і майбутнє. Не випадково й сімейна традиція зберігає стільки загадкового, авантюрного, містичного (як, наприклад, одруження батьків або містичні факти народження Нікоши Гоголя). “Німий” родовий зв’язок живий. Він – частина Великого Цілого.

Навіть якщо “патент на благородство” був куплений предками Гоголя – як стверджує частина дослідників, то декілька поколінь роду підтвердили благородство роду своїм життям. І, перш за все, це стосується самого письменника, що своєрідно увінчав дві лінії роду, в якому переважаюче місце належить священнослужителям і людям художньо обдарованим. Дем’ян, який учився в Київській Духовній Академії, був рукопокладений у сан і отримав парафію с. Кононівка, що переходила потім батьківською лінією аж до початку XX ст. (останнім відомим із них був о. Володимир – троюрідний брат Миколи Васильовича). І хоча вже дід письменника, говорячи про минуле роду, не проти був умовчати про цю спорідненість і “умисне приховав священницький чин свого діда Івана” (О. Лазаревський), прихильність роду до служіння церкви, безумовно, була однією з головних сімейних традицій.

Друга лінія родової прихильності пов’язана з артистичним обдаруванням, яке виявляється у представників роду Гоголя. Це і автор інтермедій середини XVIII ст. Василь Танський, який і був, мабуть, тим “славним Танським, природним поетом в смаку майдану, в смаку Плавтовом” [22]. Хоча питання про те, чи належав він до тих Танських, які увійшли до споріднених гілок дерева Гоголів, залишається відкритим.

Серед предків – Іван Косяровський [23], поет, автор цілого ряду поем, що публікувалися в різних російських журналах і альманахах другої половини 20-х – початку 30-х років XIX ст. Він був двоюрідним братом Марії Іванівни (матері Миколи Гоголя), чії листи також свідчать про талант оповідача.

Бабуся Гоголя, Тетяна Семенівна Лизогуб (по матері – Танська), “прекрасно малювала” (О.В. Гоголь-Головня), “володіла чудовою здібністю до живопису і малювала невеликі картини з сільської природи і життя. В Яновщині довгий час зберігалися дві картини, написані Тетяною Семенівною: фрукти і розрізана диня” (В. Чаговець).

Художній талант від неї успадкував син – Василь Опанасович Гоголь. Він “володів даром розповідати уважно, про що б йому не надумалося, і приправляв свої розповіді” (П. Куліш), маючи “оригінальний розум і рідкісний дар слова” (П. Куліш). Він був автором оригінальних п’єс і ввійшов до історії української літератури як один із попередників І. Котляревського – зачинателя нового етапу її розвитку [24]. Збереглася п’єса В.О. Гоголя “Простак, або Хитрість жінки, перехитрена солдатом”, написана на початку 20-х років XIX ст. [25]. Сучасники бачили його в головних ролях, а також диригентом театру Д. Трошинського. Рукописи батька Гоголь привозив до Ніжина, а потім просив матір вислати їх до Санкт-Петербургу [X, 142]. Доля їх невідома, але епіграфи до “Майської ночі” та “Сорочинського ярмарку” свідчать, що вони були з письменником і у столиці. В ролі актриси в Кибинцях Д. Трошинського виступала й Марія Іванівна, яка мала художню фантазію і добрий смак.

Уже сучасники розуміли відмінну природу художнього мислення і самоусвідомлення письменником свого покликання вихідцями з України. С. Шевириков писав: «За всієї особистої різноманітності письменників, народжених у цій країні, є в них у всіх щось загальне, своє, малоруське, спадок батьківщини. Всі вони, по-перше, колористи у слові, як і земляки їх живописці; всі пишуть у прозі й не беруться за російський вірш, який, можливо, не дався їх слуху; всі володіють гумором, у дусі свого племені; всі уміють подружити усне мовлення з мовою витонченою; всі люблять слово природне, простодушне, що прямо летіть з пера; все відзначається особливою майстерністю у зображенні ха-

рактів; всі люблять своє мистецтво, і менш, ніж великороси відволікаються від нього принадами суспільного життя. Гоголь у цих двох останніх смислах є перший художник Росії нашого часу, якому навряд чи рівний знайдеться на сучасному Заході” [26].

І, нарешті, третя лінія роду, яку не можна не згадати. Гоголь завжди відчував свою приналежність до історії козацького роду-народу. І в долі його, в останніх драматичних вигинах її було щось від старої козацької традиції, що помітив ще М. Костомаров: чи «Мудро, що Гоголь, усвідомлюючи всю суєту дійсності, не уміючи ні в собі, ні в тому, що оточує його усвідомити і відчувати те, що задовольняло б його своєю позитивністю, дійшов до переконання в довершеній марноті земного буття і сповнився надією на майбутнє життя? Так за старих часів запорожець, посміявшись в житті своїм над чужим і своїм горем, усвідомлював швидкоплинність і незадовільність земних благ і, відсвяткувавши в Києві посеред подільського ринку прощання зі світом, закривався в Межигірському монастирі?» [27].

Сам Гоголь дещо іронічно ставився до “герольдії” і не надто переймався благородством крові, що задокументовано в його листі до матері: “Все это сущий вздор. Был бы кусок хлеба, а что в том, столбовой ли дворянин или просто дворянин, в шестую ли книгу или восьмую записан. (Если не докажется происхождение от полковника Яна Гоголя, то род будет записан в восьмую книгу). Шестая книга, конечно, почетнее, но права те же” [XIV, 106]. Згадка ж про полковника Яна Гоголя свідчить, що письменник знав легендарну історію роду, а помилка в імені – зайвий доказ того, що для нього це було не таке важливе.

Одночасно, у самій завзятості Миколи Гоголя, його вірності вибраному шляху, відвертій жертвованості виявляється могутній характер козацького роду, в якому своєрідно злилися і об’єдналися все успадковане від предків лінії роду Гоголів: глибока релігійність та служіння Господові, художній геній і, нарешті, самовідданість, наполегливість і завзятість, з якими письменник йшов життєвими дорогами, стверджуючи свої ідеї й думки. Навіть ціною власного життя.

Посилання

1. Манн Ю.В. “Сквозь видный миру смех...” Жизнь Н.В. Гоголя 1809–1835 гг. – М., 1994. – С. 12.
2. Овсянко-Куликовский Д.Н. Собр. Соч. 2-е изд. – Т.1. Гоголь. – СПб., 1909. – С. 188–189.
3. Уэллс Р., Уоррен О. Теория литературы. – М., 1978. – С. 68.
4. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков. – Л., 1973. – С. 144.
5. Белый А. Мастерство Гоголя. – М., 1996. – С. 40–41.
6. Переверзев В.Ф. Гоголь. Достоевский. Исследования. – М., 1982. – С. 45.
7. Там само. – С. 177
8. Маланюк Є. Чупринка і проблеми біографії // Книга спостережень. Проза. – Т. 1. – Торонто, 1962. – С. 167.
9. Шпет Г. Эстетические фрагменты. – III. – Петроград, 1923. – С. 74.
10. Там само. – С. 87.
11. Там само. – С. 88.
12. Винокур Г.О. Биография и культура. Изд. 2-е. – М., 2007. – С. 80–81.
13. Там само. – С. 82–83.
14. Хованская З.И. Анализ литературного произведения в современной французской филологии. – М., 1980. – С. 32.
15. Аксаков И. Несколько слов о Гоголе // Русская эстетика и критика 40–50-х годов XIX века. – М., 1982. – С. 285.

16. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 57.
17. Там само. – С. 59.
18. Переписка Н.В. Гоголя в 2-х томах. – М., 1988. – Т. 2. – С. 485.
19. Шпрангер Э. Вказана праця. – С. 57.
20. Николукин А. Психография – “новый метод” в литературоведении США // Вопросы литературы. – 1963. – № 9. – С. 126–128.
21. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М., 1989. – С. 385.
22. История украинской литературы у восьми томах. – К., 1967. – Т. 1. – С. 503.
23. Див.: Русские писатели (1800–1917). Биографический словарь. – М., 1994. – Т. 3. – С. 107–108.
24. Див.: Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII веков, преимущественно драматическая. – К. 1911. – С. 530–532.
25. Див.: Українська драматургія першої половини XIX століття. – К., 1958. – С. 29–69.
26. Москвитянин. – 1843. – Ч. IV. – С. 126.
27. Костомаров М.И. Твори в двух томах. – К., 1967. – Т. 2. – С. 427.

Генеалогічне дерево роду Миколи Гоголя

1. Остап Гоголь (?–1679)	13. Марія Шостак
2. Яків (Прокіп)	14. Меркурій Кирилович
3. Іван (Ян) Якович	15. Сава Кирилович
4. Федір Якович	16. Василь Опанасович (1777–1825)
5. Дем'ян Іванович Яновський	17. Марія Іванівна Косяровська (1791 або 1792–1868)
6. Петро Федорович	18. Микола Іванович (1781 або 1785–?)
7. Кирило Дем'янович	19. Марія Федорівна
8. Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський (1739 або 1738–1798)	20. Василь Іванович (1786–1832)
9. Тетяна Семенівна Лизогуб (1760–1826)	21. Єлизавета Бачманова
10. Іван Петрович (1740(?)–?)	22. Ілля Іванович (1792–?)
11. Агафія Петрівна Мазуренко	23. Марія Іванівна (1777–?)
12. Іван Матвійович Косяровський	24. Єфросинія Іванівна (1789–?)

25. Микола Васильович Гоголь (1809–1852)
26. Іван (1810–1820)
27. Марія (1811–1844)
28. Дмитро (1812–1813)
29. Ганна (1817–1820)
30. Андрій (біля 1818–1819)
31. Ганна (1821–1893)
32. Єлизавета (1823–1866)
33. Тетяна (1824–1825)
34. Ольга (1825–1907)
35. Петро Дорошенко, гетьман (1627–1698)
36. Михайло Дорошенко, брат гетьмана (?–1628)
37. Юхим Якович Лизогуб (?–1705)
38. Любов Петрівна Дорошенко (?–1708)
39. Іван Скоропадський (1646–1722)
40. Яків Юхимович Лизогуб (1675–1742)
41. Семен Юхимович Лизогуб (1680–1734)
42. Ірина Іванівна Скоропадська (1679–1760)
43. Уляна-Анастасія Іванівна Скоропадська (1703–1733)
44. Петро Петрович Толстой (?–1728)
45. Семен Семенович Лизогуб (1708 або 1709–1781)
46. Ганна Василівна Танська
47. Матвій Косяровський
48. Олександр Петрович Толстой (1719–1792)
49. Ганна Матвійвна Косяровська
50. Андрій Прокопович Трошинський
51. Петро Олександрович Толстой (1769–1844)
52. Андрій Андрійович Трошинський (1774–1852)
53. Дмитро Прокопович Трошинський (1749 або 1754–1829)
54. Надія Хілкова, княгиня (?–1817)
55. Іван Петрович Толстой (1685–1728)
56. Олександр Петрович Толстой (1801–1873)
57. Олексій Петрович Толстой (1794 або 1798–1864 або 1854)
58. Софія Петрівна Толстая (1800–1882 або 1886)
59. Петро Михайлович Забіла (1580–1689)
60. Степан Петрович Забіла (?–1694)
61. Антін Танський
62. Василь Михайлович Танський (?–1763)
63. Ганна Степанівна Забіла
64. Михайло Степанович Забіла
65. Василь Танський (поет)
66. Євдокія Михайлівна Забіла (1716–1803)
67. Олександр Андрійович Безбородько, князь (1747–1799)
68. Ілля Андрійович Безбородько, граф (1756–1815)

Нинель АРВАТ
(Ніжин)
Федор АРВАТ
(Ніжин)

О первых украинских переводах произведений Н.В. Гоголя

Украинские переводы произведений Гоголя появились в 1860-х гг. В основном переводили повести из “Вечеров на хуторе близ Диканьки”. Хотя это цикл украинский (тематика, сюжеты, образы, языковые элементы), перевод русского текста, изобилующего художественно-изобразительными средствами и разговорными выражениями, представлял большие трудности. Задача переводчиков “Вечеров...” была проста: ознакомить украинского читателя с произведениями русской классики [3]. Д. Мордовцев в предисловии к переводу повести “Вечер накануне Ивана Купала” писал: “Но с полным переводом его (Гоголя. – *авт.*) повестей я не решился бы выступить. Для первого выпуска я нарочно выбрал один из трёх рассказов, которые сам автор признает первоначальными ученическими опытами” с тем, что если перевод исказит Гоголя, то пусть лучше искажает его в произведении более посредственном; с “Тарасом Бульбой” и “Старосветскими помещиками” я не осмелился появиться, не будучи уверен в достоинствах своего перевода” [1].

В 1864–1865 гг. для “Русской читальни” К. Климкович перевел “Вечера на хуторе близ Диканьки” и высказал свою установку: надо печатать такие переводы, “хотя писані на московській мові, але писані русинами і о предметах руських” [2]. В одной из рецензий на два перевода повести “Тарас Бульба”, сделанных М. Уманцем и М. Садовским отмечалось, что каждый перевод “Тараса Бульбы” на украинский язык воскрешает истинно украинский дух, который жил в душе автора, когда он писал свою повесть [3]. Переводчики считали возможным уточнять этот “дух” [4]. Вот один из примеров такого уточнения.

У Гоголя: “Немалая река Днестр, и много в ней заводьев, речных густых камышей, отмелей и глубоководных мест... Козаки живо плыли на узких двухрульных челнах, дружно гребли веслами, осторожно минали отмели, всплашивая подымавшихся птиц, и говорили про своего атамана” (II, 172).

В переводе Головацкого: “Не малая річка Дністер, та много на ній заводей, річних густих шуварів і тростників, мілин і безодень... Козаки быстро плвли на узких двухкирмових човнах, дружно гребли веслами, осторожно минали мілизни, всполошивая підіймавшиїся птиці, і співали про свого атамана: “Полягла козацька молодецька голова, як от вітру по степу трава! Слава не вмере, не поляже, рицарство козацьке всякому розкаже” [5].

Вольности перевода очевидны. Между тем рецензент одобряет отступления переводчика, считая, что тот лишь “придал тексту много прелестных красок и освежил в галицко-русском язиці” [6]. Аналогичные вольности наблюдались и в других переводах украинских повестей Гоголя, осуществленных в плане возрождения авторского духа. Возможно, и потому переводы “Тараса Бульбы” 1880–х гг., по словам И. Франко, “в Галичине ... никто не читал, а “Тарас Бульба” лежал на складе десятки лет” [7]. В связи с этим он полагал, что в Галичине не знали Гоголя как писателя, ибо в представленных там переводах его произведений была “чудернацька мішанина церковщини, російщини и полиціни, розведена на галицько-руськім діалекті” [8].

Однако, наряду с несовершенными в художественном отношении украинскими переводами Гоголя, появлялись истинно художественные. Так, например, в 1874 г. перевел “Сорочинскую ярмарку” М.П. Старицкий, ранее переводивший произведения Некрасова, Лермонтова, Пушкина, Мицкевича и трагедию Шекспира “Гамлет”. Он считал, что его задача – не только познакомить украинского читателя с классикой, но и обогатить украинский язык (“...обработка родного языка на лучших классических образцах” [9]). Хотя заслуги Старицкого высоко оценивались современниками, сам он считал свой перевод из Гоголя несовершенным и внес немало поправок во второе издание повести (1883), ликвидируя буквализм и приближая язык перевода к разговорному украинскому. Ряд повестей Гоголя перевела Олена Пчилка (1881), “Вечера на хуторе близ Диканьки” – Леся Украинка и Михайло Обачный.

Остановимся на переводах “Мертвых душ”. В поэме, по словам В.Г. Белинского, “русский дух” ощущался во всем: “и в юморе, и в иронии, и в выражениях автора, и в размашистой силе чувств, и в лиризме отступлений, и в пафосе всей поэмы, и в характере действующих лиц», – и воплотить этот “дух” в иных языках, вряд ли возможно (“...из Гоголя едва ли что-нибудь может быть передано”) [10]. И. Мандельштам отмечал, что “у гоголевских лиц есть такие слова, для передачи которых потребовались бы целые строки комментариев” [11]. Поэтому “Мертвые души” долго не находили сво-

его переводчика в Украине. Вместе с тем, поэма активно переводилась на европейские языки: в 1844 г. – на польский, в 1846 г. – на немецкий и французский, в 1849 г. – на чешский, в 1854 г. – на английский, в 1858 г. – на болгарский, в 1865 г. – на хорватский, в 1874 г. – на венгерский, в 1882 г. – на финский [12]. В критике того времени отмечалось невысокое качество переводов, преобладание буквализма, затемнение значения русских выражений, неизвестных читателю.

Впервые на украинский язык “Мертвые души” перевел И.Я. Франко (1882). Его перевод коренным образом отличался от названных выше, ибо переводил писатель и поэт, прекрасно знающий русский язык во всех его тонкостях, “духовный родич” [13] Гоголя, понимавший его позицию. Он оценивал “Мертвые души” как “великий архитвір” и считал это произведение, вместе с “Записками охотника” Тургенева, первым прилюдным ударом по крепостничеству. Франко был убежденным борцом за укрепление культурных связей русского и украинского народов. Он совершил титаническую работу по переводу русской классики на украинский язык (Пушкин, Лермонтов, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасов, Гаршин, Достоевский, Герцен). Ведущим принципом его переводов было формирование у читателя правильного взгляда на произведение, понимание его художественной и социальной сущности. Франко публиковал свои статьи и произведения в российских журналах, переписывался с российскими учеными (Веселовским, Шахматовым, Пыпиным, Перетцем, Венгровым). В своих статьях он неоднократно советовал украинцам читать русскую литературу, лучше – в подлиннике.

В библиотеке И.Я. Франко были собраны почти все осуществленные в тот период переводы Гоголя. Он внимательно следил за ними и составил по просьбе Сперанского полную библиографию напечатанных произведений Гоголя в переводах на “малорусский язык”. Ко времени, когда Франко решил перевести “Мертвые души”, он уже был опытным переводчиком и сознавал глубоко национальный характер поэмы, который следовало передать средствами украинского языка. Франко учитывал ошибки других переводчиков Гоголя и, чтобы донести до украинского читателя основной пафос поэмы, построил свой перевод на иных принципах.

С языковой стороны русский национальный колорит “Мертвых душ” выражен, прежде всего, в лексике и фразеологии, что представляет главную трудность для перевода. Учитывая значение и стиль тех или иных слов и выражений, Франко соответственно переводил книжное русское – книжным украинским, разговорное – разговорным, просторечное – просторечным, к фразеологизму подбирал соответственный, а если у языковой единицы не было соответствий, то передавал ее содержание, эмоциональный и стилистический колорит описательно, используя другие, но равнозначные языковые средства. При такой установке переводчик обязан владеть материалом.

Перевод “Мертвых душ” показал, что И. Франко прекрасно знает украинский фольклор. В 1880–1882 гг. он собирал материал для книги “Галицько-руський народні приповідки” и в то же время переводил “Мертвые души” (1882), жил в селе, по его словам, занимался “сільской роботою”, так что украинский фольклор был у него на слуху.

Фразеология “Мертвых душ” имеет специфически-национальный колорит [14]. Для передачи смысла фразеологизма необходимо учитывать, что в тексте Гоголя фразеологизмы “нагружались” еще характеризующей и оценочной функцией соответственно

типу персонажа и ситуации. И. Франко переводит фразеологизм либо эквивалентно, либо описательно, но соответственно ситуации. Так, характеризуя лгуна и хвастуна Ноздрева, Гоголь использует идиому “пули лить”. Франко подбирает эквиваленты: “Слушающие наконец отходят, произнеся: «Ну, брат, ты, кажется, уже начал пули лить» (VI, 71) [15] – “Слухаючи в кінці всі відходять, говорячи: “Ну, брат, ти, бачиться, почав вже з полови матузе плести” (72) [16], “...но я им слил пулю порядочную” (214) – “...але я їм наплів сухого дуба так, що й але” (73). Оба украинских выражения эквивалентны русскому и содержательно, и стилистически, но второе точнее передает эмоционально-хвастливый тон речи Ноздрева. Характеризуя болтовню, сплетни и догадки горожан, сбитых толку известием о покупке мертвых душ, Гоголь пишет: “Это выходит просто: Андроны едут, чепуха, белиберда, сапоги всмятку! Это просто черт побери!” (VI, 190). Франко переводит: “Андрони їдуть, невидальщина, тарабарщина, зелені обварянці. Так-таки, черт побери, та й годі!” (205) – т.е. идентично в эмоциональном, стилистическом и содержательном плане, особенно выразительно третье звено: сапоги всмятку – зелені обварянці, – означающее нечто невозможное. Еще примеры: понести околесицу – нісенітницю городити (326), придётся солоно – дасться взнаки (111), бросался опрометью – прожогом кидався (249), эка важность! – от то велике діло! (65). В переводе учтены ситуация и контекст употребления фразеологизма. Так, выражение во всю пропалую Гоголь употребляет для описания мчавшейся брички Чичикова, а также увлеченности танцующих на балу. Это переведено разными фразеологизмами: бричка “летіла як вітер” (92), а “галопад” на балу “летіл без пам’яті” (176).

Иногда Франко передает русские фразеологизмы описательно: не видя ни зги – не бачачи нічогоісінько (42), сошелся на короткую ногу – так зблизився (64) и др. В случаях сходства русского и украинского выражений Франко, учитывая характер ситуации, подчеркивал (“Как бы не так” – “Еге, як би та не так!” – 270)

Творческий подход к передаче той или иной языковой ситуации очевиден в различном переводе русского прок (не пошло впрок) – в соответствии с ее общим эмоциональным планом. Ср.: “Или вы думаете, что в них есть в самом деле какой-нибудь прок?” (51; о мертвых душах) – “Чи може ви думаете, що з них в самому ділі буває яка користь?” (51). То есть, когда речь идет о прибыли от мертвых душ, используется не-обходимое в этой ситуации украинское слово “користь”. Далее в замечаниях автора об отцовском наставлении Павлуше “береги и копи копейку” находим: “наставление ... пошло впрок” (228). В переводе читаем: “Словом, вітцівська наука “бережи і складай копійку” не пішла в ліс” (250). Этот вариант равнозначен русскому “не пропало даром”, но более эмоционален и соответствует авторскому отношению к предприимчивому Павлуше (легкая ирония).

Примеры творческого подхода И. Франко к переводу того или иного контекста многочисленны. Они свидетельствуют о передаче духа поэмы различными художественно-образительными средствами украинского языка. Эквивалентные украинские параллели столь же выразительны, как и русские. Например: спятил с ума – зсунувся з глузду (32), ни аза не знает – ні в зуб нічого не вміє (249), отбрил его кругом – обругав його зі всіх боків (260), покривить душой – серцем покривити (188), наострить лыжи – наострити п’яти (165) и др. Эквивалентны и обращения: “Душенька моя!” – “Серденько мое!” (что опирается на фольклорные источники). А если не было соотносительных ук-

раинских фразеологизмов, Франко, естественно, обращался к пересказу: не уронил себя – не змішався (22), глядеть косо – глядіти косим поглядом (266), “было ли рассуждение о бильярдной игре, – и в бильярдной игре не давал он промаха” (17) – “Чи була розмова о грі в більярд, – і гра в більярд не була його слабою стороною” (14) и пр.

Анализ украинского перевода обнаруживает, что в обоих языках многие фразеологизмы совпадают лексически и стилистически. Общий фразеологический пласт подчеркивает родство двух славянских языков, что было очень важно в то время. Ср.: душа спряталась в пятки – душа сховалася в п’яти (81), отдал богу душу – отдав богу душу (145), тащить лямку – тягнути лямку (148), заварилась каша – заварилася каша (205), водить хлеб-соль – водити хліб-сіль (266) и др.

Что касается пословиц и поговорок, то они воспроизводятся в переводе точно и заключены в кавычки (как цитаты). Часть этих пословиц и поговорок известна украинскому читателю: плачем горю не поможешь, затвердила сорока Якова одно про всякого и др. Одинаковый пословичный корпус (за некоторыми единичными исключениями) также подтверждает близость языков. Кроме того, Франко передает без изменений ряд гоголевских выражений, ставших впоследствии крылатыми, как бы предвидя их вечную жизнь. Так же вошли во всеобщее употребление фамилии героев, став нарицательными именованиями людей определенного типа, что обогатило оба языка.

В поэме Гоголя большое количество разговорно-просторечных лексических единиц, придающих ей сугубо русский национальный колорит. Для них Франко подбирает украинские параллели, имеющие аналогичную стилистическую и эмоциональную окраску. Эти параллели придают переводу украинский колорит: достал втридешева – добув десь за песій гріш (145); заседателя подмаслила – засідателеві куку в руку (51), “...полились такие потоки речей, что только нужно было слушать” (191) – що тільки вуха розвісь (107), “...одним словом, кутнул” (214) – “...загуляв на всі заставки” (219); “брели прямо” – “чалапкали прямо” (76), “подобрались к чинам генеральским” – “дохапалися генеральської ранги” (18) и др.

Одним из достоинств перевода И. Франко является очень тонкое понимание и передача оттенков многозначных слов. Язык поэмы отличается игрой полисемии. Гоголь создает богатую контекстную полисемию таких слов, как вечный, извечный, хватить, вздор и др. Франко переводит их по-разному, с учетом контекста и персонажа. Например, слово зевать: “Тут он начал зевать и приказал отвести себя в свой номер...” (10) – “тут він почав позихати...” (6), “...собрались позевать, как выезжает чужой барин...” (218) – «що зійшлися погляддіти» (239), “...кто теперь зевает по должности?” (238) – “...Хто ж дрімає тепер на своєму становищі?” (262).

Переводчик учитывает эмоциональные оттенки обращений и переводит их вариативно. Например, матушка (в беседе Чичикова с Коробочкой) – матинко, матусю. “Эх ты, Софрон!” (74) (в значении “простак”) «Ех, ти, Софронище!» (76). “Что ты, болван, так долго копался?” (58) – “Що ти, тумане, так довго нишпорився?” (59); слова тумане, тумане вісімнадцятий в “Словаре...” Франко приведены в значении “малоумный человек”.

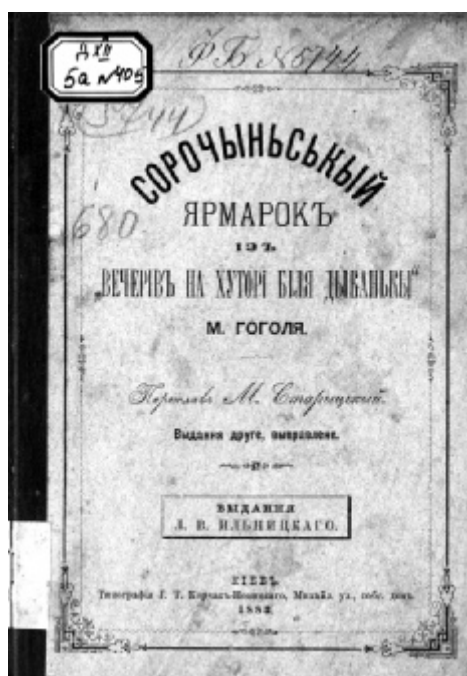
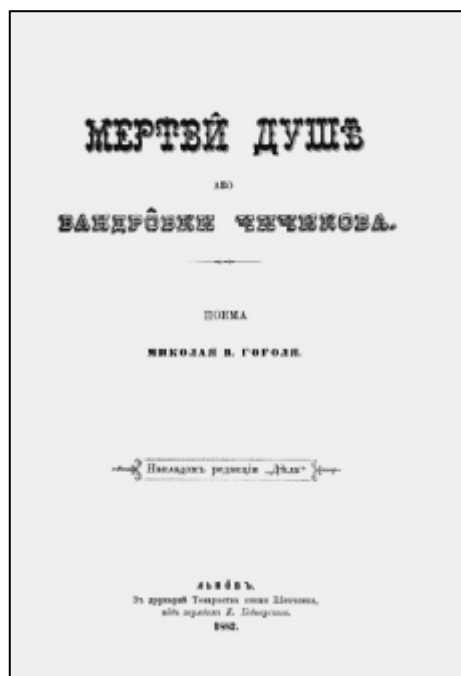
Большой набор просторечно-разговорных украинских элементов применяется в переводе многих русских частиц, обращений, бранных и даже обычных слов. Так, слово мошенник часто употребляемое героями по отношению к равному и низшему, переводится по-разному, с учетом говорящих лиц и ситуации: 1. Собакевич говорит: “...другой мошенник обманет вас...” (102) – “Другий харцизяка ошукає вас...” (107).

2. Кучеру: “Ах ты, мошенник эдакий!” (89) – “Ах ти, непотрібе якийсь!” (93). 3. “Мошенница-ключница совсем было его забросила, каналья!” (125) – “Шельма-клюшница ... злодюга!” (133). 4. “Ведь ты большой мошенник, позволь мне сказать тебе по дружбе” (79) – “Ти прецінь великий ошуканець” (81). 5. “Ведь у меня народ или вор, или мошенник” (126) – “...або циган, або злодюга” (133). 6. “Что, мошенник, по какой дороге ты едешь?” (42) – “Що, драбуге, якою дорогою ти їдеш?” (40).

Как оригинал, так и перевод представляют богатейшие пласты народной разговорной речи – специфически русской и специфически украинской. Франко достиг своей цели, показав “Мертвые души” в зеркале народно-разговорного языка XIX в. Этот перевод – выдающееся явление в истории украинского литературного языка, единственный в досоветский период, не утративший художественного значения и в дальнейшем. Но это был перевод той эпохи: многие слова и выражения были расценены как диалектные. В советский период “Мертвые души” переводились в 1934, 1948 и 1952 гг. (иногда отдельно – “Повесть о капитане Копейкине”), но эти переводы мало отличались друг от друга и не блистали творческим подходом [17], какой наблюдается у Франко. Их сопоставление с первым переводом 1882 г. показывает, что И. Франко точнее передает смысл и народность поэмы, так как был почти современником Гоголя и переводил поэму через 30 лет после его смерти. Первый перевод поэмы Гоголя на украинский язык близок самой поэме по духу, стилю и эмоционально-экспрессивной окраске, он так же ценен как и оригинальные произведения И.Я. Франко.

Примечания

1. *Мордовцев Д.* Опыт переложения украинских повестей Гоголя на малорусское наречие // Малорусский лит. сборник. – Саратов, 1859. – С. 158.
2. Вечери на хуторі близь Диканьки / Перевів з московського Ксенофонт Климкович // Руська читальня. – Львів, 1864. – Т. 1. – С. 15.
3. // Рада (Львів). – 1910. – № 170.
4. // Вестник для русинов австрийской державы. – 1851. – № 1. – С. 172.
5. *Марков О.О.* Н.В. Гоголь в галицко-русской литературе // Известия ОРЯС Императорской АН. – СПб., 1913. – Т. XVIII. – Кн. 2. – С. 45.
6. Тарас Бульба. Повесть из запорожской старины. Сочинение Н. Гоголя / На галицко-русский язык переведено П.Д. Головацким. II вид. – Коломия, 1910. – С. 181.
7. *Франко И.* Рецензия на кн.: Бачинський Ю. *Ukraine irredenta* // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 4. – Кн. 6. – С. 476.
8. *Франко І.Я.* Із історії москвофільського письменства в Галичині // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1899. – Т. 8. – С. 57
9. // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1914. – Кн 4, – С. 48.
10. *Белинский В.Г.* Похождения Чичикова или Мертвые души // Н.В. Гоголь в русской критике. – М., 1963. – С. 216; В.Г. Белинский о Гоголе. Статьи, рецензии, письма. – М., 1949. – С. 183–184.
11. *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. – Гельсингфорс, 1902.
12. Библиография переводов на иностранные языки произведений Н.В. Гоголя. – М., 1953.
13. *Крутікова Н.Є.* Іван Франко про Гоголя // Гоголь і українська література XIX ст. – К., 1954.
14. *Красильникова О.Я.* Фразеологический состав поэмы Н.В. Гоголя “Мертвые души” // АКД. – Х., 1953.
15. Далее, приводя цитаты по т. VI, номер тома не указываем.
16. Мертві душі або Мандрівки Чичикова. Поема М. Гоголя. – Львів. 1882. Здесь и далее перевод Франко цит. по этому изд., указывая страницы в круглых скобках.
17. См.: *Кундзіч О.* Стан художнього перекладу на Україні // Питання перекладу. – К., 1957; *Рильський М.* Проблеми художнього перекладу // Рильський М. Твори. – К., 1962. – Т. IX.

Титульні листи перших перекладів творів Н.В. Гоголя на український мову

Людмила ГЕТМАН
(Нежин)

Петербург и Рим глазами малоросса

История жизни и творчества Н.В. Гоголя хранит еще много загадок. Например, как случилось, что далекий Рим стал для писателя ближе, чем Петербург, к которому он так стремился в юности. Еще пребывая в Гимназии высших наук, в 1827 г. Гоголь писал своему лицейскому другу Г. Высоцкому, что чувствует себя в Нежине как “иноземец, забредший на чужбину, искать того, что только находится в одной родине” (X, 97). Мечтательный юноша, пламенея “неугасимую ревностью сделать жизнь свою нужною для блага государства ... принести хотя бы малейшую пользу”, в то время признавался своему двоюродному дяде П.П. Косяровскому: “Да, может быть, мне целый век достанется отжить в Петербурге, по крайней мере такую цель начертал я уже издавна” (X, 111).

Как известно, юношескую мечту блистать на поприще юстиции Гоголю осуществить не удалось, но Петербург все-таки прославил его как певца Украины и как создателя особого петербургского текста, в котором отразился “взгляд со стороны”, точка зрения “Иного”, непетербуржца ... наблюдателя *иностранного* [1]. Показательно в этом смысле, что художественное описание северной столицы впервые появляется у Гоголя именно в малороссийской повести, и восхищенное удивление, которое испытывает кузнец Вакула, сродни бурным восторгам Николая Гоголя и его лицейского товарища Александра Данилевского, когда они увидели вдали сияющий многочисленными огнями Петербург. Психологически значимо и то, что в повести “Ночь перед Рождеством” писатель остался верен своим первым впечатлениям, их пространственным и временным координатам: это темное время суток и взгляд издали (правда, Вакула, летящий на черте, видит все сверху: “...кузнец все летел; и вдруг заблестел перед ним Петербург весь в огне” (I, 232)).

Блеск, огонь, свет... стук, гром, крик... – вот ключевые семы, передающие впечатление потрясенного зрителя-провинциала, оглушенного и ослепленного блеском, шумом столицы, ошеломленного ее темпом жизни, “страшным многолюдством”, столь непривычным для созерцательных малороссиян (“Боже мой! стук, гром, блеск...”; “Боже мой, сколько тут панства!”; “Боже ты мой, какой свет! – думал про себя кузнец. – У нас днем не бывает так светло” (I, 232–233). Обращает на себя внимание различный стилистико-эмоциональный рисунок внутренней речи Вакулы и его реплик в диалоге с запорожцем. Если внутренний монолог диканьского кузнеца окрашен такими сильными чувствами, как восторг – и даже страх, то собственно прямая речь Вакулы сдержанна, контролируется эмоционально и стилистически. Переход на другой код осуществляется героем сознательно, а причина переключения кроется в том, что “кузнец ... не хотел осрамиться и показаться новичком” (I, 234).

Гоголь мастерски создает иллюзию перехода на другой язык. Именно иллюзию, потому что и внутренняя, и собственно прямая речь Вакулы в тексте повести переданы одинаковыми лексическими единицами – словами русского языка. Украинизмами можно считать лишь *панство* (вместо *господа*) и *познали* (вместо русского *узнали*).

Языковыми средствами “грамотного” языка выступают частичная транскрипция, замена предложений, осложненных однородными членами, на простые неосложненные конструкции, введение книжной лексики и отказ от репрезентации удивления: “Губерния знатная! – отвечал он (Вакула – *авт.*) равнодушно. – Нечего сказать: дома балшущие, картины висят скрозь важные. Многие дома исписаны буквами из сусального золота до чрезвычайности. Нечего сказать, чудная пропорция!” (I, 234).

Своеобразен факт автоцитирования здесь письма к матери от 30 апреля 1829 г., где Гоголь делился своими впечатлениями о Петербурге: “Дома здесь большие, особливо в главных частях города ... во многих домах находится очень много вывесок ... Натурально, что ... дом должен быть весь облеплен золотыми вывесками”(X, 139–140). Та же словесная деталь повторится в отрывке “Рим”: римского князя потрясает Париж “сплоченными массами домов, облепленных тесной лоскутностью магазинов ... бесчисленной смешанной толпой золотых букв”(III, 222).

Еще одна черта, сближающая автора и его героев, – эксплицитно или имплицитно выраженное сопоставление “своего” и “чужого”, будь то Украина и Россия или Италия и Франция. Именно это постоянное сравнение и объясняет, почему, по тонкому наблюдению Ю.Я. Барабаша, когда Невский проспект видит не Вакула, а художник Пискарев, мы “улавливаем что-то если не диканьское, то миргородское или нежинское”, а в позиции рассказчика “находим составляющую если не выраженно национальную, то региональную, “окрашенную” – во всяком случае, чужую” [2]. Восприятие диканьского кузнеца явно восходит к первым впечатлениям от Петербурга, которое получил Гоголь, когда, как и его будущий герой, приехал из малороссийской провинции в столицу и вначале свято верил в то, что только Петербург (даже не Москва) таит в себе самые разнообразные возможности: “...достать ли черевички, какие носит царица” или “сделать жизнь свою нужную для блага государства”. Да и не столь важна разница между этими желаниями, которые одинаково питает провинциальный миф о Петербурге [3].

И все-таки между автором и героем “Ночи перед Рождеством” есть весьма существенное, мы бы сказали, трагическое различие: Вакула в Петербурге – только гость, искатель тихого счастья, а потому его история, построенная по канонам доброй рождественской сказки, и должна была закончиться счастливо – возвращением в родную Диканьку и женитьбой на Оксане. О Петербурге будут напоминать лишь черевички, которые, как оказалось, вовсе не нужны были малороссийской красавице, да “намалёванное” Вакулой на стене диканьской церкви изображение черта, “такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо; а бабы, как только расплакивалось у них на руках дитя, подносили его к картине и говорили: “он бачь, яка кака намалевана!” – и дитя, удерживая слезёнки, косилось на картину и жалось к груди своей матери” (I, 243).

Глубокий смысл подобной концовки в том, что словом, заключающем текст, является лексема *мать* – символ всего родного, кровного. Счастлив Вакула, не отрывавшийся от груди своей родины-матери, а потому ему нет дела до того, что в Петербурге “все обман, все мечта, все не то, чем кажется! ... все дышит обманом” (III, 45). Иное дело – художник Пискарев: для него Невский проспект – это место, где он должен жить и творить, и вырваться из его власти он сможет, только отдав саму жизнь. Пис-

карев и лирический герой повести “Невский проспект” – еще одно зеркало, отразившее впечатление Гоголя о Петербурге, причем гоголевский “миф Города”, современного мегаполиса-монстра как воплощения и живого символа антигуманной цивилизации сложится позднее, когда писатель выйдет за пределы петербургского пространства и в его сознании сформируется оппозиция “патриархальный Рим – буржуазный Париж”, а одновременно романтическая параллель “Италия–Украина” [4]. Добавим также параллель “Петербург–Париж”. Трудно не заметить удивительно схожую стилистику описания этих двух европейских столиц. В “Невском проспекте” и отрывке “Рим” обнаруживается не только единство композиционной структуры урбанистических зарисовок, представляющих континуум с четкими временными координатами “утро–день–обед–послеобеденное гулянье и развлечение”, но и почти полное тождество панегириков обоим столицам: “Нет ничего лучше Невского проспекта, по крайней мере в Петербурге ... Я знаю, что ни один из бледных и чиновных ее жителей не променяет на все блага Невского проспекта” (III, 9) – “Нет лучшего места, как Париж; ни за что не променял бы он такой жизни” (III, 226).

Но для римского князя “Париж со всем своим блеском и шумом скоро сделался ... тягостной пустыней” (III, 229). И сам Гоголь, обращаясь к новому 1834 году, вопрошает: “Где означу я тебя великими трудами? Среди ли этой кучи набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности, этой безобразной кучи мод, парадов, чиновников, диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности?” (IX, 17). Тогда Гоголь мечтал вернуться на Украину и получить место профессора всеобщей истории в Киевском университете. Как известно, эта попытка закончилась неудачей. Но идея покинуть Петербург осуществилась в 1836 году, когда Гоголь уехал из России, объяснив цель своей поездки в письме М.П. Погодину от 10 мая 1836 г.: “Еду за границу, там размыкаю ту тоску, которую наносят мне ежедневно мои соотечественники” (XI, 41), – хотя уже в сентябре он напишет Погодину из Женевы: “Теперь передо мной чужбина, вокруг меня чужбина, но в сердце моем Русь – не гадкая Русь, но одна только прекрасная Русь: ты да несколько других близких, да небольшое число заключивших в себе прекрасную душу и верный вкус” (XI, 60).

Колесо истории повернулось, и, как когда-то из Нежина, Гоголь уезжает теперь из Петербурга, и вновь жаждет обрести Землю Обетованную, где он сможет осуществить свои грандиозные планы и тем послужить Отечеству. Конечной целью его путешествия должна была стать Италия. В письме А. Данилевскому из Рима мы находим потрясающее признание: “Что сказать тебе об Италии? Мне кажется, что будто бы я заехал к старинным малороссийским помещикам” (XI, 95). Италия и Малороссия соединились в сознании Гоголя, возник мираж возвращения в родные пенаты, где “такие же дряхлые двери у домов ... старинные подсвечники и лампы в виде церковных ... все на старинный манер. Везде доселе виделась мне картина изменений; здесь все осталось на одном месте и далее нейдет” (XI, 95). Гоголя в Риме не покидает ощущение вновь обретенной родины, и не столько потому, что он предпочитает старину Вечного города, его историческую память “великолепию светлых гостиниц, удобств”, “щеголеватой чистоте и блеску” Парижа – этого “размена и ярмарки Европы” (III, 221–222). Скорее всего, такое впечатление обусловлено тем, что в Риме он попал в привычные ему с детства “временные координаты” – иные, чем в Париже и Петербурге.

В буржуазном мире жизнь измеряется часами, в патриархальном – событиями [5]. Время – господин Невского проспекта и Парижа: там оно управляет людьми и их действиями. Как марионетка, человек должен подчиняться часовой стрелке: “в девять часов утра”, “в 12 часов”, “ближе к двум часам”, “в три часа”, “с четырех часов” и т.п. Время диктует свои законы, и их может нарушить разве только “какой-либо заезжий чужак, которому все часы равны” (III, 14). Подобными чужаками с иным способом переживания времени, вероятно, должны были бы ощущать себя и Гоголь, и его герои: кузнец Вакула, римский князь.

Италия и Украина в этом смысле были и остаются патриархальными. Рим, который российский христианский философ начала XX в. В. Эрн назвал “многослойным”, ведет отсчет времени не на часы, даже не на годы, а на эпохи: “...Рим архаический, Рим республиканский, Рим императорский, Рим средневековый, Рим ренессанса, Рим барокко и Рим современный” [6]. Рассматривая Петербург и Рим, Гоголь пользуется разной “оптикой”. Петербург, как и Париж, он видит в фокусе бинокля, т.е. издала, причем довольно скоро возникает желание этот бинокль перевернуть. Не случайно римский князь, разочаровавшись в Париже, начинает выбирать для прогулок “глухие, отдаленные концы его” (III, 229). В финале “Невского проспекта” рассказчик предостерегает: “Но Боже вас сохрани заглядывать дамам под шляпки! (перспектива близости – *авт.*). Как ни развевайся вдали плащ красавицы, я ни за что не пойду за нею любопытствовать. Далее, Ради бога, далее от фонаря...” (III, 6). Эстетически значим и конец этой сентенции (и всей повести): “... сам демон зажигает лампы, для того только, чтобы показать все не в настоящем виде” (III, 6).

Важно подчеркнуть, что князь, увидев после долгого отсутствия Рим, уподобляется иностранцу, который “сначала бывает поражен мелочной, неблестящей его наружностью” (III, 221; ср. замечание, сделанное по этому поводу В. Эрном: “На первых порах все не нравится в Риме” [7]). Рим требует зрения глубинного, специального инструмента, способного “прорыться вглубь для того, чтобы добраться до истинных сокровищ. И единственным оружием тут может быть время ... Дни идут за днями, и вы с удивлением и радостью чувствуете, что перспективы начинают меняться, что Рим современный постепенно разоблачается в своей призрачной сущности”, а “современным Римом” философ, посетивший его в 1911 г., видно, считает Рим после 1871 г., так как сожалеет, “вспоминая с грустью отошедший и уже загроможденный крикливой современностью Рим ... Гоголя” [8].

В “Письмах о христианском Риме” В. Эрн совсем не случайно упоминает своего знаменитого соотечественника. Интересна, на наш взгляд, мысль, которую автор именует “странной истиной”: “Вы, русский и православный, не можете чувствовать Рим так, как чувствует его француз-католик и немец-протестант, или, что еще хуже, француз не католик и немец не протестант. У вас свое отношение к Риму, совершенно особое, другое. И эта особенность, это отличие и зависят в самой малой мере от ваших личных свойств. Они обусловлены иной культурой и иной религией” [9]. Действительно, Рим Владимира Эрна очень близок Риму Николая Гоголя, близок, но не тождественен. Думается, что, найдя такие незначительные, на первый взгляд, различия, нам, быть может, удастся глубже понять, в чем же, собственно, состоит и чем предопределяется специфика малороссийского восприятия Рима.

Для В. Эрн истинную ценность имеет Рим катакомбный, Рим как древняя апостольская столица. В. Зелинский, анализируя “Письма...” Эрн, отмечает: “Из четырех писем ... только первое посвящено Риму наземному и земному” [10]. Для нас же значимо, что В. Эрн отвергает не только современный Рим, но и Рим барокко. Именно это, на наш взгляд, и определяет различное восприятие великоросса (с немецкими корнями) и малоросса. Для Эрн барокко – “испытание”, против которого надо “устоять”. А для Гоголя барокко – это родная стихия, одна из ярчайших особенностей украинского художественного мышления [11]. Если В. Эрн в римском барокко видит “триумф мелодраматических исканий христианства”, “скульптурно-архитектурные крики”, то для Гоголя барочные церкви и дворцы Рима – это, может быть, неожиданное для него напоминание о родной Украине, с ее удивительной Преображенской церковью в Великих Сорочинцах, с храмом Св. Николая в Нежине – выдающимися творениями украинского барокко.

Стоит, пожалуй, упомянуть и такую биографическую деталь, которую отметили искусствоведы: римская квартира Гоголя располагалась близ площади Испании. “Площадь Испании, одна из самых известных в Риме, окружена барочными зданиями XVII–XVIII вв. ... Район площади Испании – один из уютных и поэтичных уголков Рима. Здесь жил Н.В. Гоголь на Виа Феличе – на Счастливой улице – и был по-настоящему счастлив ... Гениальный первый том “Мертвых душ” написан в обстановке величественного и вдохновенного барочного Рима” [12].

Поиск живой души и Земли Обетованной стал главной движущей силой в творчестве писателя, своей жизнью Гоголь невольно подтвердил столь близкую его душе истину, что каждый человек на Земле – странник. И свой последний приют Николай Васильевич Гоголь обрел именно в Москве – этом Третьем Риме.

Примечания

1. Барабаш Ю.Я. Подтексты “петербургского текста” // Н.В. Гоголь: Загадка третьего тысячелетия: Первые Гоголевские чтения. – М., 2002. – С. 21.
2. Там же. – С. 26.
3. Об этом см.: Манн Ю.В. Русская литература XIX в.: Эпоха романтизма. – М., 2001. – С. 406; и др.
4. Барабаш Ю.Я. Указ. Соч. – С.27.
5. О различии “европейского” и украинского “патриархального” временного потока пишет, в частности, О. Забужко (см.: Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90–х. – К., 2001. – С. 222–225).
6. Эрн В. Письма о христианском Риме // Наше наследие. – 1991. – II (20). – С. 119.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же. – С. 120.
10. Зелинский В. Безмолвная тайна первохристианства // Наше наследие. – 1991. – II (20).
11. Об этом см.: Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 211.
12. Федорова Е.В. Знаменитые города Италии. – М., 1985. – С. 194.

Валентина КУЧЕРЯВЕЦЬ
(Ніжин)

“Нет уз священное товарищества”: Микола Гоголь і Костянтин Базілі

“Нет уз священное товарищества!” – мабуть, кожен із нас, хто давно чи недавно “проходив” у школі “Тараса Бульбу” Миколи Гоголя, пам’ятає це натхненне звернення старого полковника до соратників перед походом... Але чи тільки для характеристики головного героя потрібні ці рядки у повісті? Чому звучать вони так проникливо й піднесено? Що могли вони значити для самого автора? Чи був він сам зігрітий цими священними узами?

Як правило, основи “товарищества” закладаються в період отрочства й раннього юнацтва, в роки перших життєвих відкриттів, пошуків близьких, рідних душ – для невинних пустощів і творчих починань, для підтримки й самоствердження... Для Миколи Гоголя – це був час навчання в Ніжинській гімназії вищих наук, куди одинадцятирічним хворобливим хлопчиком його привезли з рідного дому.

Гімназія зустріла його без захоплення, хоча й не можна сказати, що без інтересу. Ось як передає свої перші враження від появи нового учня один із гімназистів, В.І. Любич-Романович, теж майбутній літератор: “В гимназию высших наук кн. Безбородко Гоголь был привезен родными, обходившимися с ним как-то особенно нежно и жалостливо, точно с ребенком, страдающим какой-то тяжелой неизлечимой болезнью. Он был не только закутан в различные свитки, шубы и одеяла, но просто-напросто закупорен. Когда его стали разоблачать, то долго не могли докопаться до тщедушного, крайне некрасивого и обезображенного золотухою мальчика. Мы чуть ли не всей гимназией вышли в приемную взглянуть на него. Глаза его были обрамлены красным, золотушным ободком, щеки и весь нос покрыты красными же пятнами, а из ушей вытекала каплями материя. Поэтому уши его были крайне крепко завязаны пестрым, цветным платком, придававшим его дряблой фигуре потешный вид” [2, с. 38].

Костянтин
Михайлович
Базілі

Микола
Васильович
Гоголь

Важко сказати, чого тут більше: правди чи неприхованих заздрощів до “тщедушного мальчика”, що виріс потім у велетня літератури, обігнавши всіх, хто коли-небудь сидів у гімназійних класах. Не всі вони стали його друзями. Однак, якраз у цих стінах Микола Гоголь зустрів не одну рідну душу і знайшов товаришів, що залишаться близькими йому вже й після закінчення навчання. Одним із них був Костянтин Михайлович Базілі, грек за походженням, майбутній відомий дипломат і літератор, автор популярних у свій час публіцистичних творів про Близький Схід.

Народився К. Базілі 3 лютого 1809 р. в Константинополі. Його рід належав до славних грецьких родин, які самовіддано й наполегливо боролись за звільнення батьківщини від турецьких загарбників. У 1821 р. турки влаштували криваву розправу над грецькою общиною в Константинополі, намагаючись покінчити з волелюбною грецькою аристократією; повісили Вселенського патріарха Григорія V на воротах його ж палацу; були вбиті грецькі старшини. За годину до появи турків батько Костянтина Михайло Базілі, попереджений друзями, разом зі старшим сином заховався в російському посольстві.

К. Базілі був свідком тих страшних подій і, за спогадами гімназистів, неодноразово розповідав про них. М. Гербель у біографії К. Базілі писав: “В полдень семейство Базили видело, как престарелый мученик в рясе (патриарх Григорий V), со связанными за спиной руками, в сопровождении палачей, был высажен на пристань Фанара и повешен на воротах патриаршего дворца ... Отец Базили поспешил домой, взял сколько мог золота, переделся в другое платье, сжег бумаги и, не простясь с детьми, чтобы не было плача и чтобы ничего не заметили соседи, одной только жене объявил о своем намерении (скрыться) ... Не прошло и получаса, как уже явились турецкие чохадары и стали обыскивать дом. Мать оставалась одна с пятью малолетними детьми и немногими верными слугами ... Одиннадцатилетний Базили, вместе с младшим братом, чувствуя себя мужчинами и защитниками оставшейся семьи, сочли долгом вооружиться на случай вторжения. Втайне от матери приготовили они себе пики, потому что всякого рода оружие, даже столовые ножи, были отобраны турками. Все время были они на стороже – днем готовились они к отражению, ночью ждали пожара ... Семейство Базили запиралось на ночь в каменной части дома под сводами, решившись лучше задохнуться, чем попасть в руки турок” [3, с. 327].

За допомогою російського посла графа Строганова сім’ї вдалося перебратися до Російської імперії. Цей переїзд було здійснено таємно, на судні, завантаженому тютюном, у тайнику, куди й сховали на час перевірки турками вантажу всіх Базілі – батька, матір і шістьох дітей. Через декілька днів вони прибули в Одесу, де на той час проживало вже багато греків. Оскільки родина залишилася без будь-яких засобів до існування, їй було призначено пенсію від комітету, заснованого Олександром I з ініціативи князя А.М. Голіцина.

Костянтин Базілі вдома отримав непогану освіту, добре знав давньогрецьку літературу, володів французькою мовою. Тож, турбуючись про майбутнє грецьких дітей, Новоросійський генерал-губернатор граф А. Ланжерон написав листа директору Гімназії вищих наук кн. Безбородка в Ніжині І.С. Орлаю з проханням сповістити про наявність вільних місць у навчальному закладі. Є підстави вважати, що з подібним листом він звертався і до почесного попечителя Гімназії графа О.Г. Кушельова-Безбородко, оскільки останній у 1822 р. і домігся від імператора дозволу “принять на свое иждиве-

ние”, тобто в якості пансіонерів, шістьох вихованців-греків. А. Ланжерон сповіщав 1 серпня 1822 р. І.С. Орлая про те, що до Ніжина вже направлені діти, і що “по причине крайней бедности родителей и родственников сих детей, Одесская вспомогательная греческая комиссия снабдила их на путевые издержки необходимой денежной суммой”. Так у вересні 1822 р. до Гімназії були зараховані Костянтин Базілі, Стефан Гютен, Іван Сканаві, Єгор Ксеніс, Іван Агало, а в грудні того ж року – Пилип Котопулі.

Усталеною є думка, що М. Гоголя і К. Базілі об’єднали літературні інтереси, оскільки вони разом видавали журнал “Северная зоря”. Пізніше К. Базілі згадував: “Вдвоем с Гоголем, лучшим моим приятелем, хотя не обходилось дело без ссор и без драки, потому что оба были запальчивы, издавали мы ежемесячный журнал страниц в пятьдесят и шестьдесят в желтой обертке с виньетками нашего изделия ... В нем были отделы беллетристики, разборы современных лучших произведений русской литературы, была и местная критика, в которой преимущественно Гоголь поднимал на смех наших преподавателей под вымышленными именами” [2, с. 84].

У цьому рукописному альманасі з’явилася наслідувальна повість Миколи Гоголя “Братья Твердиславичи”, яка не мала успіху у читачів. Про її долю В.І. Любич-Романович розповідає наступне: “Наш кружок разнес ее беспощадно и решил тотчас же предать уничтожению. Гоголь не противился и не возражал. Он совершенно спокойно разорвал свою рукопись на мелкие клочки и бросил в топившуюся печь. “В стихах упражняйся, – дружески посоветовал ему тогда Базили, – а прозой не пиши: очень уж глупо выходит у тебя. Беллетрист из тебя не вытанцует, это сейчас видно” [2, с. 82].

Але все ж, гадаємо, не лише пристрасть до художньої творчості наблизила М. Гоголя та К. Базілі. Їх об’єднувала також наявність “горького опыта души”, який тільки поглибився в гімназії. У спогадах деяких ліцеїстів взаємовідносини між учнями постають позбавленими хрестоматійного глянцю – “шла маленькая война за выживание” [4, с. 560]. У згаданій біографії К. Базілі, М. Гербель зазначав: “При поступлении в гимназию он (Базили) не знал даже русской азбуки, не говорил ни слова по-русски ... Положение его было самое неприятное. Его определили по необходимости в первый класс, где никто не только из воспитанников, но даже из наставников не мог с ним объясниться, причем его выговор, когда он пробовал заговорить по-русски, постоянно возбуждал между его товарищами громкий смех. Он стал молчаливым и первые шесть месяцев не говорил ни слова со своими соклассниками. Утешения в своем отчуждении он искал вне классов, в обществе старших, которые объяснялись по-французски. Базили учился прилежно; после же классов запирался он в классной комнате и там декламировал уроки священной истории, по которой протоиерей, отец Волынский, принявший в молодом иностранце особое участие, учил его преимущественно русскому языку и, к удивлению всех, через год Базили вдруг заговорил по-русски” [3, с. 327].

Взаємини М. Гоголя зі своїми співучнями також були далекі від ідилічних. Спогади В.І. Любич-Романовича і через десятиліття несуть на собі відбиток відчуженості, погано прихованої досади, зверхності:

... Жизнь Николая Васильевича в школе была сущим адом для него. С одной стороны, он тяготился своим “хуторским происхождением” однодворца, с другой – физической неприглядностью ... И над всем-то мы смеялись, во всем у него находили недостатки и отрицали в нем всякое дарование и стремление к наукам.

Понимая это наше отношение к нему, Гоголь и сам уже никогда не дерзал заявлять себя перед нами с этой стороны. От природы впечатлительный, он понимал это наше отношение к нему, как признак столичной кичливости детей аристократов, и потому сам по-своему игнорировал нас, знать не хотел ... Он искал сближения лишь с людьми, себе равными, например, со своим “дядькою”, прислугою вообще, и с базарными торговцами на рынке Нежина – в особенности. Это сближение его с людьми простыми, не претендующими на изящество манер, изысканность речи и на выбор предмета беседы, очевидно, давало ему своего рода наслаждение в жизни, удовлетворяло его эстетические потребности и вызывало в нем поэтическое настроение. Так, по крайней мере, мы замечали потому, что он, после каждого такого знакомства где-либо, подолгу запирался в своей комнате и заносил на бумагу свои впечатления.

Было ли все это им занесенное таким образом на бумагу когда-либо передано гласности, связать трудно, так как из всех вышедших впоследствии его произведений не видно было, чтобы он написал что-нибудь исключительное из нежинской жизни ... Да и проза-то была какая-то тягучая, точно кислое тесто, и мало отвечавшая нашей тогдашней лаконичности, какой мы придерживались, беря пример с А.С. Пушкина. Но Гоголь никаких примеров не выносил, не умел их ставить себе на вид; он был самобытен, бесподражателен, оригинален по-своему. Черта эта в нем нами не одобрялась потому, что мы в то время переживали эпоху подражания какому-либо из прославившихся ... поэтов и ставили себя в зависимость от его влияний на нас. Но Гоголь, говорю я, был неподражателен, он оставался во всем самобытен, и это-то еще более отлучило его от нас и сделало, можно сказать, отшельником, каких других у нас, кроме него, не было в школе” [4, с. 550–551].

Навряд чи Микола Гоголь був таким “отшельником”, як про це говорить В.І. Любич-Романович, адже він був активним учасником, а то й зачинателем багатьох ліцейських справ. Театр став пристрастю і для М. Гоголя, і для К. Базілі, що зблизило їх ще більше. “Театральные представления давались на праздниках. Мы с Гоголем и Романовичем сами рисовали декорации ... Зрителями были, кроме наших наставников, соседние помещики и военные расположенной в Нежине дивизии ... Все были в восторге от наших представлений, которые одушевляли мертвенный уездный городок и доставляли некоторое развлечение случайному его обществу. Играли мы трагедии Озерова “Эдип” и “Фингал”, водевили, какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху. Но удачнее всего давалась у нас комедия фон-Визина “Недоросль”. Видал я эту пьесу в Москве и Петербурге, но сохранил всегда то убеждение, что ни одной актрисе не удавалась роль Простаковой так хорошо, как играл эту роль шестнадцатилетний тогда Гоголь ... Благодаря моей необыкновенной в то время памяти доставались мне самые длинные роли: Стародума, Эдипа и другие”, – так Константин Базілі пізніше згадував про гімназійний театр [2, с. 63]. Є у цих спогадах одна неточність: ми нічого не знаємо про малоросійську п'єсу Гоголя, очевидно, це був один із творів його батька, Василя Опанасовича, привезений сином до навчального закладу.

Театр – справа запальна, тож не дивно, що й між друзями інколи пролітала іскра, бо ж були запальні та гострослові. Збереглася така цікава історія: “Ученики жертвовали на театральний гардероб кто что мог. Между прочим, была пожертвована кем-то пара заржавевших и обломанных пистолетов, замечательная по следующему случаю. Однажды, перед самым представлением “Недоросля”, Гоголь как-то задел своею шуткою одного из товарищей – Базили. Тот вспыхнул и отказался играть; а он играл роль

Стародума. Ну, как без Стародума приступить к представлению? Гоголь сделал вид, что вышел из себя; в страшной мести он вызвал товарища на дуэль и подал ему театральные пистолеты без курков. Базили рассмеялся и стал играть” [2, с. 60].

Окрім літературної та театральної творчості, гімназисти також займалися складанням посібників з усесвітньої історії. Лекції професора історії не задовольняли амбітних юнаків, і вони активно вдалися до самоосвіти: П. Редкін, Н. Кукольник, В. Любич-Романович, М. Білевич та інші перекладали історичні книги, художні твори на історичну тематику й склали рукописну всесвітню історію за повною гімназійною програмою. К. Базілі доручили підготувати матеріал про єгиптян, ассирійців, персів, греків, і він написав більше тисячі сторінок. Цілком вірогідно, що якраз у той час виник і розвинувся у М. Гоголя інтерес до історії, який у подальшому стимулював не тільки художнє слово, а й привів його, хоч і не надовго, до викладацької кафедри.

На жаль, після від'їзду І.С. Орлая до Одеси ставлення до Костянтина Базілі в ліцеї змінилося. Відомості, що збереглися в ніжинському архіві, свідчать, що він був сумлінним учнем, кожного року закінчував навчання на відмінно. Прагнучи якомога швидше закінчити ліцей, він виконав програму з усіх предметів за п'ятий і шостий класи (в цьому йому допомагав професор математичних та природничих наук К. Шапалінський), однак до сьомого класу йому не дозволили перейти і залишили в шостому. Оскільки від уроків юнак тепер був практично звільнений, то з пристрасстю віддався літературній творчості, зокрема, написанню віршів російською мовою. Попри це, таке ставлення до себе надто його вразило: влітку, поїхавши на канікули до Одеси, до Ніжина К. Базілі не повернувся. В 1830 р. він закінчив Рішельєвський ліцей, куди перейшов за сприяння І.С. Орлая, і здійснив поїздку спочатку до Константинополя, а потім і до Греції. Враження від цієї подорожі він виклав у двохтомнику “Архіпелаг і Греція” (1834). Книга викликала помітний інтерес у читачів, оскільки авторові вдалося яскраво, захоплююче розповісти про визвольну боротьбу грецького народу, близького до російського за релігійними поглядами і за традиціями, до того ж вона піднімала патріотичні почуття громадян, висвітлюючи братню допомогу російського флоту грекам.

Костянтину Базілі запропонували вступити на російську службу секретарем дипломатичної частини на флоті. Так вирішилася його доля. Він зробив непогану кар'єру, поступово піднімаючись службовими щаблями, довгий час був генеральним консулом у Сирії та Палестині, брав участь у багатьох міжнародних конференціях як представник Російської імперії. Протягом усього життя він займався літературною творчістю, писав статті на історичні та літературні теми; популярністю користувалися його публіцистичні твори “Нариси Константинополя”, “Босфор і нові нариси Константинополя”. У бібліотеках дворянських родин мати книги К. Базілі вважалося ознакою гарного смаку.

Після виходу на пенсію К.М. Базілі постійно жив у Одесі, де й видав у 1862 р. написану набагато раніше книгу “Сирия и Палестина под турецьким правительством в историческом и политическом отношениях». У 1847 р. цю книгу Микола Гоголь читав у рукописі й під враженням від прочитаного писав поету В. Жуковському з Єрусалиму, що К. Базілі “написал удивительную вещь, которая покажет Европе Восток в его настоящем виде ... Знания бездна, интерес силен”.

Тож, “узы товарищества” пов'язували Миколу Гоголя та Костянтина Базілі не тільки під час навчання в Ніжині. Спогади сучасників доносять до нас атмосферу, яка супроводжувала перші кроки колишніх гімназистів у імперській столиці: “В Петербурге

собралось более десяти товарищей: Гоголь, Прокопович, Данилевский, Пашенко, Кукольник, Базили, Гребенка, Мокрицкий и еще некоторые. Определились по разным министерствам и начали служить ... около Гоголя составилась круг его школьных приятелей и новых, молодых знакомых, которые любили его горячо и были ему по душе ... он ... дал всем своим товарищам по нежинскому лицу и их приятелям прозвища, украсив их именами знаменитых французских писателей, которыми восхищался тогда весь Петербург. Тут были Гюго, Александры Дюма, Бальзаки ... Гоголь часто сходил с шумного, трудового своего жизненного поприща в уединенный круг своих приятелей – потолковать преимущественно о явлениях искусства, которые в сущности одни только и наполняли его душу”; приятелі часто влаштовували “сходки” та “обеды вскладчину”, на яких “царствовала веселость, бойкая насмешка над низостью и лицемерием ... где всякий очередной хозяин старался превзойти другого разнообразием, выбором и изяществом кренделів ... где Гоголь сам приготавливал вареники, галушки и другие малороссийские блюда...” [2, с. 146–149].

До найближчих своїх друзів Гоголь ставився з палкою прихильністю і називав їх “ближайшими людьми своими”. Костянтин Базілі, мабуть, залишався одним із “найближчих” упродовж подальшого життя М. Гоголя; тривалий час вони листувалися.

У 1848 р. Микола Гоголь здійснив давно задуману подорож до Єрусалиму, з якою містично пов’язував закінчення “Мертвих душ”. Переїзд через пустелю в Сирії він здійснив разом із К. Базілі, котрий того часу перебував у цій країні на дипломатичній службі. П.Куліш у біографії М. Гоголя дещо іронічно так описував цю подорож: “Он осуществил переезд через пустыни Сирии в обществе своего соученика по гимназии ... Базили ... пользовался особенным влиянием на умы туземцев. Для поддержания этого влияния он должен был играть роль полномочного вельможи, который признает над собой только власть “Великого Падишаха”. Каково же было изумление арабов, когда они увидели его в явной зависимости от его невзрачного и тщедушного спутника. Гоголь, изнуряемый зноем пещаной пустыни и выходя из терпения от разных дорожных неудобств, которые, ему казалось, легко было устранить, не раз увлекался за пределы обыкновенных жалоб и сопровождал свои жалобы такими жестами, которые, в глазах туземцев, были доказательством ничтожества грозного сатрапа. Это не нравилось его другу; мало того, это было даже опасно в их странствовании через пустыни, так как их охраняло больше всего только высокое мнение арабов о значении Базили в русском государстве. Он упрашивал поэта говорить ему наедине что угодно, но при свидетелях быть осторожным. Гоголь соглашался с ним ... но при первой досаде позабывал дружеские условия и обращался в избалованного ребенка. Тогда Базили решился вразумить приятеля самым делом и принял с ним такой тон, как с последним из своих подчиненных. Это заставило поэта молчать, а мусульманам дало почувствовать, что Базили все-таки полновластный визирь “Великого Падишаха” [2, с. 373–374].

Але, не зважаючи ні на що, Костянтин Михайлович Базілі залишався для М. Гоголя не тільки близькою душею, яка могла терпіти “дитячі” примхи генія, а й зразком громадянина: не випадково “одаренный божескими доблестями муж”, “идеальный” поміщик, який піклувався не тільки про власні прибутки, але й про благо своїх підданих, з’явився у другому томі “Мертвих душ” під іменем Костянтина Федоровича Костанжогло.

Список використаних джерел і літератури

1. *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – М.: Издательство “Правда”, 1984. – Т. 2. – 318 с.
2. *Вересаев В.В.* Гоголь в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников / Предисл. Ю. Мана; Коммент. Э. Безносова. – Х.: Прапор, 1990. – 680 с.
3. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Нежин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1881.
4. Гоголь в Нежине. Из воспоминаний В.И. Любич-Романовича // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 548–560.
5. *Самойленко Г.В.* Костянтин Базилі в Ніжині // Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів. – К., 2001. – С. 237–247.

Ольга ПОНОМАР
(Ніжин)

Ніжинська Мостова вулиця у творі Миколи Гоголя “Мертві душі”

Один із найкращих своїх творів – поему “Мертві душі” Микола Гоголь почав писати у середині 1835 р. Восени 1841 р. робота в основному була завершена. Письменник працював над першим томом “Мёртвых душ” за кордоном. Описуючи події, характери персонажів, неосяжні простори Російської імперії, він використовував знання, досвід і враження про ті місця, які знав і які залишили певний слід у його свідомості. В листі до В. Жуковського Микола Гоголь писав: “Если совершу это творение так, как нужно его совершить, то ... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Вся Русь явится в нём! Это будет первая моя порядочная вещь, – вещь, которая вынесёт моё имя ... и мне совершенно кажется, как будто я в России: передо мною все наши, наши помещики, наши чиновники, наши офицеры, наши мужики, наши избы – словом, вся православная Русь” (1836 р., Париж) [1].

Важливою сторінкою в житті М. Гоголя були роки навчання в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька з 1821 до 1828 р. Тут у Ніжині він написав свої перші твори, записав цікаві історії, міфи, легенди. З великою теплотою згадував своїх гімназійних друзів, – упродовж багатьох років життя підтримував тісні стосунки з М. Прокоповичем, товаришував із О. Данилевським, якого називав “своїм двоюрідним братом”. В одному з листів до М. Прокоповича М. Гоголь писав: “Увы, мы приближаемся к тем летам, когда наши мысли и чувства поворачивают к старому, к прежнему, а не к будущему. Как быть! Но прекрасно старое. Когда, когда-нибудь мы соберёмся вместе и вспомнем и Нежин, и Петербург, и молодость?” (1836 р., Женева) [2]. В цей час письменник плідно працює: “...теперь я погружён весь в “Мертві душі”. Огромно, велико моё творение, и не скоро конец его ... Кто-то незримый пишет передо мною могущественным жезлом. Знаю, что моё имя после меня будет счастливее меня, и потомки тех же земляков моих ... произнесут примирение моей тени” (лист до В. Жуковського, 1836 р., Париж) [3].

У “Мертвих душах” М. Гоголь описує багато місць, пов’язаних із містом Ніжином. Завдяки географічному розташуванню, наданню Магдебурзького права в 1625 р.,

у XVIII ст. Ніжин стає одним із найбільших торговельних центрів Лівобережної України. Товарообіг ніжинських ярмарок сягав 1 млн. 800 тис. руб. У XVIII–XIX ст. з 9 поштових трактів, що пролягали територією тогочасної Підросійської України, 7 проходили через Ніжин: на Київ, Москву, Санкт-Петербург, Ригу, Полтаву, Харків, у Крим. Значні прибутки купцям приносила торгівля солоними ніжинськими огірками, а особливо пікулями – маленькими огірочками довжиною до 5 см. У листі до Г. Висоцького Микола Гоголь писав: “У нас теперь в Нежине завелось сообщение с Одессою посредством парохода или брички Ваныкина. Этот пароход отправляется отсюда ежемесячно с огурцами и пикулями и возвращается набитый маслинами, табаком и гальвою” (27 червня 1827 р., Ніжин) [4].

Станом на початок XIX ст. забудова центральної частини Ніжина, в цілому, була завершена. Сформувався історичний центр із великою кількістю храмів і будинками заможних купців. Здебільшого, багаті ніжинці будували двохповерхові муровані будинки з підвалами для зберігання товарів і флігелями для службових приміщень. Більшість ніжинців жили у одно і півтора поверхових дерев’яних будинках з гострокутними дахами, які прикрашали чудовою дерев’яною різьбою по периметру під дахом, над вікнами і ставнями. До нашого часу декілька таких будинків залишилися в центрі міста. З гоголівського часу зберігся грецький готель та Олександрівське грецьке училище.

За сюжетом поеми “Мертві душі”, Чичиков приїжджає в готель губернського міста N.N.: “Наружный фасад гостиницы отвечал её внутренности: она была очень длинна, в два этажа; нижний не был вычекатурен и оставался в тёмно-красных кирпичиках, ещё более потемневших от лихих погодных перемен и грязноватых уже самих по себе; верхний был выкрашен вечною жёлтою краскою ... Покамест слуги управлялись и возились, господин отправился в общую залу. Какие бывают эти общие залы – всякий проезжающий знает очень хорошо: те же стены, выкрашенные масляной краской, потемневшие вверху от трубочного дыма и залосненные снизу спинами разных проезжающих, а ещё более туземными купеческими, ибо купцы по торговым дням приходили сюда сам-мест и сам-сём испивать свою известную пару чаю”. Далі йде опис міста: “Чичиков отправился посмотреть город, которым был, как казалось, удовлетворён, ибо нашёл, что город никак не уступал другим губернским городам: сильно была в глаза жёлтая краска на каменных домах и скромно темнела серая на деревянных. Дома были в один, два и полтора этажа ... Местами эти дома казались затерянными среди широкой, как поле, улицы и нескончаемых деревянных заборов; местами сбивались в кучу, и здесь было заметно более движение народа и живости. Мостовая везде была плоховата ... он отправился взглянуть на реку, протекавшую посредине города” [5].

У Ніжині поруч із грецьким готелем знаходилася поштова станція, збудована в 70-х роках XVIII ст. Комплекс будівель складався з великого двохповерхового будинку і двох флігелів. На другому поверсі будинку знаходились службові квартири начальника станції та його заступника, на першому – приміщення для прийому посилок, великогабаритних вантажів і декілька кімнат готельного типу. Плата за проживання в цих кімнатах була невеликою, відтак, вони користувались особливим попитом серед подорожніх. Поруч із основним будинком знаходилися два одноповерхові флігелі. У лівому флігелі було обладнане робоче місце станційного наглядача та кімната для відпочинку проїжджаючих, пізніше дві кімнати цього флігеля виділили під службове

житло для поштарів. У правому флігелі перебували ямщики та караульні. Весь комплекс будівель був обнесений високою цегляною огорожею*. Як і всі казенні будинки в Ніжині, будівлі поштової станції фарбували під вохру. Окремо слід відмітити якраз огорожу – таких у місті було лише кілька, оскільки муровану огорожу тоді могли собі дозволити лише найбільш заможні ніжинці, а з-поміж цивільних установ – найбільш важливі й такі, що складалися з комплексу будівель. З такими огорожами в місті були лише навколо будинків біля Торгової (або Соборної) площі, – їх рештки ще до 1980-х років можна було бачити в деяких місцях сучасних садиб на вул. Подвойського, а також торгівельних будинків на вул. Московській.

Поштова станція в житті Ніжина відігравала особливу роль. Вона виконувала функції не тільки перевезення пасажирів, пересилки грошей, доставки речей і листів, але й надавала можливість ніжинцям долучатися до тогочасного життя столиці, слугуючи своєрідним комунікаційним центром. Місцеві жителі цікавилися новинами, виписували літературу, модні журнали. Навчаючися у Ніжині, Микола Гоголь, ймовірно, також бував на поштовій станції аби відправляти і отримувати листи. В одному з листів до Г. Висоцького він писав: "...а теперь главное – узнай, что стоит пошитьё самое отличное фрака по последней моде, и цену выставь в письме, чтобы я мог знать, сколько нужно посылать тебе денег. А сукно-то, я думаю здесь купить, оттого что ты говоришь – в Петербурге дорого. Сделай милость, извести меня как можно поскорее, и я уже приготавливаю всё так, чтобы по получении письма твоего сейчас всё тебе и отправитъ, потому что мне хочется ужасно как, чтобы к последним числам или к первому ноября я уже получил фрак готовый" (26 червня 1826 р., Ніжин) [6].

У повісті "Мертві душі" письменник декілька разів описує вул. Мостову (сучасна вул. Гоголя). За перебування в Ніжині М. Гоголя вул. Мостова була головною й отримала назву тому, що була однією з не багатьох у місті, що мали покриття – в даному випадку була вимощена струганими дерев'яними колодами, вкладеними поперек проїжджої частини. На початку вулиці знаходилася Київська застава зі шлагбаумом і вартою, далі – церква Іоанна Богослова, цивільні будинки, Благовіщенський чоловічий монастир із торговими лавками. Останні здавалися монахами в оренду як місцевим, так і заїжджим купцям для торгівлі не тільки різним крамом, але й міцними напоями. Тут-таки, навпроти торгових лавок Благовіщенського собору, на розі паралельної вулиці та величезної Торгової (Соборної) площі знаходився згаданий Грецький готель (зараз його приміщення займає міська стоматологічна поліклініка).

С громом выехала бричка из-под ворот гостиницы на улицу. Проходивший по снял шляпу, несколько мальчишек в замаранных рубашках протянули руки, приговаривая: "Барин, подай сиротинке!" ... и бричка пошла прыгать по камням. Не без радости был вдали узрет полосатый шлагбаум, дававший знать, что мостовой, как и всякой другой муке, будет скоро конец, и ещё несколько раз ударившись довольно крепко головою о кузов, Чичиков понёсся наконец по мягкой земле.

Едва только ушёл назад город, как уже пошли писать, по нашему обычаю, чушь и дичь по обеим сторонам дороги. Попадались вытянутые по снукурку деревни, постройкою по-

* Все це можна побачити й зараз – комплекс поштової станції в Ніжині зберігся, за винятком правого флігеля, розібраного на початку 1980-х років під час будівництва поруч кінотеатру. Щоправда, функціонує нині лише вцілілий флігель, до розміщено відділ "Поштова станція" місцевого краєзнавчого музею.

хожие на старые складенные дрова, покрытые серыми крышами с резными деревянными под ними украшениями в виде висячих шитых узорами утиральников... [7]

<...>

Были уже густые сумерки, когда подъехали они к городу. Тень со светом перемешались совершенно, и казалось, самые предметы перемещались тоже. Пёстрый шлагбаум принял какой-то неопределённый цвет; усы у стоявшего на часах солдата казались на лбу и гораздо выше глаз, а носа как будто не было вовсе. Гром и прыжки дали заметить, что бричка выехала на мостовую. Наконец бричка, сделавши порядочный скачок, опустилась, как будто в яму, в ворота гостиницы, и Чичиков был встречен Петрушкою... [8]

<...>

Они встретились взглядами и чутьём поняли друг друга: барин-де завалился спать, можно и заглянуть кое-куда. Петрушка сошёл вниз, и оба пошли вместе, не говоря друг другу о цели путешествия и балагурия дорогою совершенно о постороннем. Прогулку сделали они недалёкую: именно, перешли только на другую сторону улицы, к дому, бывшему насупротив гостиницы, и вошли в низенькую стеклянную закоптившуюся дверь, приводившую почти в подвал, где уже сидело за деревянными столами много всяких. Что делали там Петрушка с Селифаном, бог их ведаёт, но вышли они оттуда через час, взявшись за руки, сохраняя совершенное молчание, оказывая друг другу большое внимание и предостерегая взаимно от всяких углов. Рука в руку, не выпуская друг друга, они целые четверть часа взбирались на лестницу, наконец одолели её и взошли [9].

Розповідаючи про дорогу до Плюшкіна, Гоголь теж описує ніжинську вул. Мостову:

Скоро, однако же, дал заметить ему это препорядочный толчок, произведённый бревенчатою мостовою, пред которою городская каменная была ничто. Эти брёвна, как фортепьянные клавиши, подымались то вверх, то вниз, и необерёгшийся ездок приобретал или шишку на затылок, или синее пятно на лоб, или же случалось своими собственными зубами откусить предельно хвостик собственного же языка [10].

Багато сторінок своїх творів Гоголь присвятив архітектурі, яку знав і цінував: “архітектура – тоже летопись мира: она говорит тогда, когда уже молчат и песни, и предания и когда уже ничто не говорит о погибшем народе. Пусть же она, хоть отрывками, является среди наших городов в таком виде, в каком она была при отжившем уже народе, чтобы при взгляде на неё осенила нас мысль о минувшей его жизни и погрузила бы нас в его быт, в его привычки и степень понимания и вызвала бы у нас благодарность за его существование, бывшее ступенью нашего собственного возвышения” [11].

Окрім вул. Мостової, “Мертві душі” містять ще один цікавий опис Ніжина – Богоугодного закладу^{**}. Це був один із найкращих будинків у місті, побудований на початку ХІХ ст. в стилі класицизму.

Дама везла только что услышанную новость и чувствовала побуждение непреодолимое скорее сообщить её.

^{**} На жаль, ця – найкрасивіша за свідченням сучасників – ніжинська пам’ятки донині не вціліла: вона сильно обгоріла під час звільнення Ніжина від нацистської окупації у вересні 1943 р. і стояла пустою, поки не була знесена задля побудови в середині 1960-х років на місці лівого флігеля житлового багатоповерхового будинку, на підв’ї – універмагу мережі “Воєнторгу” та котельні безпосередньо на місці самого Богоугодного закладу. Правий флігель зберігся, але в дещо перебудованому вигляді.

Всякую минуту выглядывала она из окон и видела, к несказанной досаде, что всё ещё остаётся полдороги. Всякий дом казался ей длиннее обыкновенного; белая каменная богадельня с узенькими окнами тянулась нестерпимо долго, так что она наконец не вытерпела не сказать: “Проклятое строение, и конца нет!” [12].

У 1836 р. в Парижі Микола Гоголь зустрічається зі своїм другом О. Данилевським. Шкільні друзі згадували Ніжин і своїх “однокоритників”, з якими листувалися, писали “куплети”, присвячені ніжинській бурсі. Особливо плідно письменник працює над “Мёртвыми душами” протягом 1837–1839 років. У листі до М. Погодіна він писав: “Я живу около года в чужой земле, вижу прекрасные небеса, мир, богатый искусствами и человеком. Но разве перо моё принялось описывать предметы, могущие поразить всякого? Ни одной строки не мог посвятить я чуждому. Непреодолимою цепью прикован я к своему, и наш бедный, неяркий мир наш, наши курные избы, обнажённые пространства предпочёл я лучшим небесам, приветливее глядевших на меня. И я ли после этого могу не любить своей отчизны?” (30 березня 1837 р., Рим) [13].

Письменник не розділяв Батьківщину на Великоросію та Малоросію. Відповідь на це питання він дав у листі до Смирнової у 1844 р.: “Скажу вам одно слово насчёт того, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Я сам не знаю, какая у меня душа. Знаю только, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой: явный знак, что они должны пополнить одна другую” (24 грудня 1844 р., Франкфурт).

Загалом, творчість Миколи Гоголя досі залишається актуальною; його персонажі живуть серед нас. А чудове місто, описане геніальним письменником, залишиться в пам’яті багатьох шанувальників його таланту не тільки нинішніх, але й майбутніх поколінь.

Посилання

1. Гоголь Н.В. Мёртвые души // Гоголь Н.В. Собр. соч. в 7 т. – М., 1978. – Т. 5. – С. 8–9.
2. Там само. – С. 20.
3. Там само. – С. 125.
4. Там само. – С. 145–146.
5. Там само. – С. 169.
6. Гоголь Н.В. Письма // Гоголь Н.В. Собр. соч. в 7 т. – М., 1979. – Т. 7. – С. 44.
7. Там само. – С. 47.
8. Там само. – С. 142.
9. Там само. – С. 145.
10. Гоголь Н.В. Мёртвые души // Гоголь Н.В. Собр. соч. в 7 т. – М., 1978. – Т. 5. – С. 106.
11. Гоголь Н.В. Письма // Гоголь Н.В. Собр. соч. в 7 т. – М., 1979. – Т. 7. – С. 159.
12. Гоголь Н.В. Об архитектуре нынешнего времени // Гоголь Н.В. Собр. соч. в 7 т. – М., 1978. – Т. 6. – С. 85–86.
13. Вересаев В.В. Гоголь в жизни. – Х., 1990. – С. 418.

Лілія РУДЕНКО
(Ніжин)

Ніжинські ремінісценції на сторінках творів Миколи Гоголя

Прежде, давно, в лета моей юности, в лета невозвратно мелькнувшего моего детства, мне было весело подъезжать в первый раз к незнакомому месту: все равно, была ли то деревушка, бедный уездный городишка, село ли, слободка, – любопытного много открывал в нем детский любопытный взгляд. Всякое строение, все, что носило только на себе впечатление какой-нибудь заметной особенности, – все останавливало меня и поражало.

Н.В. Гоголь “Мёртвые души”, гл. 6

Знаменною подією, яка назавжди нерозривно пов'язала славетний Ніжин і геніального письменника Миколу Гоголя, стало відкриття у 1820 р. Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька – навчального закладу для дітей малоймущих дворян, що займав проміжне становище між університетами та губернськими гімназіями і користувався особливими правами та привілеями. На той час освіту подібного рівня на території Підросійської України давав лише Харківський університет.

Загалом, відкриття подібного закладу в повітовому місті – явище надзвичайне. Ще більш гідним подиву є факт, що весь тягар завершення будівництва, відкриття та становлення нового навчального закладу ліг на плечі 15-річного юнака – Олександра Кушелева-Безбородька, який волею долі за заповітом свого діда був призначений попечителем майбутньої освітньої установи [1].

Олександр Григорович Кушелев-Безбородько – перший випускник Царсько-Сільського ліцею. Але його годі шукати у списку першого випуску, поряд із прізвищами Пушкіна, Пущина, Кюхельбекера, Дельвіга, – він закінчив лицей екстерном, роком раніше своїх ровесників, що було пов'язане зі спадковими справами. Поки його “однокашники” тільки декларували “Отчизне посвятить души прекрасные порывы”, – він уже докладав практичних зусиль, аби в Україні, на батьківщині його дідів, почав діяти навчальний заклад, не гірший за лицей у Царському Селі. На це О. Кушелев-Безбородько, поклав 5 років життя, й надалі завжди з любов'ю та турботою опікувався ніжинським навчальним закладом [2].

Між творчістю Миколи Гоголя і Ніжином існує нерозривний містичний зв'язок. Недаремно сучасники письменника зазначали вирішальне значення навчального закладу у формуванні таланту. “Якщо мені заперечать, що це випадковість, я відповім: можливо, але випадковість Лицейська, відмічена Божим перстом: із Ніжинського Лицею вийшов Гоголь, з Царсько-Сільського – Пушкін”, – писав Лев Мей, відомий російський літератор, публіцист. [3].

Микола Гоголь навчався у Ніжині 8 років (1821–1828), де, в цілому, були створені всі належні умови плекання майбутніх талантів. Гімназія мала прекрасні аудиторії. Її попечитель до навчального процесу залучив багатьох першокласних викладачів, ві-

домих науковців, передових вчених, подарував гімназії 2 тис. томів книг із власної бібліотеки, а також власну колекцію картин західноєвропейських майстрів XVI–XVIII ст., нумізматичну колекцію, зібрання зразків мінералів. Окрім засвоєння наук, гімназисти пробували свої сили у літературній та художній творчості, музиці, театрі. А на додаток – самобутній Ніжин, із його багатонаціональним ярмарковим колоритом, пишною храмовою архітектурою, багатою героїчною історією, чарівними легендами.

Усе це вкупі мало величезний вплив на чутливу до навколишньої краси та добірного влучного слова душу юного Миколи Гоголя, знайшло відгук і закарбувалося у чіпкій молодій пам'яті, лягло потім веселковими барвами на сторінки його творів. І вже з-під Гоголівського пера прямують у вічність фрески Благовіщенського монастиря, ніжинська Мостова вулиця, місцеві обивателі Коробочка та Манилов, ніжинські перекази – веселі, сумні, моторошні.

Традиційно вважається, що в будинку ніжинського поміщика Макарова, розміщеного за кількасот метрів від приміщення гімназії, відбулося перше читання М. Гоголем своєї сатири “Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан”. Твір письменник знищив, але окремі його фрагменти були введені до тексту поеми “Мертві душі”. У спогадах Чичикова про роки навчання [4], описах вітальні Собакевича, обіду в губернатора [5] – відчутні ніжинські ремінісценції.

Розписи ніжинського Благовіщенського собору (1702–1716), зроблені ніжинськими художниками Фролом Степановським, братами Цехановськими та Яковом Левенцем, належали до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального живопису. Крім фресок релігійного змісту, на стінах були виписані портрети засновника собору та монастиря Стефана Яворського, його покровителя Петра I, Св. Димитрія Ростовського (Дмитра Туптала), а також портрет імператора Олександра I [6]. Великою увагою прихожан користувалися фрески із зображенням побутових сцен – вінчання, хрещення, відспівування покійного й інші, на яких були зображені певні конкретні особи – жителі Ніжина XVIII ст. у старовинних костюмах, що правили під час розпису за прототипів. То ж, цілком можна було розгледіти на стінах собору своїх родичів, показати дітям портрети дідусів та бабусь тощо. Проте, чи не найбільшою популярністю користувалися сцени Страшного суду з правого притвору, де у яскраво червоному пекельному полум'ї горіли ніжинські лихварі. До того ж, обличчя лихварів були виписані з надзвичайною виразністю...

Юний Микола Гоголю ці фрески, мабуть, бачив, і цілком ймовірно вони йому дуже подобалися. Відголосок побаченого подибуємо у повісті “Ніч перед Різдвом”, де головний герой (коваль Вакула) “был богобоязливый человек и писал часто образа святых: и теперь еще можно найти в ... церкви его евангелиста Луку. *Но торжеством его искусства была одна картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которой изобразил святого Петра в день Страшного суда, с ключами в руках, изгонявшего из ада злого Духа*” (тут і далі, курсив наш – *авт.*).

Є в Ніжині вулиця імені Миколи Гоголя (або Гоголівська за ранішою формою найменування) – улюблена вулиця багатьох поколінь городян, контури якої існували, напевно, від доби існування літописних попередників сучасного Ніжина періоду Київської Русі. Тоді вулиця йшла від дитинця через увесь посад, згодом вела від Московської брами до Київської, поєднуючи, відтак, Московський та Київський шляхи,

що утворювали важливу й на майбутнє – визначальну містоутворюючу магістраль сучасного Ніжина. Тривалий час вулиця називалась Великою Московською або Великою Київською, незважаючи на те, що пройти її вздовж можна за 10 хвилин, лишень не зупинятися біля численних торгівельних рядів і лавок, що стоять тут, здається, споконвіку. В час, коли у Ніжині навчався М. Гоголь, вулицю замостили дерев'яними колодами, від чого вона отримала назву “Мостова”, і недобрим словом згадується у якраз у “Мертвих душах”: *“Эти бревна, как фортепианные клавиши, подымались то вверх, то вниз, и неберегишийся ездок приобретал или шишку на затылок, или синее пятно на лоб, или же случалось своими собственными зубами откусить пребольно хвостик собственного же языка”* (гл. 6). Сучасну назву (власне, вул. Гоголівська) вулиця отримала в 1881р., що було пов'язане з відкриттям у Ніжині того ж року пам'ятника великому письменнику.

Поема “Мертві душі” починається так: «В ворота гостиницы губернского города NN въехала довольно красивая рессорная небольшая бричка...» Дослідники висувують різні гіпотези, стосовно місцезнаходження прототипу згаданого М. Гоголем готелю, в т.ч. й у Ніжині. Додамо на суд читачеві ще одну. Дуже подібною до описаного письменником готелю є будівля старого постоялого двору в Ніжині – сучасної поліклініки для дорослих, що знаходиться на розі вул. Подвойського та вул. Успенської*. Її сучасний будинок відноситься до кінця XIX – початку XX ст. Проте, схожий можна побачити на малюнку, який доповнює план міста Ніжина 1773 р. До будинку прилягає великий двір, у який вільно можна заїхати не те, що кінному екіпажу, – навіть сучасною вантажівкою.

Раніше будівля постоялого двору мала крыту дерев'яну галерею над сходами, схожу на ту, якою в “Мертвих душах” половий “повел проворно господина вверх по всей деревянной галерее показывать ниспосланный ему богом покой”. Номер із обов'язковою *“дверью в соседнее помещение, всегда заставленною комодами, где устраивается сосед, молчаливый и спокойный человек, но чрезвычайно любопытный, интересующийся знать о всех подробностях проезжающего”*. І сьогодні ці двері між кімнатами, заставлені лікарськими шафами, невід'ємний атрибут кабінетів ніжинських лікарів.

“Наружный фасад гостиницы отвечал ее внутренности: она была очень длинна, в два этажа; нижний не был вычекатурен и оставался в темно-красных кирпичиках, еще более потемневших от лихих погодных перемен и грязноватых уже самих по себе; верхний был выкрашен вечною желтою краскою; внизу были лавочки с хомутами, веревками и баранками” (на вищезгаданому малюнку плану Ніжина 1773 р. будинок цегляний, а не штукатурений). Далі у М. Гоголя слідує опис, який точнісінько відповідає цій ніжинській будівлі, що якраз стоїть на розі вулиць і має кутове приміщення з вікном, що виходила на ріг: *“В угольной из этих лавочек, или, лучше, в окне, помещал-*

* Обидві вулиці існували за перебування в Ніжині на навчання М. Гоголя. Перша тоді становила сегмент величезної Торгової (або Соборної) площі, й тільки за більшовицької влади набула статусу вулиці, коли було перенесено адміністративний центр міста з початку сучасної вул. Гоголя на її кінець – до території колишньої Київської Брами (як не парадоксально, але нині це є початком цієї вулиці, а колишній початок – її сучасним кінцем, – ось і не погоджуйся, що при більшовиках усе було перевернуто догори дригом...). Інша – існувала ще до появи в Ніжині М. Гоголя, під цією ж назвою, і є чи не найстарішою вулицею міста (крім транзитних вулиць-шляхів), що мала власну назву (щоправда, за тих-таки більшовиків вона носила ім'я Н.К. Крупської).

ся сбитеник с самоваром из красной меди и лицом так же красным, как самовар, так что издали можно бы подумать, что на окне стояло два самовара, если б один самовар не был с черною как смоль борою”.

Цікаве зауваження робить письменник змальовуючи трактир при готелі, який знаходився у першому поверсі, приблизно, на місці реєстратури сучасної поліклініки: *“Какие бывают эти общие залы – всякий проезжающий знает очень хорошо: те же стены, выкрашенные масляной краской, потемневшиеверху от трубочного дыма и залосненные снизу спинами разных проезжающих, а еще более туземными купеческими, ибо купцы по торговым дням приходили сюда сам-шест и сам-сём испивать свою известную пару чаю”*, – дійсно, ця будівля стоїть поруч із міським ринком, і ніжинські купці, безперечно, навідувалися сюди**.

На стінах трактиру *“те же картины во всю стену, писанные масляными красками, – словом, все то же, что и везде; только и разницы, что на одной картине изображена была нимфа с такими огромными грудями, какие читатель, верно, никогда не видывал. Подобная игра природы, впрочем, случается на разных исторически картинах, неизвестно в какое время, откуда и кем привезенных к нам в Россию, иной раз даже нашими вельможами, любителями искусства, накупившими их в Италии по совету везших их курьеров”****.

І, ще про картини побуту, ймовірно побачені М. Гоголем у Ніжині. Портрети грецьких полководців, які свого часу прикрашали Грецький магістрат у Ніжині, купецькі лавки та приватні будинки ніжинців були перенесені письменником до вітальні Собакевича: *“На картинах все были молодцы, все греческие полководцы, гравированные во весь рост: Маврокордато в красных панталонах и мундире, с очками на носу, Миаули, Канари. Все эти герои были с такими толстыми ляжками и неслыханными усами, что дрожь проходила по телу. Между крепкими греками, неизвестно каким образом и для чего, поместился Багратион, тощий, худенький, с маленькими знаменами и пушками внизу и в самых узеньких рамках. Потом опять следовала героиня греческая Бобелина, которой одна нога казалась больше всего туловища щеголей, которые наполняют нынешние гостинные”*.

Зауважимо, що за Миколою Гоголем було помічено використання у творах прізвищ та списування характерів із цілком конкретних осіб. Попали під його перо й ніжинці. Так, мрійник Манілов, батько Фемістоклюса й Алкіда, був списаний із місцевого поміщика з таким же прізвищем. Його онуки – брати Манілови – грали у міському оркестрі на початку ХХ ст. разом із відомими місцевим культурним і громадським діячем Ф.Д. Проценком і батьком видатного трубача Т. Докшицера. Один із цих братів –

** Цікаво, що приблизно в цьому ж місці знаходився “государев кабак”, згаданий у описі Ніжина, датованому приблизно 1766 р. То ж цілком ймовірно, що тут-таки поряд (або й на тому ж місці) був згодом улаштований і змальований М. Гоголем постійний двір (див.: Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та показчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. Пам’яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам’ятки): Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Випуск 7 (10). – К., 2008. – С. 15–21).

*** Варто придивитися, чи немає подібної роботи у художній галереї Ніжинського державного університету, серед картин подарованих вельможним графом О.Г. Кушелевим-Безбородьком.

Григорій Феофанович Манілов (1875–1954) був відомим українським диригентом, композитором, заслуженим діячем мистецтв УРСР.

Розповідають, що одна ніжинська поміщиця на прізвище Коробка (Коробко) часто манірно представлялася Коробочкою, що на її думку було милозвучніше й більш вишукано.

Можливо, й інші герої Гоголя з поеми “Мертві душі” (чи тільки з цього твору М. Гоголя?) мають ніжинські “іменування”, як, наприклад, прізвища кріпосних селян тієї ж Коробочки: *“Некоторые крестьяне несколько изумили его своими фамилиями, а еще более прозвищами, так что он всякий раз, слыша их, прежде останавливался, а потом уже начинал писать. Особенно поразил его какой-то Петр Савельев Неуважай-Корыто, так что он не мог не сказать: "Экой длинный!" Другой имел прицепленный к имени "Коровий кирпич", иной оказался просто: Колесо Иван”* [7]. Корыто – цілком місцеве прізвище. «Корового кирпича», звичайно, не існувало, але є Коровіни, Кіріпчови, Колесо ви тощо.

Ніжинське передмістя Магерки було улюбленим місцем прогулянок юного Гоголя. Його приваблювали живописні околиці та народні гуляння, вечорниці – яскраві, колоритні, із музиками, співами, танцями. “Но лучше всего, когда собьются все в тесную кучку и пустятся загадывать загадки, или просто – нести болтовню. Боже ты мой! Чего только не расскажут! Откуда старины не выкопают! Каких страхов не нанесут!” [8]. Як, наприклад, почута історія про панночку, що трапилася у Хресто-Воздвиженському храмі Ніжина, розташованій безпосередньо поза парком позаду будинку гімназії; ця історія згодом перетворилася на страшну повість “Вій” [9].

Загалом цей місцевий переказ можна викласти в такій редакції:

Незбагненно раптово померла сотникова дочка – молода синьоока вродливиця, на яку заглядалися всі місцеві хлопці. Завидна була наречена – що гарна, що багата! Хоч очі якісь дивні – зіниць часом не видно, розповзаються як морок. То холодом віє від них, а ще гірше – як недобрим вогнем спалахнуть. Аж обпікає! Різні про неї говорили... А, може, то дівчата із заздрощів? Бо в неї сорочки мережені, керсетки оксамитові та парчеві, плахта ясно-червона. А черевички! А перстеники та корали з дукачами!

І от, померла! І жаль молоду! Батьки за день почорніли від того горя.

На свою біду нагодився додому на гостину Хома – молодий бурсак, йому й випало читати молитви над покійною в храмі. Десь після других півнів пронизливо загав вітер надворі, холодом передранішнім потягло. Сколихнулося полум’я свічки, і в її миготінні здалося ніби кволий рум’янець заграва на щоках небіжчиці, затріпотіли довгі вії.

Хома струснув головою, щоб не марилося. Боже! Лячні, безтямні очі втупилися у Хома! Невлад заметушилися бліді руки. Тонкі прозорі пальці гострими нігтями впилися у сорочку! Підхопилася з труни панночка! Страхітливі зойки потонули у стуготінні вітру!...

Ранком знайшли у церкві залякле мертве тіло бурсака та нажахану, нещасну дівчину, що, певно, прокинулася від летаргічного сну і ледь не була похована живою.

Чи не з Ніжина бере початок таємничий страх М. Гоголя бути похованим живим?

Загалом, Ніжин залишив помітний слід як у життєвій, так і творчій дорозі видатного письменника. Різні сюжети, типажі, перекази з часу навчання в гімназії – з пізнього дитинства та юності Миколи Гоголя – так чи інакше, і будучи письменником-початківцем, і вже відомим майстром пера він “експлуатував” у власних творах, закарбовуючи в такий спосіб це давнє українське місто й даючи живильний ґрунт для сучасних дослідників.

Посилання

1. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
2. Руденко Л. Згадки про ніжинських греків у листах, спогадах і творах вихованців Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька першої половини XIX ст. // Греки в Ніжині. Збірник Вип. III. – Ніжин, 2003.
3. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
4. Куліш П. Записки о жизни Н.В. Гоголя // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
5. Самойленко Г. Николай Гоголь и Нежин. – Ніжин, 2008.
6. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Ніжин, 1906.
7. Гоголь Н. Мёртвые души // Гоголь Н. Собрание починений в 7 т. – Т. 5. – М., 1979.
8. Гоголь Н. Вечера на хуторе близ Диканьки. – М., 1960.
9. Руденко Л. Легенди Ніжина (набір листівок). – Прилуки, 2006.

Ганна СОРОКА
(Ніжин)

Листи М.В. Гоголя ніжинського періоду

Загальновідомий факт, що до ніжинського періоду в житті М.В. Гоголя належить написання ним кількох творів. Звісно, це більше – “проба пера”, але це, водночас, було становлення його як особистості, відточування майстерності Миколи Гоголя як письменника, було значною віхою у процесі розвитку художньої творчості письменника.

Тут у Ніжині виявилася його неприйняття життєвої вульгарності, самовдоволення, егоїзму. Його життєвим кредо стає вимога життєвої правди, високої ідейності художнього твору. Про це свідчать численні листи, в яких М.В. Гоголь часто й охоче ділиться з друзями та рідними думками про театр, літературу, мистецтво, повідомляє враження про поставлені в ліцеї спектаклі, про прочитані твори, ділиться побаченими сценами ніжинського життя. Вже в цей початковий період творчості він розумів, що художнім творам задля актуальності потрібний нерозривний, тісний зв’язок із дійсністю.

Інтерес до листів М.В. Гоголя виник порівняно давно. Ще в 1857 р. П.О. Кулішем було здійснене перше видання листів письменника, де було зібрано близько 800 листів авторства Миколи Гоголя, які склали 2 томи в підготовленому ним збірнику “Твори і листи М.В. Гоголя” (СПб., 1857). Проте, внаслідок вимог цензури та умов кореспондентів М.В. Гоголя, що надали для друку листи, в текстах відбулося багато пропусків і скорочень.

У 1901 р. було випущено нове чотиритомне видання листів М.В. Гоголя, підготовлене до друку В.І. Шенроком (СПб., 1901). У цю збірку увійшли вже більше 1200 листів визначного письменника. Сюди ж увійшли й листи, видані П.О. Кулішем.

З листів Миколи Гоголя до батьків до нас дійшли 24, за період із 1820 до 1825 р. Після смерті батька Василя Опанасовича Гоголя-Яновського, постійним адресатом є мати письменника Марія Іванівна. Наявні листи характеризують книжні уподобання, літературні й театральні інтереси молодшої людини, відображають його любов до мистецтва.

З 1824 р. вихованці гімназії в Ніжині почали захоплюватися театральними постановками, в яких М.В. Гоголь брав дуже активну участь і як актор, і як режисер, і як декоратор. Так, на масницю 1825 р. гімназистами була поставлена трагедія В.О. Озерова “Едіп

в Афінах”. Роль Едіпа виконував Костянтин Базілі, Антігони – О. Данилевський, Креона – М. Гоголь. Окрім виконання ролі, останній брав активну участь в малюванні декорацій, для чого і просив у листі полотно й іншу допомогу для театру від батьків.

Лист М.В. Гоголя до рідних від 22 січня 1824 р. живо малює нам гімназиста як велими різносторонньо розвинену артистичну натуру. Він просить у батьків скрипку, пише про свої заняття живописом, надсилає рідним свої картини. Тут-таки цікавиться літературою, просить прислати йому комедії.

У листах М.В. Гоголя помічаємо дуже зворушливу турбота про родичів. Про себе ж він пише досить коротко, але ємно: “Повідомляю Вас, що я вчуся добре, принаймні, скільки дозволяють сили. Я думаю, найдорожчий татко, якщо б мене побачили, то точно б сказали, що я змінився як у моральності, так і в успіхах (у навчанні – *авт.*). Якщо б ви побачили як я тепер малюю. Я говорю про себе без жодного самолюбства”.

В іншому листі з Ніжина до батьків від 13 червня 1824 р. М.В. Гоголь весь у передчутті канікул. Разом зі своїми друзями П.О. Барановим і О. Данилевським, сусідами за маєтками і товаришами в гімназії, він збирається повертатися на літо додому і просить їм на дорогу “...аби розігнати нудьгу декілька книг. Але замість повістей пришліть ви нам книгу під заголовком “Собрание образцовых прирведений в стихах” із портретами авторів у шести томах”. Ця книга в ніжинській гімназії була за навчальний посібник із російської словесності. Але, не дивлячись на те, що до кінця навчання ще 10 днів, і попереду ще чекають іспити, Микола Гоголь всією душею вже удома: “Вже бачу все миле серцю – бачу вас, бачу милу батьківщину, бачу тихий Псел, мерехтливий крізь легкі покривала, які я скину, насолоджуючись дійсним щастям, забувши жаль, що минув швидко. Скоро ми побачимось, і ця радісна думка наповнює душу мою захопленням”.

Після смерті батька юний Микола Гоголь звертається до матери Марії Іванівні ще з більшою ніжністю і турботою: “Хто ж ближче до серця як не Ви, поважна матуся. Ваша радість, Ваше задоволення – і я щасливий”. Матері він описує й своє життя в гімназії: “Чотири дні підряд був у нас театр, і, до честі нашої, визнали одноголосно, що з провінційних театрів жоден не годиться проти нашого. Правда, зіграли всі чудово. Дві французькі п’єси авторства Мольєра і Флоріана, “Недоросль” авторства Фонвізіна, “Неудачный примиритель” авторства Княжина, “Лукавін” Писарєва і “Берегове право” авторства Коцебу. Декорації були відмінні. Освітлення прекрасне, відвідувачів багато й усі приїжджі, і все з відмінним смаком. Музика теж складалася з наших: “вісімнадцять увертюр Россіні, Вебера й інших були зіграні чудово”.

Разом із російськими п’єсами, гімназисти за розпорядженням начальства повинні були ставити французькі й німецькі, щоб мати практику у вільному володінні іноземними мовами. Так, товариш по навчанню – К.М. Базілі, згадуючи про роки навчання, писав про постановки і про Гоголя, зокрема: “Найвдаліше давалася у нас комедія Фонвізіна “Недоросль”. Бачив я цю п’єсу і в Москві, і в Петербурзі, але зберіг назавжди те переконання, що жодній актрисі не давалася роль Простакової так добре, як грав цю роль шістнадцятилітній тоді Гоголь”.

Відтак, судячи тільки з листів, можемо уявити, як формувалася особа Гоголя-сатирика, Гоголя-письменника. Які події суспільного життя міста й ліцею внесли до цієї неординарної особи те дивовижне знання українського життя, людських характерів, звичаїв і вдачі притаманних провінційному місту. З листування М.В. Гоголя з рід-

ними, однокласниками, можна мати уявлення про коло його інтересів і захоплень молодого письменника – театр у всіх його різновидах, література з усіма її новинками, навколишня дійсність у всіх її проявах.

Класичне виховання в ніжинській гімназії, з притаманній їй строгістю виховання наклало відбиток на юну душу письменника: в листах, особливо останніх років перебування в Ніжині, все більше звучить прагнення швидше закінчити освіту. В листах до Герасима Івановича Висоцького він неодноразово скаржиться на відчуття самоти після від'їзду друзів: “Я тут абсолютно один: майже всі залишили мене. Не можу без жалю згадувати про ваш клас. Багато й з моїх товаришів віддалилися. Лукашевич виїхав до Одеси, Данилевський теж вибув”. У іншому листі: “Я осиротів і зробився чужим у порожньому Ніжині. Ти знаєш усіх наших населенців (маються на увазі гімназисти – *авт.*), усіх, хто населив Ніжин. Вони задавили корою своєї приземленості, нікчемного самовдоволення високе призначення людини. І між цими населенцями я повинен плазувати. З них не виключаються і шановні наставники наші”.

З січня 1827 р. в листах М.В. Гоголя все наполегливіше звучать настрої туги і самотності, скарги на вульгарність оточення. Причину цих обтяжливих переживань треба шукати в подіях 1827 р., коли інспектором гімназії М. Білевичем був поданий донос, що послужив початком відомої “Справи про вільнодумство”. Після цих подій Ніжин став М.В. Гоголеві обтяжливий.

Під час навчання в ніжинській гімназії М.В. Гоголь писав епіграми: і на гімназійних товаришів, і на місцевих обивателів. До цього ж періоду належить його знаменита сатира “Нечто о Нежине или Дуракам закон не писан”. На жаль, текст твору згорів у одній із грубок будівлі Гімназії вищих наук князя Безбородька. На вимогу директора гімназії Микола Гоголь знищив її, і про все, що стосується цього твору молодого письменника, ми дізнаємося почасти з листів і записок Г.І. Висоцького, який був близький до М.В. Гоголя, жваво листувався з ним і залишив після себе спогади про видатного письменника.

За свідченням Г.І. Висоцького, М.В. Гоголь зобразив у своєму першому творі представників різних верств населення м. Ніжина: чиновників, міщан, професорів, купців, школярів. Значна частина твору змальовувала ніжинських греків. Так, в одному з листів до Г.І. Висоцького в Санкт-Петербург від 19 березня 1827 р. М.В. Гоголь писав: “У Ніжині тепер безупинний рух серед греків: галасують, сперечаються в магістраті, бажають нового устрою життя і правління. Минулої суботи скинули архонта Бафу, а на його місце посадили донині невідомого Афендуло”. Гоголь-гімназист, очевидно, мав можливість дуже близько ознайомитися з життям грецької колонії за допомогою свого товариша за навчанням Костянтина Базілі, грека за походженням.

Таким чином, вивчаючи епістолярій М.В. Гоголя гімназійного періоду, бачимо цілком сформовану особистість, що тверезо і реалістично дивиться на навколишню дійсність; особу різносторонньо розвинену, незвичайно здібну, талант котрої вже в цей час дає перші паростки його літературної діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Гоголь Н.В. Собр. соч. В 6-ти тт. – М., 1959.
2. Шенрок В.І. Письма Н.В. Гоголя. – СПб., 1901.
3. Вересаев В. Сочинения. В 4-х тт. – М., 1990.

Вул. Гоголівська в Ніжині. Фото 1880–1890-х років.

Вигляд із перехрестя з вул. Стафано-Яворської (сучасна назва майже ідентична, як і Гоголівської) в бік вул. Київської (нинішньої вул. Шевченка). Гоголівська Мостова вулиця за півсотні років потому мало чим змінилася, хіба-що дерев'яні колоди – “фортепіанні клавші” вже десь під більш пізнім ґрунтовим покриттям.

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОГЛЯДИ

Данило КОНОНЧУК

(Ніжин)

Іван КОНОНЧУК

(Ніжин)

Торгівля в Ніжині: історія і сучасність

У всі часи ярмарки мали велике значення – вони були не тільки значними осередками торгівлі, але й центрами спілкування людей, розвивали міжнародні відносини, налагоджували зв'язки між народами і державами.

Ярмарки кожної країни чи регіону були показником економічного та суспільного розвитку, стимулювали розвиток економіки, науки і, навіть, культури (ярмарки супроводжувалися виступами співаків, акторів, музикантів, тут працювали художники тощо). Ярмарок диктував розвиток економічних відносин міста, де він проводився, й певного регіону – попит на потрібний товар, що користувався попитом у населення, відразу стимулював налагодження його виробництва у цьому ж регіоні. На ярмарках і базарах обмінювалися досвідом роботи ремісники та купці, організатори виробництва (цехові майстри, господарі мануфактур й інші) – тобто ярмарки розвивали наукові доробки різних регіонів і країн, сприяли обміну передовими науковими досягненнями та розвитку науки і техніки даного регіону на місцевому рівні, світовими досягненнями в цілому.

Поруч ярмарків відразу ж виростали села і, навіть, міста, починали освоюватися нові території – добували корисні копалини, розвивалося виробництво. За досягнення певного рівню розвитку регіону з'являлися освітні й навчальні заклади (від нижчого до вищого рівню), позаяк стимулюючи розвиток науки й книжкової справи. Загалом, можна сказати, що торгівля завжди була двигуном прогресу і цивілізації – в самому широкому значення цього слова (економіка і культура, наука і освіта тощо). Розвиток торгівлі та збагачення певної частини людей приводив до диференціації суспільства – що врешті-решт спонукало до пришвидшення процесу державотворення. Держава мала свій зиск від розвитку торгівлі: різного роду плати та подорожні збори з торгівців і виробників – з цього вона жила та розвивалася.

Ярмарки виникли в Європі в добу раннього середньовіччя, в період панування натурального господарства і економічної роз'єднаності, але на відміну від українських – постійного часу

та місця проведення не мали. Купці об'єднувалися в торгові каравани, торгували спільно, облаштовували торгівлю в спеціально обраних і добре захищених пунктах (біля стін замку, монастиря тощо) – там, де збиралися значні маси людей, на перетині торговельних шляхів, місцях проведення народних зібрань, великих релігійних і народних свят. Вітчизняні населені пункти мали значно кращі умови і традиції для проведення великих торгів (згадаймо хоча б торговельний шлях “із варяг у греки”, який проходив територією Київської Русі – значної частини нинішньої України) – більшість європейських міст були фортецями закритого типу і не мали можливостей постійного проведення торгів. Рівень ярмарків і торгів на території сучасної України був значно вищий, ніж у Європі ще й тому, що в менталітеті українського народу була яскраво виражена гостинність до подорожніх (до купців також). У Європі маємо багато фактів здирництва купців не тільки грабіжниками, але й місцевими сеньйорами досить високого рангу.

Періодичні торги та ярмарки, які проводилися у певних місцях, відомі у європейських країнах за письмовими джерелами з X ст., на території сучасної України – з XIV ст., на Чернігівщині ярмарки набули значного поширення в XVII ст. Так, у 1646 р. був заснований ярмарок у Кролеві, в 1657 р. – в Ніжині, з XVII ст. торги та ярмарки поширилися всіма містами та великими селами України. Кількість їх значно зросла після включення Лівобережної України в єдину митну систему Російської імперії (указ імператриці Єлизавети Петрівни від 20 грудня 1753 р.), що зіграло позитивну роль для розвитку торгівлі не тільки в Україні, але й, насамперед, у всій Московії. Наприклад, у середині XVIII ст. щороку збиралося 111 ярмарків у 44 населених пунктах Чернігівщини. Вони відбувалися, здебільшого, навесні й восени; тривали 1–3, іноді – 6–7 днів, але в Ніжині могли тривати до двох тижнів, супроводжуючись гуляннями і традиційними розвагами. З давніх-давен на такі ярмарки приїжджали люди з усіх куточків величезної імперії, які не тільки торгували, але й просто споглядали “дійство”, заводили нові цікаві знайомства, просто марнували час. Товари привозили з Москви, Дону, Криму; Орловської, Курської та інших губерній, важливе значення мав продаж товарів, привезених із-за кордону – Німеччини, Італії, Туреччини, Англії, Франції тощо. Після інтенсифікації заселення півдня України (остання третина XVIII ст.) і приєднання Правобережної України до Російської імперії в 1793 році, ярмарки Чернігівщини втратили переваги прикордонних і поступово були змушені відмовитися від зовнішньої торгівлі. Остаточний удар торгівлі іноземними виробами завдав тариф 1822 р., за яким перевага в торгівлі надавалася вітчизняним мануфактурам. Ярмарки Чернігівщини, які не потрапили у систему тих, що торгують російськими товарами, стали занепадати. Зокрема, в 1847 р. припинив своє існування Всеїдний ярмарок у Ніжині, поступово занепадали та закривалися інші. Але наші земляки не мирилися з таким станом справ – розвивалися інші торги та ярмарки, торгували новим товаром, напружувалися нові умови роботи. В 1860 р. в Чернігівській губернії налічувалося 203 ярмарки, в 1898 р. – 549; відбуваються вони у 193 населених пунктах, а саме: Батурині – 5, Городні – 4, Козельці – 5, Конотопі – 4, Кролеві – 3, Мені – 3, Ніжині – 4, Новгород-Сіверському – 4, Острі – 4, Сосниці – 3, Стародубі – 4. Щоправда, слід зазначити, що ці торги мали статусу регіональних і місцевих. Окрім ярмарків, відбувалися торги на базарах (найбільші були в Чернігові, Ніжині, Батурині й Ічні), активно розвивалася стаціонарна торгівля у лавках і невеликих крамницях (у 1860 р. в Чернігівській губернії мурованих лавок нараховувалося 265, дерев'яних – 1598).

Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами. Про деякі умови продажу товару на українських ярмарках лівобережні купці в 1685 р. розповідали в Сибірському приказі [3].

Продавці товарів у XVII ст. мали платити торговельне мито, яке стосувалося всіх: іноземні купці – 30, українські й російські – 10, торгові люди – 6 або 4 копії грошей від возу товару. За привезені на продаж вино, рибу, сіль сплачували 6 коп. з возу; за торгівлю колесами та іншим крамом – 2 коп. Торгові люди – мешканці міст і сіл, де проходили ярмарки, звільнялися від сплати мита з продажу трави, сіна, обручів, drankи, ободів тощо.

Середньовічний Ніжин якнайкраще підходив для такого дійства – у першій половині XVI ст. він уже був одним із важливих пунктів на торговельному шляху Львів–Київ–Москва. Російські купці привозили на ніжинський ринок хутра, зброю, вироби з дерева, кінську зброю, а купували тут привозні східні та західноєвропейські товари, ювелірні вироби, сіль тощо. Гарне місце розташування (перетин торговельних шляхів Росії та Європи) дало можливість ніжинській торгівлі швидко розвиватися і зростати, значно впливаючи на економіку й інші сторони життя регіону, зокрема, міста, життя якого було залежне першочергово якраз від торгівлі.

Досить давно в Ніжині існував так званий Проводний ярмарок (тобто прив'язаний у часі до поминальних днів на наступний після великоднього тиждень – “проводів”). Міський голова Ніжина в травні 1872 р. з метою підвищення міського збору клопотався про офіційне затвердження урядом цього ярмарку, що мав тривати 7 днів – це давало міській владі певні податкові преференції щодо організації торгівлі під час проведення ярмарку.

Щороку в Ніжині відбувалося 3 постійні ярмарки: Всеїдний (здебільшого в лютому за два тижні перед початком Великого посту), Троїцький (у червні, пов'язаний зі святом П'ятидесятниці або Трійці) та Покровський (у жовтні, пов'язаний зі святом Покрова Пресвятої Богородиці). Тривали вони в середньому 10–15 днів. Під час проведення Покровського ярмарку за імператорським указом відкривався шляхбаум зі сторони Київського тракту для безкоштовного в'їзду бажаючих торговців без сплати мита в казну, а також для всіх охочих потрапити на яскраве ярмаркове дійство. Особливої популярності Покровський ярмарок набув після завершення подій національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка усунула з українських ярмарків польських торговців. Щоправда, це не заперечувало надалі присутність торговців із території Речі Посполитої. Наприклад, існувала категорія торговців, яка спеціалізувалася на доставці солі з-під Коломиї – в 1660–х роках царські переписувачі виявили в Козельці та Нових Млинах по 6, в Ніжині – 18 дворів цих “коломиїців”.

У серпні 1655 р. воєвода В. Бутурлін нарахував у Ніжині 37 купців із Мозиря, Петрикова та Слуцька, є дані про наявність купецтва з інших регіонів; у Ніжині також існували цілі колонії купців-іноземців. Із метою заохочення до заняття торгівлею гетьманська адміністрація давала іноземним купцям досить істотні пільги (так, Богдан Хмельницький звільнив ніжинських купців-греків від підпорядкування старшинській адміністрації й дозволив їм безмитно торгувати в усій Підгетьманській Україні). За гетьманування І. Брюховецького грецькі купці зобов'язувалися вже платити мито, але тільки військовому екзактору (збирачу мита).

Греки створили в Ніжині свій магістрат, мали торговельні зв'язки з ринками України, Росії, Молдавії, Криму, Німеччини, Австрії, Італії, Туреччини, доставляли звідти

велику кількість різноманітних товарів. За свідченнями сучасників, у 1766 р. до Ніжина на згадані три ярмарки приїздило купецтво з “*Турецкой области*”. Греки, волохи, вірмени привозили кумач, голки, шовкову та бавовняну тканину, ладан, різну бакалію; російські купці – шовкову тканину російських фабрик, а також китайські та перські чай, каву, цукор; польські купці – сукно німецьких фабрик, сіль, гриби; козаки – кримську сіль, зернисту ікру та в’ялену рибу [4].

У червні 1827 р. М. Гоголь в одному зі своїх листів із Ніжина повідомляв, що з Ніжина на Одесу ходить пароплав і щомісяця возить огірки, а до Ніжина привозить маслини і тютюн [4]. Щоправда, тут майбутній письменник іронізував: “пароплавом” він назвав звичайну фуру.

Відомо, що міщани або купці зверталися з проханням до міської думи про дозвіл побудови балагану (торгової палатки в сучасному розумінні) для торгівлі. Наприклад, із такою заявою в 1836 р. звернувся ніжинський міщанин Тевій Земельов [4]. Подібні звернення надходили не тільки від міщан, купців (ніжинських або іногородніх), а також від селян – так, селянин Московської губернії Коломенського повіту Андрій Лохматов хотів побудувати балаган у бакалійному ряду.

Кожний торговець під час ярмарку повинен був сплатити до міської скарбниці торгове мито – в 1872 р. була встановлена “такса на взыскание акциза за производимую торговлю во время ярмарок в г. Нежине”. Сплачувати згідно з цією “таксою” повинні були всі торговці та промисловці, “производящие торг и взыскивающие себе от того выгоду” – селяни, котрі приїздили на ярмарок із найближчих місць з власними виробами, “таксу” не сплачували.

У XVIII ст. Ніжин став одним із найбільших осередків ремісничого виробництва у Лівобережній Україні. Високою якістю й художнім смаком відзначалися вироби ніжинських ковалів, малярів, теслярів, ткачів, золотарів. Якщо в 50–х – 60–х роках XVIII ст. у 8 ремісничих цехах нараховувалося 480 чоловік, то у час найвищого піднесення економіки міста – в 70–ті – 80–ті роки XVIII ст. – цехи об’єднували 657 майстрів і 380 підмайстрів.

Створення цехів – це крок на шляху до утворення фабрик і появи розподілу праці; ремісники, що лишалися поза цехом, вважалися “партачами”, зазнаючи певної дискримінації – як торгової та економічної, так і політичної. Цікаво, що за даними, які наводить О. Шафонський у “Черниговского наместничества топографическом описании”, 7 з 8 ніжинських цехів за своїми статутами мали знамена. На знаменах цехів були зображені речі ремісників, образи різноманітних святих, їх імена, зірки, вензель царів і герб міста. Все це вишивалося золотом або сріблом.

У 1785 р. цехи Ніжина були підпорядковані загальноросійським законам і стали державними фіскальними податковими органами, проіснувавши в такій якості до 1902 р.

Документи дають нам імена та прізвища відомих ніжинських золотарів: Іван і Давид Золотар, Йосиф Конесаров, Петро Корсакевич, Федір Шнурчевський. Однак, ніжинське золотарство не було (та й не могло бути) домінуючим ремеслом у Ніжині другої половини XVII–XVIII ст., оскільки вироби місцевих золотарів не призначалися для широкого загалу. Можливо, з цієї причини їх (за О. Шафонським) із 657 ніжинських ремісників було лише 8. Великим попитом як на внутрішньому ринку, так і за кордоном користувалися вироби з хутра, виготовлені ніжинськими кушнірами – за джере-

лами вони вивозилися не тільки в Україну та Росію, але й до інших зарубіжних країн.

Обов'язково потрібно згадати про відомі на весь світ ніжинські огірочки, адже “Ніжин” найперше асоціюється саме з ними, і лише потім із уславленими ліцеєм, залізничним вузлом, Покровським ярмарком, сумнозвісною станцією Крути тощо. Цей ніжинський “бренд” є згадкою про XVIII ст., коли Правобережжя України було поділене між Польщею та Австро-Угорською імперією, а Ніжин набув провідного значення у торгівлі Підгетьманської України, одним із центрів грецької еміграції. Довгий час в історії Ніжина огірки не тільки приносили стабільний прибуток, але й піднімали престиж і авторитет далеко за межами України. Навіть донині багато ніжинців, що виїждять за кордон, наштотвхуються на таку річ – що таке Ніжин іноземці не знають, але знають, що там є дуже гарні й смачні огірки.

Слід зазначити, що вирощування огірків не завжди культивувалося на ніжинській землі. Можна знайти згадки про їх поширення в цьому регіоні з XVII ст., причому нові сорти та технології їх приготування завозилися з південних країн. Численні війни Росії з Туреччиною й іншими державами за світове панування зігнали зі своїх місць багато народів (в першу чергу греків), які почали переселятися на нові землі. Російська влада розміщувала на захоплених землях нових поселенців. У Ніжині місцева влада всіляко заохочувала велике, заможне й підприємливе грецьке землярство. Греки, які поселялися на території Ніжинщини, приносили до нової батьківщини не тільки свою культуру, але й свої досягнення в науці й економіці, господарських справах і технологіях.

Загалом, мало не сторіччя саме Ніжин із його ярмарками був головним торговим центром усієї Підросійської України – Київ на той час був ареною постійних конфліктів із Польщею; імена ряду значних міст нагадували про ще недавню криваву російсько-українську війну. Свідченням такого статусу Ніжина є факт відкриття тут одного з трьох перших у Російській імперії навчальних закладів нової системи освіти – ліцеїв (в даному випадку – гімназії вищих наук). До цього все ще незаперечним був авторитет Києво-Могилянської академії...

Торгівельні зв'язки міста

Ніжинські ярмарки – це дуже своєрідне явище в Україні. Вони з'явилися ще в XVI ст., але широкого розквіту досягли в XVII–XVIII ст. Якраз у цей час Ніжин сформувався як центр торгівлі. Ярмарки проходили в Ніжині й у першій половині XIX ст., але вже не мали такого значення як раніше, – торгові шляхи перемістилися на південь і на захід, місто втратило важливе торгівельне значення. Однак, ярмарки залишаються ярмарками (за своєю торговою сутністю). Навіть, М. Гоголь, уже закінчивши навчання в місцевій Гімназії вищих наук князя Безбородька, не міняв Ніжина й тричі на рік приїздив подивитися та поринути в атмосферу цього дійства. Він насолоджувався багатством виставлених речей, шумом й усією багатогранністю свята. Маючи багату уяву, письменник дуже колоритно описав ярмарок у своїх спогадах: “...весь народ зливається в єдине чудовисько – кричить, регоче, гримить, шум, лайка, ревіння...” [1, с. 18]. Ще один подібний опис ярмарку 1828 р. можна знайти в листі з Ніжина до батьків сучасника Миколи Гоголя, його гімназійного товариша Євгена Гребінки [2, с. 532].

Ніжинці готувалися до ярмарків – і до Покровського, і до Всеїдного проквашувалися знамениті ніжинські засоли – згадані маленькі опуклі огірочки. Славився Ніжин наливками та варенням, майже в кожній ніжинській садибі можна було побачити зарослі тютюну – біля кожного дому восени висіли пучки листків цієї рослини, чекаючи слушного часу обробки та продажу (здебільшого, його торгівці скупали оптом). Один із мандрівників підмітив, що ніжинський тютюн завжди купують дуже дорого й у великій кількості [7, с. 34]. На прилавках можна було зустріти вироби ремісників. Кожен, хто приїздив на ярмаркове дійство, міг замовити прикраси із золота чи срібла – персні, сережки, браслети на будь-який смак. Особливо славилися ніжинські дукачі – жіночі нагрудні прикраси у вигляді медальйона обрамлені металічним бантом із майстерними часточками різнокольорового скла. Широко було розвинене в Ніжині виготовлення пічних кахлів. На початку XIX ст. місто було центром виготовлення художньої тканини, хустинок, поясів, які користувалися широким попитом і популярністю. Розвивалися й інші ремесла, такі як виготовлення скринь і дерев'яного посуду. Всі ці товари розходилися в різні регіони української землі, далеких куточків Російської імперії, а також у далекі іноземні країни – ніжинський товар користувався попитом у багатьох країнах світу (за джерелами – понад 50).

Ніжин жив специфічним життям. Його населяли представники різних народів, які належали до різних соціальних верств: поміщики та фабриканти, військові та чиновники, купці та ремісники, міщани та селяни, інтелігенція та духовенство. Проте, життя тогочасного Ніжина було досить типовим для подібних населених пунктів. Порушувало ж провінційну рутину якраз ярмаркове дійство. Хоча, окрім ярмарків, у Ніжині (як і в багатьох інших населених пунктах тогочасної України) двічі на тиждень відбувалися торги – ярмарок завжди був надзвичайною подією в житті міста, адже приїздило багато знатних людей, купців, скоморохів, артистів. Кожен хотів розрекламувати свій товар, показати себе, завести нові знайомства, укріпити старі зв'язки. Корчми та заїжджі двори заповнювалися прибульцями з різних кінців імперії та сусідніх країн. Тютюн, прянощі везли з Туреччини та Болгарії, галантерею – з Німеччини, Австро-Угорщини та Пруссії, хутра й теплий одяг – із Росії, порцеляну та кераміку – з Німеччини, оксамит, шовк, вовну, ситець й інші вишукані тканини – з Венеції, Кенігсберга, голландське, англійське, французьке сукно – із Гданська. Місцеві греки дивували ковбасами та м'ясними виробами. Місцеві селяни привозили на торг, здебільшого, городину й садовину: вишні, сливи, кавуни, груші, гриби, тютюн, збіжжя тощо. З півдня доставляли виноград, сіль та рибу – її везли з Астрахані все ті ж “коломийці”, вина переважали угорські й кримські.

За кордон відправляли золоті вироби, продукцію місцевих кушнірів, починаючи з XVII ст. славилися ніжинські огірочки – кожного року для продажу їх заготовляли понад 600 тонн. На продаж щорічно йшло понад 8 тис. тонн ніжинського тютюну. Князь І.М. Долгорукий, що побував у Ніжині в 1810 р., радив вживати ніжинські лікери та наливки, які вважав дуже якісними та корисними [6, с. 25].

Багато в чому торгово славу Ніжину створили греки – це було найбільше на той час грецьке поселення на Україні. Завдяки універсалу Б. Хмельницького від 2 травня 1657 р. та указам усіх наступних гетьманів, ніжинські греки мали значні пільги: не платили податків, їх автоматично прирівнювали до купців I та II гільдії; звільняли від

розквартирування військових, надання війську підвід; від військової служби, а коли представники ніжинських греків вступають на військову службу, вони користувалися правами дворян. Грецьке поселення в Ніжині мало власні органи самоуправління – магістрат, що говорить про велику роль і не менш високий авторитет грецького купецтва в Ніжині й Україні, Російській імперії, загалом (у 1710 р. Петро I підтвердив усі “гетьманські” привілеї ніжинських греків). Й неоозброєним оком помітно скільки пільг і уваги приділялося національним меншинам у Малоросії – залишається зрозуміти, з якою метою приїжджим надавали багато пільг, передусім податкових, що дозволяло їм швидко стати на ноги, утворюючи свій бізнес. Можливо, можна говорити про імперську політику, яка передбачала протиставлення “малоросам” інших народів, які у відповідь (в якості подяки) будуть вірно служити уряду, на відміну від волелюбного козацького народу...

Із перших відомих ніжинських купців назвемо майже забуті імена Івана Шереметова та Дмитра Ципоева (останній – якраз із ніжинських греків). Перший прибув до Ніжина з рідного Сєвська Орловської губернії і, об'єднавши із Ципоевим капітали, розпочав торгівлю з Персією. У 1747 р. у далекі краї першим вирушив Д. Ципоев – промандрувавши 8 років, він помер у Індії. Через 13 років дізнавшись про смерть компаньйона, І. Шереметов (намагаючись повернути свої капітали) уклав угоду з Миколою Челобитчиковим, який зважився їхати до Індії.

Шлях до індійських ринків був нелегким: Ніжин, Київ, Ясси, Бухарест, Стамбул, далі річкою Тигр до Багдада, суходолом до річки Євфрат, потім через Перську затоку в Калькутту. Дорога забрала рік, зворотній шлях – чотири роки. М. Челобитчиков вирішив примножити капітали, добувши незнані тоді в Україні товари з Кантона (Китай) і Малакки (Індонезія). Останню в епоху середньовіччя називали Золотим Херсонесом, саме до неї наприкінці XV ст. прагнув потрапити Христофор Колумб, потрапивши, натомість, у незнану тодішнім європейцям Америку. Шлях до незнаних, майже казкових торгових міст Сходу з Ніжина виявився більш правильним. На сьогодні можна повною мірою оцінити цю подію: М. Челобитчиков став першим українцем, який побував у Малакці й Кантоні.

За півсторіччя у серпні 1805 р. в Кантоні побував ще один ніжинець – капітан шлюпу “Нева” Юрій Лисянський. Одним із важливих завдань його подорожі було виявлення нових ринків збуту та закупівлі товарів, установлення торгових зв'язків із іншими країнами та закріплення старих договорів. І знову місцеві люди дізнавались не тільки про наші товари, але й слухали наших пісень і бачили наші танці (за спогадами учасників експедиції велику цікавість місцевих жителів викликав “гопак” і українські пісні).

Таким чином, знову бачимо велике значення торгівлі для поширення не тільки економічних відносин, але й української культури в усьому світі. З Китаю М. Челобитчиков вирушив до Лондона, Лісабона, Парижа. Прибув, нарешті, в Санкт-Петербург із найдосконалішою доповіддю про можливості вітчизняної торгівлі... й загинув при загадкових обставинах. Про причини його смерті залишається тільки здогадуватися. Відтак, не з'явилися на ніжинському ринку згадані незвичайні товари Золотого Херсонеса...

Розташування Ніжина на перетині торгових шляхів визначило його значення і роль на декілька сторіч. “Ніжин не тільки в Чернігівському намісництві, але й у всій Малій Русі одне таке місто, яке торговим називатися може й яке багатьом великоруським містам у своєму торговому стані не поступається”, – писав у XVIII ст. О. Шафонський)

[6, с. 26]. Проте, з другої половини XIX ст., коли з'явилися нові торговельні центри України, ніжинські ярмарки набули місцевого значення, втративши широкі торговельні зв'язки та міжнародне визнання й авторитет. Ніжинська торгівля потроху занепадає: “Були часи й у цьому брудному, незначному нині містечку текло життя. Залишилися одні спогади про минулу славу” (Л. Слуцький, кінець XIX ст.) [6, с. 26].

Розвиток сільського господарства краю, промислів, ремесел, збільшення кількості населення в Ніжині, сприяли розширенню товарно-грошових відносин, набуттю містом ролі великого торговельного осередку Лівобережжя. Це, зокрема документально засвідчено іноземцями, яких доля закидала до Ніжина. Так, датський посол Юст Юль, проїжджаючи в 1711 р. через місто, зазначає: “Ніжин – велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом” [5, с. 19]. Однак, цей час – перша третина XVIII ст. – загалом характеризувалася досить несприятливими умовами для торговельної діяльності українських, в т.ч. ніжинських купців – особливо щодо зовнішньої торгівлі. Пояснення того спробував дати відомий український історик Д. Дорошенко: “зруйнувати Україну як самостійний економічний організм, обернути її в російську колонію” [5, с. 20]. Протягом 1701–1719 років імперським урядом було видано ряд указів, якими запроваджувалися дискримінаційні обмеження стосовно української зовнішньої торгівлі: збір мита з привізних товарів із рук козацької старшини було передано на відкуп російським купцям, вироблену в Підгетьманській Україні селітру слід було продавати лише артилерійським складам у Москві, низку товарів заборонялося вивозити через близькі й зручні балтійські порти Гданськ і Кенігсберг, зобов'язуючи користуватися натомість дальніми російськими – Петербург, Архангельськ, Ревель. Традиційні, давно налагоджені торговельні зв'язки були перервані, зовнішню торгівлю зведено до мінімуму, купці мали великі збитки. Щоправда, ніжинські купці – греки значну частину товарів вивозили до країн Середземномор'я й ці заходи торкнулися їх дещо менше, але збитки мали і вони. Тільки з кінця 1720–х років більша частина дискримінаційних заборон була знята і зовнішня торгівля ніжинських купців швидко надолужує втрачені позиції.

Традиційно вагоме місце в зовнішній і внутрішній ніжинській торгівлі займали грецькі купці, яким у 60–х роках XVIII ст. належало 145 дворів із 827 у місті. Дехто з них володів значним капіталом, наприклад, купець І. Стефанов – до 100 тис. руб., на нього працювало 3 прикажчики та 4 батраки. Крім греків, у Ніжині торгівлею займалися також українські міщани та козаки. Станом на 1786 р. нараховувалося 5 купців I гільдії, 27 – II гільдії та 103 – III гільдії; 387 купецьких лавок, в т.ч. 33 кам'яні, 6 кав'ярень, 31 заїжджий двір. Цікавий опис характеру торгівлі в місті дав член Петербурзької Академії наук Гільденштедт: “В Ніжині можна зустріти крам (вироби) найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські, тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією, з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Ляйпцигом – з другого боку ... майже ціла торгівля в Ніжині була в грецьких руках. Підвозять під Ніжин крам також водяними шляхами, звичайно, вантажать його в Кладькові (Кладьківці на Десні – *авт.*) у віддалені 50 км від Ніжина” [5, с. 20–21]. В 80–х роках XVIII ст. річний обсяг товарообігу трьох ніжинських ярмарків складав 1 млн. 800 тис. руб.

На ярмарках знаходили широкій збут вироби і місцевого виробництва, й імпортні. Можна навести витяг із книги О. Шафонського про географію і структуру торгівлі на ні-

жинських ярмарках – згадується Росія, Туреччина, Таврія (Крим), Польща, Італія, Угорщина, Молдавія, Австрія, Сибір; міста Москва, Оренбург, Астрахань, Царицин, Черкаськ, Саратов, Санкт-Петербург, Гданськ, Кенігсберг, Лейпциг, Бреславль, Яніна, Тирнове, Адріанополь, Філіполь, Олександрія, Константинополь, а також, звичайно, різні українські міста.

Знаменною подією в економічному розвитку Ніжина стала поява у середині та другій половині XVIII ст., поруч із цеховим ремеслом, мануфактурного виробництва. На відміну від більшості мануфактур Лівобережної та Слобідської України, де мануфактура була, здебільшого, поміщицькою, де використовували працю кріпаків, в Ніжині (як й у інших містах) від самого початку виникають купецькі, капіталістичні мануфактури, які базувалися на вільнонайманій праці. Це було ознакою формування нового, історично прогресивного капіталістичного, ринкового укладу в економіці.

Ніжинські купці, нагромадивши на торговельних, торговельно-посередницьких операціях значні капітали, тепер вкладають їх у виробництво. Так, купець І. Тарнавіот у 1765 р. заснував на околиці міста мануфактуру з виробництва шовку та бавовняної тканини. В наступному, 1766 р. відкривається мануфактура купця Б. Іванова, на якій вироблялися шовкові тканини, в 1768 р. купці батько й син М.А. та М.М. Алісови також заснували шовково-бавовняну мануфактуру. В останніх на виробництві працювали 55 вільнонайманих робітників. Поширення в місті мануфактур, які спеціалізувалися на виробництві шовкових і бавовняних тканин пояснюється їх великим попитом як на українському, так і на російському ринку, відтак, вкладені в такі мануфактури кошти швидко поверталися і підприємства приносили власникам високі й стабільні прибутки.

Окрім мануфактур, у Ніжині в останній чверті XVIII ст. нараховувалося 8 цегельних заводів, 29 кузень, 2 пивоварні, 2 солодовні, 2 миловарні заводи, 2 тютюнові фабрики, 1 горілчаний завод. У 1791 р. відомі ніжинські купці-підприємці брати Чернови заснували мідноливарний завод, на якому відливали парові казани для винокурних і цукрових заводів, різний посуд із міді й заліза, а також церковні дзвони, в т.ч. великої ваги. Зокрема, для дзвіниці місцевої Преображенської церкви на цьому заводі виготовили дзвін вагою 99 пудів (у 1791 р.), для Соборно-Миколаївської – дзвін у 400 пудів (у 1798 р.).

Протягом XIX ст. Ніжин все ще залишається одним із найбільших торговельних міст Чернігівської губернії, але значення загальноукраїнського торговельного центру, яким він був раніше, втратив. Найбільший у добу Гетьманщини в Лівобережній Україні Покровський ярмарок у Ніжині на середину XIX ст. повністю втратив свої позиції – діалося взнаки зміщення торгових шляхів, відсунення на південь кордонів, а також епідемія чуми, через яку в 1854 р. ярмаркову торгівлю було перенесено до Ромен. Цікаво, що причину остаточного занепаду Покровського ярмарку Ніжинська повітова земська управа в 1903 р. вбачала у великій тривалості та невизначеності його початку. Відтак, було встановлено строк: із 25 вересня до 1 жовтня. Звісно, така причина суто формальна – подібний факт свідчить про згасання минулого розмаху місцевих ярмарків, і подібні адміністративні заходи не давали бажаного результату й жаданих прибутків.

Звісно, ярмарок XVII–XIX ст. був не тільки торжищем. На ярмарках, наприклад, вербували селян на слободи (спеціальні поселення, звільнені на певний час від податків). Для цього поміщики, які бажали залюднити нові маєтки, здебільшого, на півдні України, виряджали сюди своїх “агітаторів” із хлібом і горілкою, і ті вбивали на торговому майдані кілок із табличкою, де позначалися умови та вигоди слобідського

життя, частуючи та агітуючи потенційних поселенців. Також проводились культурні заходи – музичні вистави, кобзарські виступи, театральні дійства (вертепи), продавалися картини, музичні інструменти тощо. Часто на ярмарку привселюдно карали злочинців, оголошувалися укази, постанови тощо.

Ярмарок у Ніжині в XX – на початку XXI ст.

З початком громадянської війни ярмарки в Україні не проводилися – відроджуватися вони починають у 1922–1923 роках. Протягом 1926 р. їх зареєстровано вже 15202 – і пов’язано це із запровадженням у СРСР нової економічної політики, яка передбачала відродження капіталістичних ринкових відносин і ринків, насамперед, вільної торгівлі. На початку 1930–х років ярмарки були скасовані – у влади з’явилися інші пріоритети, і нові політично й економічно обґрунтовані рішення. В цей час активно розвивається колгоспне будівництво і “радянська” модель торгівлі – централізований продаж через одержавлену мережу крамниць, із контрольованою державою системою закупівель. Торжища починають відроджуватися після Другої світової війни (різні за масштабом і тривалістю) і, здебільшого, набувають рис сучасних продуктових або фуражних базарів. Так тривало під час повоєнної відбудови наприкінці 1940–х років. Надалі політика хрущовської “відлиги” дещо позначилася на відродженні елементів ярмаркової торгівлі, багато в чому – як складової політично безпечних народних традицій. Але навіть короточасна українізація, проведена для підтримки режиму в Україні, не мала на меті широкого відродження українських традицій і не вплинула, в цілому, на повноцінному відродженні ярмаркової торгівлі. Селяни зі своїми потребами відходили на другий план порівняно з потребами робітників. Змінювалася урбаністична система, активізувалися демографічні й міграційні процеси, інтенсивно деларувалася інтернаціоналізація духовної складової, здебільшого, замінена русифікацією. В цій системі відродження ярмарків було неактуальним, непотрібним.

Якісно змінилася ситуація на початку 1990–х років. Ніжинська міська влада в 1992 р. вирішила відновити Покровський ярмарок аби відродити давні звичаї минулих поколінь. Відразу зазначимо, що першочерговою метою була культурно-розважальна, а не комерційна частина ярмаркових ніжинських традицій. Багато в чому це було наслідування започаткованого дещо раніше Сорочинський ярмарку – якраз як масового культурно-розважального явища. Звичайно, приємно, що ярмарок у Ніжині був відновлений одним із перших у незалежній Україні. Згодом він набув значного розмаху та почав збирати досить велику кількість людей – і знову як у старі добрі часи почав збирав народ і на торжище, і на масштабне культурно-розважальне свято – проводились концерти, зустрічі людей із різних регіонів, навіть, країн (приїжджали греки, поляки, німці, болгар, білоруси і росіяни, угорці й інші). Зі стабілізацією економічної ситуації в Україні, міська влада, у свою чергу, змогла дещо більше приділяти більше уваги культурному життю міста – стала активніше структурувати і якісніше організовувати заходи під час цього щорічного дійства. На Покровський ярмарок почали приїжджати “купці” з інших областей України, професійні колективи й артисти з різних куточків нашої держави.

Без сумніву, щорічно переважна більшість мешканців Ніжина чекає цю подію (на відміну від, скажімо, Дня Ніжина 13 вересня, що встановлений цілком декларативно за фактом звільнення міста від нацистів у 1943 р.) – яскраве свідчення того, що традиції

глибоко “вжилися” в свідомість місцевого люду, старі традиції десь жевріють у глибинах народної пам’яті, і потрібна лише маленька іскра, щоб вони знову відродилися. Так, 11 жовтня 2008 р. останній як на сьогодні 16-й Покровський ярмарок зібрав до 50 тис. людей (населення Ніжина за останнім переписом десь біля 72 тис. мешканців). З огляду на помітне зростання розмаху ярмарку, міська влада ще з 2007 р. висунула пропозицію про надання ніжинському Покровському ярмарку статусу обласного. Це досить важливий крок для підняття престижу та підтримання авторитету ніжинського дійства.

Сучасне розважально-торгове дійство (так було би більш правильно його називати) традиційно готується створеним за рішенням міськвиконкому ярмарковим організаційним комітетом: загальна організація проведення ярмаркового дійства, розсилка запрошень, визначення території, її розподіл під торгіві й розважальні місця тощо. Цікаво, що традиційно приїжджим надають кращі ярмаркові площі – як правило на вул. Гоголівській (згадаймо, про пільги іноземним купцям, часто на шкоду місцевим торговцям).

Звісно, сучасний торг уже не має попереднього життєво важливого економічного значення. Нині це, здебільшого, сувенірна торгівля, або реклама місцевого виробництва. Деякі з них уже мають відомість, навіть поза межами України. Певну дешицу в цьому додає і згаданий щорічний ярмарок. Згадаємо курйозний випадок, коли керівник одної солідної установи Ніжина привіз із Франції великого м’яку іграшку – пухнастого зайця і на банкеті, демонструючи його, заявив: “Уміють же за кордоном робити – у нас так не можуть!” Тут-таки один із гостей на ярличку прочитав: “Зроблено в Україні. Місто Ніжин. Підприємство Копиці”.

* * *

Загалом, економіка Ніжина впродовж останніх кількох сторіччя міцно трималася якраз на торгівлі. Ярмарок був однією з форм її організації – найбільш вдалою і найбільш ефективною. Місцеві ярмарки, торгівля, в цілому, крім фінансового зиску, мала колосальне значення як для тогочасного, так і сучасного міста, впливаючи на його адміністративно-політичний розвиток, на формування місцевого менталітету, традицій; духовної культури цього давнього українського міста.

Список використаних джерел і літератури

1. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – М., 1976. – Т. 1.
2. Гребінка Є. Твори: У 3 т. – К., 1980–1981. – Т. 3.
3. Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків // Вісті. – 2008. – 5 вересня (№ 34).
4. Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків // Вісті. – 2008. – 12 вересня (№ 35).
5. Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. Історико-краєзнавчі матеріали. Навчально-методичний посібник/ За ред. Страшко Є.М., Харченка А.Г. – Ніжин, 1997. – 40 с.
6. Ніжин. Путівничок. – К., 2008. – 78 с.
7. Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 34.

Олександр МОСКАЛЕНКО
(Ніжин)

Від водяного колеса до вітряка або Як еволюціонував млинарський промисел на Ніжинщині (XVII–XIX ст.)

Чільне місце з-поміж різноманітних промислів Ніжинщини – як і в Україні загалом – займало млинарство. Це зрозуміло, оскільки найбільш важливим продуктом у структурі харчування східних слов'ян, зокрема, українців був і є хліб і різноманітні хлібопродукти. Поширення товарного зернового землеробства на Лівобережжі в 20–х – 40–х роках XVII ст. створило економічне підґрунтя розвитку млинарського промислу.

На Ніжинщині борошномельно-круп'яне виробництво поділялося на домашнє, яке базувалося на використанні ручних жорен, і млинарсько-промислове, де використовувалася енергія води чи вітру. Відповідно, млини у своїй більшості, поділялися на водяні та вітряки, в яких силою води чи вітру через систему валів і коліс приводилися в дію млинарські пристрої. З XIV ст. в Україні набувають поширення водяні млини, які використовувалися для помелу зерна, виготовлення крупи, валяння сукна, приведення в дію ковальських міхів тощо.

Будівництво водяних млинів було трудомісткою процедурою, вимагало кооперації зусиль багатьох людей, часу, різноманітних будівельних матеріалів і певних майстерських навичок. Спочатку річку перегороджували насипними земляними греблями, а потім на них споруджувалися млини. Водяні млини являли собою двоповерхові зрубні будівлі з чотирисхилим дахом на кроквах; встановлювалися під греблею так, аби вода із запруды лотком падала на водяне колесо, встановлене на валу, що йшов у млин і через баклушу й веретено обертав жорна, розміщені вище, переважно на другому поверсі чи спеціальному помості. Жорна з усіма пристосуваннями називалися поставами. Здебільшого, водяні млини мали один, два, три чи більше постав і ступ для виготовлення крупи. Потужність водяних млинів вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до дванадцяти, а часом і більше [1]. На великих річках і ставках водяні млини споруджувалися з підливними колесами, коли вода діяла знизу на лопаті, на невеликих же річках із достатньо швидкою течією між крутими і вузькими берегами будувалися млини з наливними колесами, які приводилися в рух водою, що падала в ящички-кювети і своєю вагою обертала їх. На Ніжинщині більша частина водяних млинів була споруджена якраз із підливними колесами [2].

Великі водяні млини мали 3–4 водяні колеса, які обертали жорна. Зерно завозили з греблі на другий поверх млина, а борошно забирали з першого, куди також був під'їзд [3].

Найбільш ранні документальні повідомлення про побудову і функціонування водяних млинів на Ніжинщині стосуються 20–х років XVII ст. За Деулінським перемир'ям у 1618 р. Чернігово-Сіверська земля остаточно відійшла від Московської держави до Речі Посполитої, яка відразу ж заходила вживати термінових заходів для закріплення нових територіальних надбань. З цією метою на місці давньоруських городищ засновувалися міста і містечка, їхнім мешканцям надавалося магдебурзьке право, а селянам – слободи терміном на 5, 10, 15 і, навіть, більше років, унаслідок чого Приостер'я швидко заселялося.

На початку XVII ст. Ніжинщина мала досить густу гідромережу, ще не зіпсовану на той час антропогенними чинниками. Найбільшою водною артерією був неглибокий, але широкий і повноводний Остер; менші річки в селах Кропивна (р. В'юниця), Вербівка (р. Носівка), Новий Потік (р. Дівиця), Хима, Химівка, Рибець, Черняхівка, Смоляж, Вересоч, дві річки з однаковою назвою Смолянка, Богачка теж на той час мали постійну течію – навіть влітку. Ці річки витікали з боліт, маючи постійну підпитку водою, на що звернув свою увагу ще О. Русов у 80-х роках XIX ст.: “Топографическое же устройство поверхности Нежинского уезда таково, что площадь его служит местом зарождения и питания из болот речек, идущих в разные стороны” [4]. Відтак, наявні водні ресурси Приостер'я були вельми перспективними для будівництва на Ніжинщині водяних млинів. Польський король Сигізмунд III, надаючи Ніжину грамотою від 26 березня 1625 р. магдебурзьке право, дозволяв міщанам варити пиво, робити солод, викурювати горілку. Але збіжжя, солод потрібно було молоти за певну плату: “На то повинны будут все мещане нежинские <...> всякие солоды и збожжа свои у млинах молоти на реке Остре под самым местом Нежином и платити за мливо ведлуг устава ревизорского” [5]. В разі необхідності, коли “гребля поправки потребовала бы, тоди все мещане нежинские челядь свою на гвалт посылають мають абы гребля у двох млинов, каких на реке Остре есть <...> ведлуг потребности засыпывать и соломы навозить, и дерево, хворост, камени до млинов визити и млины поправлять будут” [6].

Документ засвідчує наявність в межах Ніжина у 1625 р. на р. Остер принаймні 2 водяних млинів. І це був тільки початок будівництва водяних млинів на Ніжинщині. іншим документом староста кобижчанський Христофор Зембрицький, “имеючи третью часть млина на реце Вербовке в Носовке, своим собственным капиталом зделаную <...> в сем году 1628 месяца августа 1-го дня з доброй воли своей, той млин <...> за коп 60 лечбы литовской, продал Саве Ивановичу, меднику Вербскому и с которого млина ему Саве по сему купчему запису, всякие користи волно будет получать” [7].

Це перші відомості про водяні млини на Ніжинщині, яких перед початком Національно-визвольної війни українського народу було вже чимало на Острі й інших річках Ніжинщини.

Конституювання і розбудова Української козацької держави – Гетьманщини в середині XVII ст. “дало українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства” [8], що позитивно позначилося на економічному розвитку Лівобережжя. Млинарський промисел, як один із найбільш прибуткових, знаходився під контролем гетьманської адміністрації; будівництво млинів здійснювалося лише з її дозволу, так само як і надання цих млинів у приватну власність. Згодом цю функцію гетьманської влади набув московський уряд, видаючи відповідні царські грамотами. За помел із кожного водяного млина у військовий скарб, бралася “військова мірочка” – мірчук. Гетьман І. Мазепа надаючи в 1694 р. ніжинському полковому писарю Івану Перацькому на ранг “селце Вересоч на реце Смолянке млин о трох колах”, наказував обов'язково “мерочку войсковою сплачивать” [9] у військову казну. У відповідь на аналогічне прохання Івангородського сотника Ніжинського полку Федора Малюги в 1697 р. гетьман дозволив йому “на меской гребле ивангородской, построить млин на реце Остер” і “мерочку войсковою сплачивать” [10].

У другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. документи фіксують побутування на Ніжинщині великої кількості водяних млинів, які були зведені на Острі, Крапивній, Смолянці, Богачці й інших річках. Цікаву інформацію про це містять матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1730 років. Останнє проводилося з метою узаконення передачі у спадщину *de facto* утримуваних тимчасових володінь козацької старшини та збільшення прибутків у гетьманську казну. Влітку 1729 р. в усі полки Підгетьманської України, в т.ч. й до Ніжинського, прибули канцеляристи гетьманського уряду і, переїжджаючи з села в село, з'ясовували, коли воно було засноване, кому і коли належало, на яких юридичних підставах тощо. Знайшли відбиття в документах слідства також питання наявності в певній місцевості млинів й інших промислів. Так, цар Олексій Михайлович жалував ніжинського війта Олександра Цурковського своєю грамотою від 26 березня 1660 р. “владеть вотчинами деревнею Кукшинкою, деревнею Колесниками, деревнею Мильниками (сучасне с. Григорівка – *авт.*) с мельницею на реце Остре <...> да мельницами Вересовкою и Козаревкою” [11]. Нижче від Мильників і Колесників за течією Остра “в местечку Мрин старожилые люди <...> сознали о мельнице на реке Остре стоячей, что она мельница в прежнем веке уже была, тою мельницею владел Грицко мельник житель мринский” [12]. “В городе Нежине мельница о трох колах, купленая писарем полковым Завадским, которым (тобто млином – *авт.*) после его владел полковник Нежинский и гетман Скоропадский, а ныне владеет полковник Нежинский Хрущов на уряд подковничества” [13]. Цар Петро I надав сербському полковнику на царській службі Пантелеймону Божичу та сину його Івану Божичу “села Переяславку и Бурковку 9 июня 1720 года на маетности и мельницы: одна мельница о 2–х колах мучных на реке Остре и мельница одна о одном коле на реке Рыбце <...> и дать ему часть войсковою с одного камня мучного на гребле” [14]. Ніжинський полковник Петро Толстой надав ніжинському полковому осавулу Мойсею Левицькому 19 серпня 1722 р. “синяковский (тобто в с. Синяки, сучасне с. Григоро-Іванівка – *авт.*) млин на реке Крапивной о дву колесах: одно колесо мелет, другое толчет” [15].

Отримували у володіння водяні млини і духовні особи та монастирі. 26 червня 1688 р. гетьман І. Мазепа своїм універсалом надав чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу маєтності “с деревнями Селище, Хотинówka, Лихачов, Комаровка с мельницами и со всеми угодьями” [16], цар Петро I у 1694 р. пожалував маєтності Києво-Братському монастирю “в Нежинском полку в Ивангородском ключе на село Белмачовку да на мельницу о двух жерновах на реке Остре” [17].

Навіть невеликі болотні річки Ніжинщини були забудовані водяними млинами. В 1740 р. “при местечке Веркиевце, на речке болотной прозваной Богачкой, мельница една, о одном коле, в которой семено мелется по па Заньковского Василия <...> при Берестовце на речке болотной, прозваной Смолянкой, мельниц две сотника Веркиевского Ивана Армашевского [18]. На тій же Смолянці згадуються водяні млини у селах Комарівці й Іллінцях [19].

Найбільшого поширення водяні млини на Ніжинщині набули в 70–х – 80–х роках XVIII ст. Основну роль в економічному житті регіону, як і впродовж попередніх сторіч, відігравало сільське господарство, зокрема землеробська галузь. За свідченням О.Шафонського, врожайність тут становила сам–7, навіть, сам–10 [20]. Відтак, відчувалася потреба в зростанні кількості млинів, які постали на той час практично на всіх

більш-менш придатних для цього річках і водоймах: у Більмачівці на Острі – 1, Івангороді на Острі – 5, Крутьках (частина сучасного с. Крути – *авт.*) на Острі – 2, Переяславці на Острі – 1, Липовому Розі на Острі – 6, Мильниках на Острі – 1 містечку Мрин на Острі – 5, Киселівці на Острі – 2, Адамівці на Острі – 1, Володьковій Дівичі (сучасне с. Червоні Партизани – *авт.*) на Новому Потоці – 3, Хвилівці на Крапивній – 1, Синяках на Крапивній – 1, в містечку Носівка на Носовочці – 2, в Пашківці на Химовці – 1, в Курилівці на Химі – 1, в селах і хуторах на Смолянці–Вересочі – 17, в містечку Веркіївці (сучасне с. Вертіївка – *авт.*) на болоті Богачка – 1. Безпосередньо в Ніжині на Острі працювало 7 водяних млинів, з яких 4 були споруджені на міській греблі й мали 13 постав, ще 3 млина, які мали 5 постав, розташовувалися на другій греблі, яка знаходилася у поруч із передмістям Овдіївка. Разом у Ніжині та його околицях натовді працювало 38 водяних млинів [21].

Інтенсивне будівництво млинів на річках Ніжинщини, двохсотрічний час їх функціонування, призвели до деградації річкової системи краю. Дно річок замулилося, течія сповільнилася і річки перетворювалися на болота, як, наприклад, р. Богачка у Веркіївці, яка в 1740 р. була болотною річкою, а в 80–ті роки XVIII ст. перетворилася на типове болото. Найбільша річка Ніжинщини Остер “в тех только местах <...> видна, где она мельничными плотинами запружена, а в других она более болото представляет” [22].

Уже в першій половині XIX ст. більша частина гребель на річках Ніжинщини, де раніше стояли водяні млини, були розібрані, а самі водяні млини практично зникли. До середини XIX ст. (найдовше в Ніжині) працювала друга, Овдіївська гребля з водяними млинами [23]. За сто років після О. Шафонського український статистик, етнограф, громадський діяч О. Русов у статистико-економічному описі Ніжинського повіту вказує на наявність одного монастирського водяного млина у Мрині та ще двох водяних млинів у лісах біля хут. Клобукова вище Мрина проти течії Остра, а “на всём остальном течении Остра водяных мельниц больше нет, нет их и на других речках уезда, так как все прочие реки уже не имеют постоянного течения” [24].

Отже, можна констатувати, що епоха водяних млинів на Ніжинщині, яка тривала майже три століття, закінчилися безповоротно. На зміну використанню енергії води у млинарському промислі йшло використання енергії вітру.

Вітряки на Ніжинщині починають поширюватися з останньої чверті XVIII ст. У 1786 р. їх нараховувалося 308, у т.ч. 15 у Ніжині [25]. Шість із них були у передмісті Мигалівка, 9 – у Новому місті на правому березі Остра [26]. За М. Домонтовичем, станом на 60–ті роки XIX ст. “кромѣ водяных мельниц, в губернии еще болѣе находится ветряных мельниц, встречающихся в значительном числѣ почти в каждом селении” [27].

У XIX ст. на Чернігівщині, Ніжинщині, зокрема, відомі два типи вітряків: шатрові й стовпові. У шатрових вітряках за вітром повертався лише дах, у якому був закріплений вал із колесом і крилами. Такі вітряки за країною запозичення конструкції на Чернігівщині називали “голландськими”. Вони мали “крыльев обыкновенно четыре, обтянутых парусиною. Устройство их весьма дорого и их весьма редко можна встретить даже у богатых владельцев. Они делаются в виде усеченного конуса, в два или даже в три этажа: на каждом этаже помещается по одному или по два постава камней” [28]. Це був потужний каркасний шатровий вітряк, який називали “машиною”, але на Ні-

жинщині такий майже не зустрічався. Частіше побутували його різновиди, які тяжіли до місцевої будівельної традиції – “кругляки”, котрі також мали різновиди від багатоповерхової стрімкої вежі зі зрубними восьмикутними стінами до двоповерхових із чотирикутними зрубними стінами [29].

Значно більшого поширення на Чернігівщині набули вітряки стовпової конструкції або “німецькі”, в яких “крыша с крыльми обращается кругом на своём основании. Этих мельниц гораздо больше вследствие их прочности, лёгкости и доставляемых ими выгод” [30]. В таких вітряках за вітром повертався увесь вітряк, поставлений на зрубний стілець і центрований на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Самі ж стовпові вітряки являли собою двоповерхові каркасні споруди, вкриті соломою на кроквах. Вал із крилами та колесом розміщувався в просторі даху, але передачі прості – зусилля з колеса через баклушу й веретено йшло прямо на жорна, розміщені на другому поверсі. Перший поверх займала комора. Зерно піднімали коловоротом на другий поверх і засипали у кіш над жорнами, а борошно з жорен сипалося лотком на перший поверх у скриню. Такі вітряки відомі не лише каркасні, але й зрубні. Побутовав й більш архаїчний різновид цього типу вітряка – одноповерховий зі зрубними чи каркасними стінами, але зустрічався він рідко. За такої конструкції потрібна технологічна висота між скринєю, жорнами та кошем для зерна досягалася влаштуванням у вітряку підвищеного помосту дня жорен. “Така одноповерхова зрубна будівля з піддашком перед дверима і дахом на кроквах, критим соломою, мало чим відрізнялася від традиційної селянської комори, яка є безсумнівно, будівельним прототипом такого вітряка на Чернігівщині” [31].

Вітряки Ніжинщини “вписувалися” у наведені конструктивно-технологічні характеристики, але мали деяку незначну своєрідність у порівнянні з іншими місцевостями Чернігівщини. “Витряки Нежинского уезда, больше четырёхугольной, чем многогранной формы, имеют обыкновенно аршин 4–5 в длину и ширину и аршин 8–10 в высоту. Делаются из дерева дубового, осинового, кроются соломенными крышами, снабжены по большей частью не четырьмя, а шестью крыльми, длиною каждое в сажень и шириною в подаршина. Жернова ветряков имеют 5,1/2 четвертей или даже 1,1/2 аршина в диаметре. Камни эти называемые шестериками, покупаются обыкновенно в Нежине, куда привозятся из Путивля. Строятся ветряки местными плотниками и кузнецами и в работе обходятся от 200 до 350 рублей” [35]. Зможні люди для спорудження вітряків використовували більш дорогі, але надійні будівельні матеріали, як, наприклад, “мельницы в Переяславке панские, имеющие каменный фундамент, железные крыши и лучшие камни” [33].

Станом на 1880 р. у Ніжинському повіті нараховувалося 1705 вітряних млинів різної конструкції. Розподілялися вони за волостями таким чином:

- Мринська волость: Мрин – 39, Плоске – 52, Мильники – 3, Колесники – 8
Зруб – 1, Кукшин – 36, Хотинівка – 30. Разом – 169 млинів на волость;
- Стодольська волость: Стодоли – 23, Переходівка – 14, Смолянка – 75, Орлівка – 68, Дроздівка – 65. Разом – 245 млина на волость;

- Вересоцька волость: Вересоч – 48, Дрімайлівка – 24, Хибалівка – 37, Велика Кошелівка – 45. Разом – 154 млини на волость;
- Веркіївська волость: Веркіївка і хутори – 63, Заньки – 21, Черняхівка – 16, Мала Кошелівка – 15, Бобрик – 1. Разом – 116 млинів на волость;
- Липоворізька волость: Липів Ріг – 12, Березанка – 10, Переяслівка – 23, Крути – 28, Кагарлики (частина сучасного с. Крути – *авт.*) – 46, Хвостики (сучасне с. Поляна – *авт.*) – 4, Кунашівка – 10. Разом – 133 млини на волость;
- Синяківська волость: Синяки – 6, Крапивна – 5, Талалаївка і хутори – 54, Курилівка – 6, Пашківка – 2, Безуглівка – 50, Дорогинка – 17, Хвилівка – 3. Разом – 143 млини на волость;
- Бакаївська волость: Бакаївка – 30, Андріївка – 3, Заудайки – 15, на хуторах – 74. Разом – 122 млини на волость;
- Галицька волость: Галиця – 54, Сальне – 26, Шняківка – 13. Разом – 93 млини на волость;
- Терешківська волость: Терешківка – 17, Макіївка – 34, Татарська – 14, Ровчак і Степанівка (зараз об'єднане с. Ровчак-Степанівка – *авт.*) – 22, Калинівка – 4. Разом – 91 млин на волость;
- Лосинівська волость: Лосинівка – 149, Богданівка – 4, Лановщина – 2, Леонідівка – 7, Вікторівка – 6. Разом – 168 млинів на волость;
- Володьководівська волость: Володькова Дівиця – 96, Данине – 37, Шатура – 18. Разом – 151 млин на волость;
- Носівка і хутори – 120 млинів [34].

За підрахунками автора, за століття, яке минуло від часу здійснення О. Шафонським свого опису, кількість вітряків на Ніжинщині зросла більш, ніж у 5,5 разів. Наведені цифри наочно ілюструють потужний розвиток млинарського промислу на Ніжинщині.

Масове будівництво вітряків, потреби періодичної заміни жорен, викликали зростання попиту на млинові камені. Останні завозилися на Ніжинщину з Глухівського повіту, де їх видобували в лісах поблизу містечка Воронежа та с. Кочерги [35]. Поблизу останнього над р. Есманню знаходилася велика кам'яна гора з потужним кар'єром, який належав поміщику Міклашевському. В кар'єрі добувалися різні борошномельні камені, плити, цоколі, кам'яний щебінь для фундаментів тощо – “всього до 268 найменованих изделий из коих до 130 мукомольных камней на сумму 6590 рублей” [36]. Видобуток млинових каменів для жорен на цьому кар'єрі розпочався у 1840 р. Сам процес добування здійснювали влітку, але оброблювали добутий камінь протягом усього року.

Поблизу с. Кочерги знаходився ще один кар'єр із видобування каменю, який належав поміщику Мазуркевичу. Третій потужний кар'єр для добування млинових каменів теж знаходився у Глухівському повіті поблизу хут. Курдюмівського і належав відомому купцю та підприємцю Терещенку. В цьому кар'єрі “ежегодно добывается камня на сумму 5000 рублей серебром. В каменоломнях, главным образом изготовляют жернова различных размеров, ценою от 50 до 300 рублей” [37]. Ціна млинових каменів залежала не тільки від їх розмірів, але й від структури. Однакових розмірів “осьмерыки ценятся от 100 до 250 рублей, смотря по тому, леденист ли камень или нет;

который леденист ценится дороже. Леденистым камнем промышленники и мельники называют тот, которого сложение более кристаллических частиц имеет” [38].

Вітряний млинарський промисел – як і водяний раніше – був досить прибутковим, незважаючи на значні витрати, пов’язані з наймом робітників, періодичним ремонтом млинового устаткування тощо. Схему розрахунків прибутковості вітряків показав О. Русов: “Если бы мы захотели исчислить приблизительный доход ветряка, то должны принять во внимание следующие особенности эксплуатации этих заведений. Там, где сидит на мельнице не сам хозяин, а нанятый “мірошник”, то последний обыкновенно получает 3-ю мерку с “размера”, то есть с того количества муки, которое дается мельнику вместо денежной платы. Поэтому из валового дохода от мельницы должно скинуть 1/3 часть на расходы по найму рабочих; процентов 7–8 также нужно скинуть на ежегодный ремонт машины и наём рабочих для ее поправки и содержания. Таким образом чистый доход от мельницы может быть просчитан лишь в 60 % от валового. Последний может быть исчислен на основе следующих соображений. Если в сутки мельница может перемолоть пудов 40–60 хлеба в зерне из которого выходит 37–56 пудов муки, то значит она в день владельцу ее может доставить от 2,1/2 до 4,3/4 пудов муки (12-ю – 15-ю мерку). Скинувши со стоимости этого количества 40 %, мы получим чистый доход, доставляемый мельницею владельцу в течение одних суток” [39].

Наприкінці XIX ст. з’являються перші парові млини, пізніше – й млини з нафтовими та газогенераторними двигунами, які виробляли велику кількість борошна і більш вищої якості. В 90-х роках XIX ст. в Ніжині на брошномельно-круп’яному заводі вже діяв паровий млин потужністю 17 кінських сил, який за рік переробляв 60–70 тисяч пудів різного сорту борошна [40].

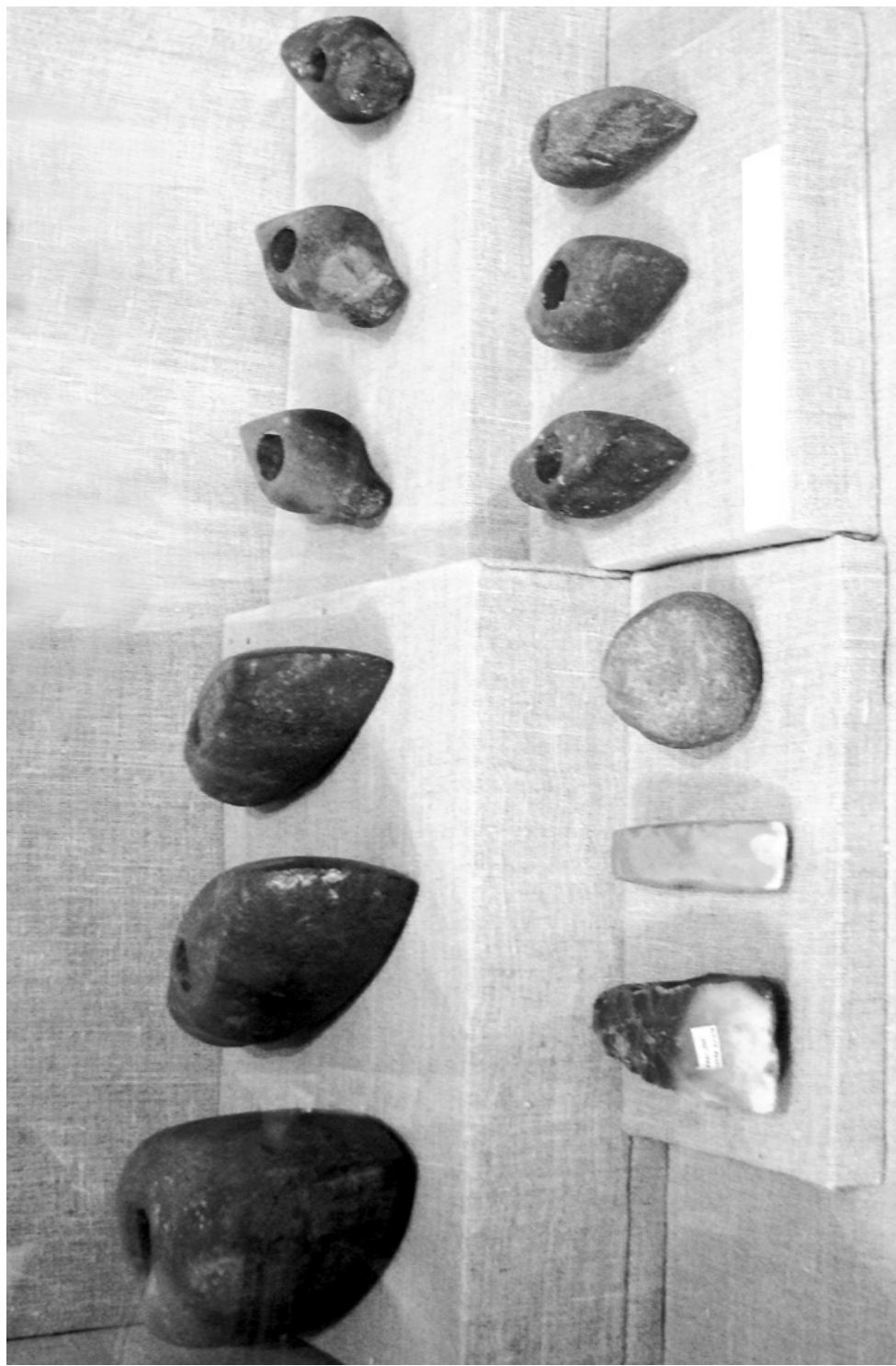
У цілому, зазначимо, що незважаючи на впровадження парових і газогенераторних млинів – на відміну від водяних млинів надто залежних від екологічного чинника – вітряки продовжували вірою і правдою служити людям у селах Ніжинщини до 60-х років XX ст. Пізніше майже всі вони, на превеликий жаль, були розібрані. Між тим сучасний складний стан із енергозабезпеченням в Україні нагально вимагає пошуку альтернативних нафті й газу енергоносіїв, одним із найбільш актуальних є на сьогодні енергія вітру. Досвід Голландії, Бельгії, Німеччини, Данії, Франції, Португалії та інших країн показує доцільність експлуатації вітряків для забезпечення енергією міні-пекарень і навіть окремих селищ. Україна, Ніжинщина, зокрема, має потужні традиції у використанні енергії вітру – слід лише їх пригадати і застосувати залежно від вимог часу..

Посилання

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 463.
2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Составил М.Домонтович. – СПб., 1865 – С. 347.
3. Чернігівщина... – С. 123.
4. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. – Чернигов, 1880. – С. 56.
5. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 180.
6. Там само. – С. 180.

7. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2.: Полки Киевский и Нежинский. – К., 1862. – С. 146.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С. 145.
9. Василенко Н.И. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 149.
10. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 295.
11. Василенко Н.И. Вказана праця. – С. 111.
12. Там само. – С. 37.
13. Там само. – С. 67–68.
14. Там само. – С. 178.
15. Там само. – С. 121.
16. Там само. – С. 112.
17. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 295.
18. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2.: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 117, 119.
19. Там само. – С. 119.
20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 27.
21. Там само. – С. 366, 442–443, 465.
22. Там само. – С. 10.
23. Москаленко Ю.С. Млини на Острі // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
24. Русов А. Вказана праця. – С. 2.
25. Шафонський А. Вказана праця. – С. 443, 465.
26. Там само. – С. 454, 456.
27. Материалы для географии... – С. 347.
28. Там само.
29. Чернігівщина... – С. 123.
30. Материалы для географии... – С. 347.
31. Чернігівщина... – С. 123.
32. Русов А. Вказана праця. – С. 353.
33. Там само. – С. 353.
34. Там само. – С. 348, 350.
35. Материалы для географии... – С. 255.
36. Там само. – С. 360.
37. Там само. – С. 360.
38. Там само. – С. 361.
39. Русов А. Вказана праця. – С. 353–354.
40. Обзор Черниговской губернии за 1890 год. – Чернигов, 1891; Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т.2. – Чернигов, 1899. – С. 287.

Знахідки епохи бронзи в експозиції Ніжинського краєзнавчого музею (до статті О. Фатюка) "Знахідки епохи бронзи на Ніжинщині (за матеріалами фондів Ніжинського краєзнавчого музею" , с. 67–68)

НІЖИНЩИНА АРХЕОЛОГІЧНА ТА ЛІТОПИСНА

Олексій ФАТЮК
(Ніжин)

Знахідки епохи бронзи на Ніжинщині (за матеріалами фондів Ніжинського краєзнавчого музею)

Парадоксально, але чим далі людина віддаляється від минулого, тим більше дізнається про нього. Сучасні історичні дослідження що не рік, то впевненіше переносять нас у доісторичні часи – надзвичайно цікавий, загадковий і захоплюючий відтинок вітчизняної історії. Водночас, навіть побіжне знайомство з цим предметом засвідчує, що Україна – одна з небагатьох країн світу, винятково багата на давні пам'ятки, причому не лише загальноєвропейського, але й світового рівню. Чернігівщина не є виключенням – пригадати хоча б Мізинську (Мезинську) стоянку, яку сучасні археологи датують початком II тис. до Р.Х. і без згадування якої не обходиться жоден підручник із археології у світі. Про Мізинську стоянку торік згадував увесь археологічний світ щодо 100-річчя її відкриття. Систематичні розкопки в селах Пушкарі, Мізин, Араповичи, Клюси дають підставу говорити про Чернігівську землю як унікальний археологічний край.

На територію сучасної Ніжинщини перші люди, напевне, прийшли в муст'єрську епоху. Цілком можливо, це були архантропи неандертальського типу, які користувалися примітивними знаряддями праці. Відтак, на Ніжинщині знайти залишки знарядь відповідної епохи, мабуть, малоімовірно, бо первісні люди намагалися селитися в тих місцях, де можна знайти кремін'я – більш "прогресивний" на той час матеріал. Його можна вміло обробляти, навіть, використовувати для видобування вогню, що в епоху зледеніння було життєво важливим. То ж не дивно, що залишки знарядь праці муст'єрської людини знайдені саме на Придесенні, де кремін'я знайти неважко.

Наступний мезоліт і неолітична епоха характеризувалася на Чернігівщині розташованими поселеннями та стоянками культури ямково-гребінцевої кераміки. На жаль, досі не відомо про достовірні знахідки підйомного матеріалу, які б засвідчили про знаходження таких поселень на Ніжинщині. Найбільш повні дані для розуміння характеру культури ямково-гребінцевої кераміки знаходяться на стоянках, розташованих уздовж берегів Десни та Сейму. Це пояснює наявність в експозиції Ніжинського краєзнавчого музею (далі – НКМ) залишків знарядь праці

та кераміки тієї епохи, які представлені знахідками з берегів згаданих річок, де їх знаходять у великій кількості. Найдавніший підйомний матеріал, знайдений у Ніжині, належить до епохи бронзи. Фонди НКМ мають немало залишків кераміки з характерними для цієї доби малюнками. За ними можна напевне стверджувати, що вони належать до культури, яка наносила малюнок на глину за допомогою плетеної мотузки. Як відомо, орнаментика є не тільки багатим джерелом для вивчення декоративного мистецтва, орнамент містив також певну кількість закодованої інформації. Окремі елементи його мають певну семантику й успішно “читаються” сучасними дослідниками. Також орнамент іноді мав і релігійну сутність. Територія від Рейну до Верхньої Волги та від Швеції до Буковини, в т.ч північ і захід України, за доби середньої бронзи (середина III – початок II тис. до н.е.) заселяли племена культур шнурової кераміки (культури бойових сокир). Виділяють 25 культур шнурової кераміки. Датуються ці культури від другої чверті III тис. до н.е. до початку II тис. до н.е. В басейні р. Десни проживали племена середньодніпровської культури шнурової кераміки. Вона виділена В.О. Городцовим у 1915 р. під назвою “придніпровська”, в 1927 р. ним же названа “середньодніпровською”. Походження середньодніпровської культури шнурової кераміки пов’язують із приходом у цей регіон групи населення, яке, розселяючись уздовж Дніпра та Десни, асимілювало місцеве пізньонеолітичне населення дніпро-донецької культури. Середньодніпровська культура охоплювала сучасні Черкаську, Житомирську, Київську, Чернігівську області України, Східну Білорусь і прилеглі області Російської Федерації.

Проте, найбільш чисельними експонатами, представленими в експозиції НКМ є шліфовані кам’яні сокири. Перша знахідка, яка потрапила до музею в 1976 р., була знайдена в р. Остер на території сучасного Ніжина. Ще кілька – на території району птахофабрики (східна околиця міста). Останній за часом надходження на сьогодні експонат – кам’яна сокира, знайдена в розорі города в с. Вертіївка (північніше Ніжина). Всі згадані кам’яні сокири (клиновидні та вислобушні) мають різні розміри, способи виготовлення, але вирізняються точністю обробки та майстерністю виготовлення. Можна впевнено говорити, що Ніжинщина в епоху бронзи була досить густонаселеною місцевістю, що, насамперед, пов’язується з інтенсивним розвитком відтворюючого виробництва (тваринництвом і землеробством), яке в цьому регіоні з’явилося і культивувалося не одноразово, а поетапно. Це пояснюється тим, що Ніжинщина була на той час “прикордонням” між зонами заселення нащадками неолітичних культур, які, здебільшого, займалися полюванням і рибальством. Це населення поступово витіснялося на північ і схід (у лісову смугу) праслов’янськими племенами, що були носіями більш прогресивного способу господарювання. Вказані дослав’янські племена й склали основу потужної т.зв. Сосницької культури.

Тривалий час історія народів світу починалася від перших писемних свідчень про них. Найдавнішу – або як її часто називають – дописемну ж добу дослідники часто оминали увагою. Впродовж останніх десятиріч інтереси істориків розширилися далеко за межі історичного періоду. Тому цілком очевидно: доісторична доба має зайняти належне місце у структурі давньоукраїнської історії. Що суголосне сказаному відомим українським археологом Вадимом Щербаківським: “Наші сучасники не звикли вважати історію нашої української території за історію нашого народу <...> Щоб знати психологію нашого народу, щоб зрозуміти його душу, треба знати не тільки нашу історію, а і праісторію, і передісторію...”

Список використаних джерел і літератури

1. Археологія Української РСР. У 3-х тт. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1971.
2. Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1983.
3. *Наливайко С.* Етнічна історія Давньої України. – К.: Свшан-Зілля., 2007.

ЛИТОВСЬКО–ПОЛЬСЬКА ДОБА

Аліна КУДРЯВЦЕВА

(Ніжин)

Інна РОМАНЮК

(Ніжин)

Адміністративно-територіальний устрій Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.)

Перебування Ніжинщини (Середнього Приостер'я) у складі Московської держави у XVI ст. майже не відбилися у письмових джерелах. На думку фахівців у цей час регіон входив до прикордонної буферної зони, в розвитку цивілізаційної інфраструктури якої московська влада була не зацікавлена. Відтак, історія справжнього адміністрування Ніжинщини розпочинається з включенням цього регіону до складу Речі Посполитої.

У даному дослідженні спробуємо розглянути зміни адміністративно-територіального статусу Ніжинщини у складі Речі Посполитої від першої третини XVII ст. і до початку повстання під проводом Б. Хмельницького.

Обмеженість джерел не дозволяє визначити, що являв собою Ніжин і навколишні землі на час їх підпорядкування поляками. В 1617 р. Ніжинське городище отримав королівський секретар Флоріан Олешко [3, с. 247]. Водночас, відсутність Ніжина в переліку міст, що за Деулінським перемир'ям відходили до Речі Посполитої, дозволяє припустити, що він являв собою незначний населений пункт і його подальша розбудова була ініційована вже новою владою [7, с. 291]. Так чи інакше, але в 1611 р. Приостер'я потрапило під контроль Польщі й було підпорядковане Київському воєводству.

На початку XVII ст. Річ Посполита мала цілком сформований адміністративно-територіальний устрій, що повною мірою відображав шляхетський характер держави. Розвинене станове шляхетське самоврядування визначало поділ території на воєводства, повіти та волості. Етнічні українські землі формували 6 воєводств (Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Волинське та Підляське), а також Холмську землю у складі польської частини литовсько-польської держави. Крім того, значні анклавні українських етнічних земель входили до складу Мінського, Мстиславського та Берестейського воєводств. Воєводства уп-

равлялися воєводами та каштелянами, які одночасно представляли місцеве шляхетство у сенаті. Як зазначає польський дослідник С. Кутшеба, незважаючи на високий статус, воєводи та каштеляни не мали значних владних повноважень [4, с. 216]. Воєводства поділялися на 2–5 повітів – судових округів. У адміністративних центрах повітів розташовувалися повітові земський, гродський і підкоморський суди. Одночасно, як правило, шляхетство повіту формувало сеймик – повітове шляхетське зібрання, яке вирішувало важливі повітові справи та надсилало своїх представників до посольської ізби загальнодержавного сейму. Повіти у свою чергу поділялися на волості.

Централізоване королівське начало в Речі Посполитій репрезентував поділ на староства. Здебільшого, ці адміністративні утворення створювалися на “королівщинах” – державних землях і передавалися в управління призначеним безпосередньо королем старостам, які виконували в межах своїх округів судові функції, оголошували королівські укази, здійснювали поліцейські функції [4, с. 217]. Одночасно, поруч із повноцінними “територіальними” або “гродовими” староствами, на чолі яких стояли високопоставлені чиновники, набуває поширення практика виділення в управління “заслуженим особам” невеликих регіонів, які теж називалися староствами.

Оскільки малозаселена Ніжинщина спочатку складалася з “королівщини”, цілком природно, що першим адміністративним округом тут стало староство.

Ніжинське староство згадується М. Грушевським у числі інших староств Південно-Східної Київщини як регіон, що керувався “не-судовими” старостами, а простими “державцями”. На думку вченого тут була відсутня будь-яка публічна влада [5, с. 341]. Одним із перших ніжинських старост, чие ім’я згадується в документах, був Щасний Вишль.

Поки Ніжинщина перебувала у складі Київського воєводства, навколо підпорядкування решти новоприєднаних до Речі Посполитої територій проходили суперечки. Зокрема, на сеймах гостро дискутувалося питання про те, до складу якої частини литовсько-польської держави мали входити Смоленщина та Чернігово-Сіверщина. Шляхта як Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ), так і Польського королівства по-своєму обґрунтовували своє право на ці регіони. Конфлікт було залагоджено в 1613 р. компромісним рішенням про підпорядкування Смоленщини та Стародубщини ВКЛ як Смоленського воєводства, але, водночас, обумовлювалася можливість отримання маєтностей шляхтою як “литовською”, так і “польською” й “московською”. Статус Чернігово-Сіверщини був визначений дещо пізніше – в 1619 р. Зважаючи на заслуги у військових кампаніях проти Московської держави королевича Владислава та реальну перспективу набуття ним титулу московського царя, Чернігово-Сіверщина у вигляді “князівства” була передана йому в особисте управління [1, с. 26].

У 1618 р. за Деулінським перемир’ям Річ Посполита закріпила за собою завойовані (у тогочасній польській термінології – повернуті (“рекуперовані”)) землі Смоленщини та Чернігово-Сіверщини. І хоча статус угоди робив всі територіальні надбання тимчасовими, польська влада починає активне освоєння приєднаних земель, з метою закріплення їх за собою назавжди.

Певний час після Деулінського перемир’я Ніжинщина продовжувала залишатися староством у складі Київського воєводства. За П. Кулаковським, перший документ у якому було зафіксовано залежність Ніжина від Чернігова датований березнем 1623 р. За його визначенням, перепідпорядкування Ніжинщини Чернігівському князівству було логічним як з точки зору історичних зв’язків, так і через те, що Чернігово-Сіверщина не мала у своїй задеснянській частині опорних замків, і Ніжин міг виконувати якраз таку роль.

Окрім того, Приостер'я належало до королівських маєтностей і його включення до Чернігово-Сіверщини не мало викликати протестів з боку шляхти Київського воєводства. [3, с. 60]. Так чи інакше, у привілеї Ніжину на магдебурзьке право від 1625 р. зазначено, що місто належить до Чернігівського воєводства [6, с. 181–182].

Чернігівське князівство поділялося на капітанства на чолі з капітанами. В 1619 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське капітанства. Пізніше, в 1625 р. було утворено Ніжинське капітанство, сформоване на території ніжинської округи. Першим капітаном у Ніжині став уже згаданий колишній ніжинський староста Щасний Вишль. Він же одночасно був і ніжинським війтом, а також новгородсіверським капітаном. У 1628–1630 роках на чолі Ніжинського капітанства стояв Адам Вишневський [3, с. 400].

За повноваженнями капітани дещо поступалися старостам. Вони були безпосередніми представниками королевича Владислава на місцях, здійснювали військово-адміністративні функції, відповідали за стан підпорядкованих їм замків, очолювали гарнізони, мали деякі судові повноваження та могли наділяти визначених осіб землею.

Ще одним поняттям, що стосувалося адміністративно-територіального поділу Чернігівського князівства було поняття “тракт”, під яким розумілася прилегла до укріпленого замку територія. Поруч із “Ніжинським трактом” згадується “Носівський тракт”, що свідчить про наявність укріплень як у Ніжині, так і в Носівці.

Капітани Чернігівського князівства формально підпорядковувалися Смоленському воєводі. Проте, практично капітанами керував особисто королевич Владислав через своїх посланців і представників. На думку П. Кулаковського, капітани були попередниками городових старост. Це підтверджується фактом зникнення капітанської посади внаслідок запровадження в регіоні у 1633 р. інституту старост, які виконували оборонні функції [3, с. 402].

Поруч із капітанствами, дрібнішими адміністративними округами були волості. На жаль, через брак документів неможливо визначити території, які входили до Ніжинської та сусідніх волостей. У 20-х роках XVII ст. навколо Ніжина осаджується низка населених пунктів. Серед них: села Кагарличка та Курилівка (осаджені Станіславом Пянчинським у 1628 р.); Кропивне та Безуглівка (Яном Пянчинським); Носівка (Яном Пянчинським, в майбутньому Носівським старостою, з 1628 р. – містечко); Володькова Дівиця (Самуелем Володкевичем, осаджена на старому городищі після 1627 р.); містечко і замочок Веркіївка та с. Смоляж (Григорієм Веркієм Олешківським); Салтикова Дівиця і Вересоч (Василем та Павлом Солтиками); Дорогинка (надане Миколаю Косаковському); села Лосині голови та Крупичполе (заселені лановою шляхтою); Івангород (наданий для заселення Михайлу Воронячу); містечко Борзна (надане Щасному Вишлю). Того ж часу осаджуються Батурин, Бахмач і Конотоп [3, с. 253–255].

У такий спосіб до початку Смоленської війни навколо Ніжина виникає низка сіл, містечок і укріплених городищ, які стали центрами подальшої колонізації регіону. Після завершення цієї війни та обрання на польський трон короля Владислава IV в 1633 р., розпочався процес створення на території Чернігово-Сіверщини воєводства. Цей процес розтягнувся у часі й тривав до початку 1640 р. Формально про створення Чернігівського воєводства було проголошено в 1635 р. У складі воєводства виокремлюються Новгород-Сіверський та Чернігівський повіти. До останнього увійшло й Приостер'я з Ніжином. Одночасно, замість Ніжинського капітанства формується Ніжинське староство, старостами якого в 1630-х роках були Мартин Казановський і Миколай Потоцький.

У 1630-х роках ускладнюється і розгалужується волосний устрій Задесення. На ду-

мку П. Кулаковського однією з найбільш заселених у регіоні була якраз Ніжинська волость. Захищена під час Смоленської війни Ніжинським замком, вона не була пограбована і не зазнала демографічних втрат, навпаки – притік населення сюди з-за Дніпра збільшився, і починаючи з часу перших козацьких повстань місто та його округа стало джерелом постачання людських ресурсів у інші частини Чернігово-Сіверщини [3, с. 282]. Поруч зі старими населеними пунктами волості (Кропивним, Безуглівкою, Липовим (Липовим Рогом), Талалаївкою, Березанкою, Прохорівкою, Чернігівкою, Білошапками, Переяславкою, Плоским, Синяками, Володьковою Дівцею, Веркіївкою) виникають нові села: Будище (засноване між 1633 та 1637 р.), Мильники, Хороше Озеро (після 1640 р.), Кукшин та Колесники (належні шляхтичу Петровському, потім – ніжинському лантвійту О. Цурковському), Євлашівка (сучасне с. Красносільське), Новий Потік, Крути та Печі [3, с. 282–283].

У 1630–х роках формуються і заселяються також сусідні з ніжинською волості: Дорогинська, що належала Косаковським і на яку претендував Ярема Вишневецький; Івангородська, Носівська (належала Адаму Киселю), Кобизька (в 1641 р. куплена Миколаєм Кисилем у Миколая Фірлея Броневського); Мринська, Сиволозька (належала Солтисам), Борзенська (належала Вишлям). Невизначеним залишається до яких волостей були включені с. Круничполе з навколишніми селами Максимівкою, Мартинівкою, Кульчинівкою, Борківцями і Красівцями, які належали ніжинській лановій шляхті (Малаховським, Скорупінським, Борковським, Заблоцьким, Годлевським, Колчинським та іншим). Невизначеною залишається також приналежність с. Лосинівки (також осадженого лановою шляхтою).

Таким чином, із включенням Приостер'я до складу Речі Посполитої розпочинається, власне, цивілізаційний розвиток цього регіону. За кілька десятиліть з пустинного прикордоння Ніжинщина перетворюється у відносно густозаселений край, привабливий для колонізації та господарського освоєння. Більше того, наприкінці 1640–х років Приостер'я саме стає центром колонізації північних і північно-східних регіонів Чернігівщини.

Окрім колонізації та демографічного зростання, безпосереднім наслідком приєднання Ніжинщини до Речі Посполитої було включення регіону в процеси загальноєвропейського цивілізаційного розвитку. Поширення в регіоні шляхетського самоврядування у межах спочатку Чернігівського князівства, згодом воєводства, запровадження в м. Ніжині магдебурзького права сприяли еволюції місцевого соціуму в напрямку сучасних європейських стандартів, назавжди визначивши пріоритети подальшого розвитку міста. Розбудова цивілізаційних інститутів (суду, адміністрації, церковної інфраструктури) стала запорукою динамічності цього розвитку.

Список використаних джерел і літератури

1. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали науково-практичних конференцій. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин, 2007. – С. 26–33.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.
4. Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши. – СПб., 1907. – 287 с.
5. Грушевський М. Історія України Русі. – К., 2000. – Т. V. – 638 с.
6. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т. V. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підгот. П.Кулаковський. – 835 с.
7. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – С. 290–300.

ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ ІМПЕРСЬКОЇ ТА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Тетяна ДІДЕНКО
(Ніжин)

Дещо про діяльність Ніжинського благодійного товариства

*Зайвий хліб, який ти зберігаєш,
належить голодному, зайва
одежина – голому, а закопане
тобою срібло – бідному*
Василій Великий

*Повсякчас, коли ми не будемо
давати милостиню, ми будемо
покарані як грабіжники*
Іоанн Златоуст

Українському народові притаманні не тільки мужність, хоробрість, стійкість і патріотизм, але й гуманність, співчутливість до чужого горя, до дітей-сиріт, нужденних і літніх людей. Ці риси народного характеру найбільш яскраво проявлялися в благодійності.

Ще за існування Київської Русі культивувалася опіка над старими та немічними. Благородна традиція – прихищати юродивих, хворих, скалічених і літніх людей уже за княжих часів була віднесена до людських чеснот. Володимир Святий, запровадивши християнство, також намагався особисто слугувати зразком виконання християнських норм, в т.ч. співчуття, був “істинним батьком бідних”, – кожен старець чи убогий міг приходити на княжий двір і отримати там “всякую потребу, питье и яства, и от скотниц кунами” [1]. Проте, здебільшого, справа опікування бідних була зосереджувалася в руках церкви, насамперед, монастирів, які мали можливість надавати подібну допомогу.

З часом суспільство почало приймати більш помітну участь у благодійності. За існування Російської імперії благодійні товариства спочатку працювали тільки з дозволу центральної влади. Тільки в 1862 р. міністр внутрішніх справ отримав право видавати дозволи на відкриття подібних товариств, а в 1869 р. тому ж міністерству було дозволено затверджувати статuti громадських і приватних благодійних закладів. Загалом, у імперії до 1861 р. існували благодійні товариства тільки у 8 містах. Натомість, упродовж останнього десятиріччя XIX ст. вони були організовані майже в кожному місті.

У Ніжині перше подібне товариство – Ніжинський благодійний комітет (далі – НБК) – почало діяльність 25 квітня 1893 р. До складу його правління входили 4 жінки і 36 чоловіків, які були в місті впливовими особами. Головою правління був обраний міський голова П.Ф. Кушакевич, головою НБК стала Кароліна Федорівна Гельбе – дружина директора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ); членами НБК були відомі в Ніжині подружжя Терещенків, Кушакевичів, Дмитренків, Гомоляк, Гельбе, Лілеєвих, Соколових [2]. До складу дійсних членів входили баронеса Біла-Білоконська, княгиня Голіцина, викладачі НІФІ Р. Фохт, Самойлович, Кулжинський, Лілеєв, Люперсольський, Кадлубовський, Михайловський, директор Гельбе; знані в місті священики – протоієреї Ф.А. Васюта та О.Г. Сергєєв; промисловці Б.К. Янса та Н.О. Терещенко [3].

Про нагальність у створенні такого благодійного товариства в Ніжині свідчить уже той факт, що вже у день початку діяльності НБК було отримано пожертв 214 руб.

З часом відділи НБК відкрилися в селах Ніжинського повіту Вересочі, Дрімайловці, Талалаївці, Макіївці, Кагарликах, Дроздовці, Заньках, Володьковій Дівиці, Дорогінці, Пашківці, Веркіївці, містечку Носівці.

Упродовж першого року існування НБК тільки внесків від його учасників (40 осіб) надійшло 379 руб., а також 139 руб. пожертв від інших осіб. Загальна сума внесків членів НБК щороку варіювалася залежно кількості осіб: від 97 до 379 руб. Кожен із них робив унески від 3 до 20 руб. залежало від статків і внутрішньої потреби у благодійності.

Надходили також кошти на користь НБК від Ніжинського повітового земства – здебільшого, 100 руб. на рік. Надходили кошти також від членів Ніжинського громадського зібрання, від Ніжинського товариства взаємного кредиту.

Благодійність на користь НБК проявлялася по-різному: внесками, цінними речами, продуктами харчування. Так, ніжинці А.В. Безсмертний і В.Г. Каменець виявили бажання жертвувати щомісяця до НБК 25 руб., Марія Григорівна Троцина передала з листом пожертву 100 руб. [4].

Оскільки обсяг благодійної допомоги незаможним жителям міста залежав від наявності й кількості коштів у касі НБК, проблема її поповнення була завжди актуальною. Чого тільки не вигадували, щоб збільшення надходження до НБК – з дозволу міської думи на р. Остер влаштувалася платна ковзанка, організовувалися різноманітні музичні та літературні вечори, аматорські вистави, розпродаж старих речей, лотереї-алеґрії тощо, – про все це можна дізнатися з документів, що зберігаються в Ніжинському архіві.

З метою збільшення коштів на благодійність повітовий комітет НБК проводив різноманітні лотереї. Так, на одну з подібних лотерей Наталя Йосипівна Шарко пожертвувала золотий браслет, срібну брошку, срібний портсигар, срібний медальйон, медаль у пам'ять Олександра III й інші цінні речі [5]. Окрім лотерей, на користь Ніжинського благодійного НБК влаштовувалися літературні, музично-вокальні вечори силами студентів НІФІ. Так, за один такий музично-вокальний вечір на користь НБК було перераховано 245 руб. [6]. Свою частку вносили й викладачі НІФІ – професор інституту Володимир Іванович Резанов за публічну лекцію з історії англійської літератури перерахував у Ніжинський благодійний комітет кошти на заготівлю теплих речей [7]. Навіть приїжджий скрипаль І. Данилевський перерахував частину коштів від виручки за свій концерт у фонд НБК [8].

Неодноразово членами НБК й ніжинськими аматорами влаштовувалися спектаклі, всі кошти від яких передавалися на благодійні потреби. Так, у архіві зберігаються документи, де зазначено, що у 1899 р. “от спектакля, гулянья и концерта поступило 329 рублей 57 копеек” [9]. Дозвіл на проведення вистави кожного разу видавався Чернігівським губернатором. На влаштування міського гуляння у сквері з благодійною метою дозвіл видавався Ніжинським міським головою [10]. Загалом, виручка від спектаклів становила близько 100 руб. Наприклад, за виставу, зіграну 27 липня 1895 р. зібрано 129 руб. 15 коп., при цьому 3/4 зібраних грошей розпорядник благодійної вистави В.Г. Гончаров просив відрхувати на користь церковно-приходської школи. За виставу 27 червня Правління Ніжинського благодійного НБК через газету “Чернігівські губернські відомості” щиро подякувало її організатору (тому-таки В.Г. Гончарову) і всім особам, які брали в ній участь [11]. За виставу 21 жовтня 1896 р. до каси НБК надійшло 91 руб. 75 коп. Вистава 20 січня 1897 р. була більш вдалою – 172 руб. 77 коп., з яких половину – 86 рублів 38 копійок віддали на користь недільної школи для дорослих жінок [12]. Щоправда, були і такі вистави, коли сума за продані квитки дорівнювала сумі витрат: 15 грудня 1896 р. назбирали лише 69 руб., що цілком пішли на погашення витрат акторам-аматорам на організацію вистави.

Вистави, які грали актори-аматори, були різноманітними. Зокрема, у звітах згадуються малоросійській водевіль “Кум-мірошник”, комедія Мясницького “Страшна помста”, спектакль “Гайдамак Гаркуша” й інші [13].

Ще однією статтею наповнення фонду НБК була продаж старих речей. Але цей захід був малопродуктивним, і тому влаштовувався рідко.

Натомість, найбільш продуктивним було зібрання приватних пожертв. Наприклад, княгиня А.В. Голіцина через свого секретаря надіслала 25 руб. – “на примноження коштів” [14], дворянин із Носівки Захар Кирилович Шаула в пам’ять про свою померлу доньку заснував при Ніжинській гімназії для дівчат стипендію для бідних, якою можна було скористатися незаможним [15], священник Григорій Пригоровський пожертвував бідним 30 фунтів яблук і груш, казначей управи державного майна Ф.К. Раєвський – 46 пшеничних пирогів [16]. Вельми ефективним був також збір пожертв із певною метою. Так, на ялинку для бідних дітей у 1899 р. було зібрано 103 руб. 63 коп. [17].

З плином часу допомога НБК ставала більш відчутнішою. Видавалася одноразова грошова допомога нужденним у розмірі від 1 до 20 руб. Неодноразово Товариство доплачувало видатки на утримання хворих у міській богодільні, часто влаштовувало до богодільні за власний кошт. З коштів НБК виплачувалася сума на право отримати освіту в Ніжинському міському двокласному училищі. Товариство оплатило навчання ремеслу кравця хлопцю на прізвище Павлюченко з малозабезпеченої родини. На випадок поховання неімущих жителів міста також видавалися кошти з фондів НБК [18].

За статутом НБК міг видавати одній особі допомогу не більше 5 руб. за один раз. Але були випадки, коли ситуація вимагала більшої допомоги і часто не ніжинцям. На випадок такої ситуації правління НБК неодноразово зверталося з клопотанням до Чернігівського губернатора про дозвіл на проведення в місті лотереї-алегрії [19]. Кожного разу такий дозвіл отримували, лотерея проводилася, потрібні гроші надходили – що давало можливість допомогти нужденним. Кошти на такі лотереї люди теж давали різні. Так, від Ніколи Артемовича Терещенка одного разу надійшло 50 руб. [20]. Але, на превеликий жаль, такі пожертви були дуже нечастими.

У звіті про діяльність за 1899 р. позначені характерні витрати: на земську богадільню; за навчання 10 учнів ремісничого училища; за навчання Павлюченка у кравця; на Будинок працелюбства (останній знаходився на утриманні управи НБК); на влаштування ялинки для бідних дітей. Окрім того, здійснювалася допомога бідним готівкою – 204 руб. щомісячно, також видавали малозабезпеченим одержу, виділялися гроші на поховання небіжчиків – до 711 руб. щомісяця [21].

Як зазначено, НБК опікувався Будинком працелюбства. Ця установа надавала роботу незаможним жителям міста, молодим дівчатам тут надавалася освіта й навички практичної роботи, що в майбутньому давало можливість заробляти на життя. На утримання Будинку працелюбства Товариством щороку виділялося 100 руб. В такий спосіб у Ніжині, за прикладом інших міст Російської імперії, намагалися вирішити проблему жебрацтва і дати роботу неімушим. Держава досить широко популяризувала серед освічених верств населення благодійну діяльність, що давало вихід цьому чудовому “пориву душі людської” [22].

НБК включав у себе Товариство патронату, яке опікувалося організацією допомоги звільненим із місць ув’язнення. Головний наголос у цій роботі ставився, як було вказано в звіті про діяльність НБК, “не столько в попечении о лицах, впавших в преступление или их семействах во имя гуманности и сострадания, сколько в интересах самого общества, которое необходимо оградить от преступных посягательств со стороны таких лиц на его безопасность и спокойствие” [23]. Турбувався НБК і про арештантів – його члени відвідували арештантів у Ніжинському тюремному замку, надавали матеріальну допомогу достроково звільненим, сім’ям арештантів, допомагали звільненим одягом, оплачували їм житло [24].

Дуже гострою була проблема малозабезпечених породіль. Про це йшла мова на повітових зборах Ніжинського земства 28 вересня 1907 р.: “В Ніжині, з населенням більш, ніж 30 тисяч осіб, немає відповідного притулку для бідних породіль, оскільки те відділення при Ніжинській земській лікарні, яке виконує це призначення, не може задовольнити існуючі потреби, а тому треба організувати товариство опіки про бідних породіль, основною метою якого буде створення пологового притулку для найбідніших верств населення. Заручившись згодою Педагогічної Ради місцевої фельдшерсько-акушерської школи про надання притулку безкоштовної медичної допомоги, ми просимо Ніжинські Земські збори надати нам щорічну матеріальну допомогу. Якщо така згода буде одержана, то в комісію треба запросити пані Кашпровську і лікаря П.А. Буштета” [25]. Кошторисна комісія, після ретельного розгляду цього питання дійшла висновку, що асигнування у розмірі 300 руб. на одне ліжко буде достатнім. Основною мотивацією такого розрахунку висновок, що притулок буде обслуговувати мешканок міста і на допомогу прийде як місто, так і НБК. Усього під цією петицією стоїть 15 підписів знаних ніжинців: Сидоренка, Бережного, Безсмертного, Шейка, А. Ізабелло (Забіли), Л. Руссо-де-Живон, С. Глібова, В. Гузя й інших.

Події I Світової війни, незважаючи на те, що театр військових дій охопив лише західні регіони імперії, вплинули на населення всієї держави. Практично кожна родина відчувала на собі дотик цієї безглуздої війни.

НБК у роки війни не тільки не припинив роботи, навпаки – помітно її активізував. Війна викликала величезну потребу в благодійності – насамперед, щодо поранених і

мешканців охоплених бойовими діями територій. У цьому перше мали прислужитися місцеві благодійні товариства. 8 серпня 1914 р. в Ніжині з представників НБК під головуванням повітового Предводителя дворянства було організовано Благодійний Комітет, до складу якого увійшла Ніжинська міська Управа та гласні земства. Він узяв на себе об'єднання благодійних закладів і організацію доброчинних заходів, спрямованих на означені потреби. Діяльність цього комітету зводилася до надання допомоги пораненим воякам, сім'ям т.зв. запасних – мобілізованих у діючу армію, а також конкретної допомоги в обладнанні госпіталю в Ніжині для поранених на 20 ліжок [25].

У день оголошення імператорського Маніфесту про вступ Російської імперії у війну – 24 липня 1914 р. Благодійним Комітетом на Соборній площі Ніжина було зібрано пожертв на суму 193 руб. 60 коп., які були використані для видачі допомоги сім'ям запасних [26]. Патріотичний порив членів Благодійного Комітету мав конкретне втілення: для посилення матеріальної бази Комітету всім бажаючим членам для збирання пожертв були видані квитанційні книжки та підписні листи, а також кружки для пожертв. До збору пожертв залучали, навіть, викладачів і учнів [27].

Патріотичний порив торкнувся не тільки великих та малих міст, а й сіл. У 1914 р. на засіданні відділу НБК у Мринській волості зібралися 75 жителів різного соціального стану, які виявили бажання надати матеріальну допомогу в різній формі родинам осіб, які перебували в діючій армії [28]. Ймовірно, подібні збори відбувалися і в Ніжині, але, на жаль, протоколу цього засідання не збереглося, – така робота в місті, безперечно, проводилася у великому обсязі.

Загалом, виявлення малоімущих сімей, із яких годувальник був мобілізований на фронт, займалися сільські та міські священики. Вони подавали в Благодійний Комітет інформацію про такі родини: “сведения о семейственно-имущественном положении семей запасных и свое заключение о степени их нужды” [29].

Дружини або старі немічні батьки мобілізованих на фронт отримували казенні пайки. Такі ж пайки отримували діти тих, хто пішов воювати (дітям до 5 років видавали половину визначеної допомоги [30]). Аби підтримати родини запасних у Ніжині також проводився збір ярового насіння [31]. Благодійний Комітет організовував допомогу у сільськогосподарських роботах, для чого закуповувався інвентар – сівалки тощо [32].

Запасні солдати з Ніжинського повіту знаходилися в Переволочинському та Хавлинському полках – у 44 та 77 артилерійських бригадах. Туди й відправлялися з Ніжина речі та продукти. Так, 7 грудня 1914 р. Благодійним Комітетом був відправлений 1 вагон теплих речей: 100 пар валянок, 100 пар чобіт, 12 напівшубок, 2 кавказькі бурки, 1364 теплих жилеток, 500 теплих сорочок, 949 полотняних сорочок, 145 теплих кальсон, 268 полотняних кальсон, 520 теплих портянок, 598 полотняних портянок, також – рукавиці, шарфи, шкарпетки. Від Ніжинської жіночої гімназії ім. П.І. Кушакевич надійшов ящик із подарунками, те ж саме – від Липівризького училища та громади ніжинської Вознесенської церкви. Відправники подумали й про ремонт взуття – був покладений ящик зі шкірою, дратвою й іншими чоботарськими матеріалами. Для задоволення духовних потреб у цьому ж вагоні були надіслані 6 пачок конвертів, 6 стоп папіросного паперу, 20 фунтів цукру, 4 фунти чаю, 10 пудів тютюну, 3 катушки ниток, 24 голки [33].

Того ж року, ближче до Різдва (за старим стилем це все ще 1914 р.), Благодійний Комітет відправив до 44 артилерійської бригади через писаря 12 стегон шинки, 7 мішків сухарів, 20 пудів малоросійської ковбаси [34]. До цього додано було головою Благодійного Комітету 150 овечих дублених піджаків, 500 ватяних жилетів, 500 теплих сорочок, інші речі [35].

Ще у вересні 1914 р., коли в місті почали працювати госпіталі, серед землеробського населення міста був проведений збір харчів для поранених. Люди здавали картоплю, гарбузи, буряки, капусту, квасолу, пшоно, сало. Зібрані продукти доставлялися до головної контори госпіталів у Ніжині лікарю Петру Андрійовичу Буштеду [36].

Багато уваги приділяли члени Благодійного Комітету обладнанню госпіталю для поранених. Земська управа неодноразово виділяла 1 тис. руб. на його облаштування. Взявши за зразок Управу, члени НБК вносили свою частку в цю благородну справу. Так, Ніжинське товариство взаємного кредиту внесло 400 руб., М.К.Заньковецька пожертвувала 239 руб., котрі були зібрані під час різдвяних колядок; А.А. Висоцька на шпиталь пожертвувала 200 руб., а П.Ф. Кушакевич і П.П. Парпура – 100 руб. кожен. Ніжинський благодійний комітет передав до шпиталю 4 ліжка, 2 лікарські халати, 4 комплекти білизни, які надійшли від Ніжинського ощадно-позичкового товариства [37].

Благодійники виявляли свою добру волю не тільки грошима, а й товаром, який вони виробляли. Яскравим прикладом подібного акту є наведена інформація: Міністерство фінансів дозволило* тютюново-махорочній фабриці Торгівельного будинку братів А і Б. Айзенберг и К^о в Ніжині видати НБК 30 пудів махорки для потреб діючої армії [38].

На користь поранених і сімей запасних були влаштовані вистави “Помста жидівки” та “Тайдамак Гаркуша”. Крім спектаклів, на користь поранених у місті влаштовувалися силами гімназистів концерти, “суботники”, вечори-концерти, всі кошти від яких передавалися в місцеві госпіталі.

З початком військових дій на фронті, в тиллових містах на базарних площах встановлювалися кружки для пожертв на користь поранених і родин запасних [39].

Цікаво, що не відставали від прогресивних громадян міста у справі благочинності навіть місцеві вогнеборці: Ніжинське пожежне товариство для надання допомоги під час перенесення поранених із вагонів до гужових екіпажів відрядило на залізничний вокзал дружину кількістю 30–40 осіб [40].

Неодноразово до Благодійного Комітету надходили не тільки пожертви, але й листи, які супроводжували пожертви. Один із таких листів хотілося б процитувати:

Горячо отзываюсь на общее дело. Готова вступить в члены благотворительного комитета и по мере сил и умения постараюсь быть полезной со своими сослуживцами и питомцами. Прилагаю членский взнос – пять рублей, столько же внесла и в правление Красного Креста. Из Округа последовало циркулярное распоряжение отчислить ежемесячно из жалованья 2 % и отсылать в округ. Готовая к услугам. А. Крестинская, август 1914 года [41].

Ганна Федорівна Крестинська – відомий у Ніжині педагог і громадський діяч, засновниця II-ї Ніжинської жіночої прогімназії. В її листі - не лише вияв патріотичного пориву, а й готовність реально допомагати. Якщо зважити на статус цієї жінки, то, напевне, цілком можливо, що її приклад наслідували б як педагоги, так і вихованки гім-

* Оскільки товар підакцизний, тому його витрата строго контролювалася на такому високому рівні.

назії. Загалом, на пропозицію відраховувати щомісяця 2 % жалування відгукнулися практично всі службовці Ніжина: нотаріального архіву, канцелярії щодо військової повинності, служби поштово-телеграфної контори, члени міського суду, члени міського суспільного балансу, працівники чоловічих і жіночих гімназій, працівники місцевого нотаріуса П.В. Саббатовського.

Збереглася в фондах Ніжинського архіву постанова службовців ніжинського нотаріального архіву, де говориться: "...из получаемого содержания отчисляют ежемесячно 2 % с августа сего года (1914 р. – *авт.*) во все время военных действий <...> на помощь раненым воинам и семьям запасных нижних чинов и ратников ополчения, ушедших по призыву" [41].

Окрім службовців, на заклик допомогти пораненим і сім'ям запасних відгукнулися й інші передові люди повіту, наприклад, княгиня М.П. Долгорукова. Зберігся також лист, на жаль, з нерозбірливим підписом, але дуже промовистий: "...препровожаю 2 рубля членского взноса в уездный комитет по оказанию помощи семьям запасных. Прошу зачислить меня и жену Надежду Алексеевну членами и присылки устава. Подполковник [...]" [42].

З усього вище викладеного бачимо як людська шляхетність виражалася в благодійництві. Ця людська потреба робити добро іншій людині, часто незнайомій і незнаній, на щастя, знаходила такий прекрасний вихід. Відображаючи загальні процеси активізації благодійництва в Російській імперії, в Ніжині впродовж останнього десятиріччя XIX – перших десятиріч XX ст. досить плідно діяв благодійний комітет. Завдяки його діяльності незаможні жителі міста отримали можливість здобувати освіту, робочу спеціальність, літні люди, залишившись без опіки родичів наприкінці життя знаходили прихисток, просто нужденні отримували бодай невелику матеріальну допомогу. Справжній сплеск доброчинності спричинив початок для Російської імперії I Світової війни, що виявився у допомозі пораненим, мобілізованим на фронт і їх родинам, – і в заслугу цьому був не тільки вияв патріотизму, але й – насамперед – слідування нормам християнського співчуття, яке мало більш глибокі, загальнослов'янські традиції.

Чим не приклад для наслідування в нинішній час, коли на вулицях безліч безпритульних дітей, багато нужденних і літніх людей потребують допомоги. Вивчаючи досвід і традиції благочинності, можна почерпнути багато корисного для використання в сучасних умовах.

Посилання

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – М., 1908. – Т. 7. – С. 55.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1345, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
3. Там само, ф. 1345, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
4. Там само, ф. 1122, оп. 1, спр. 17, арк. 32.
5. Там само, спр. 13, арк. 4.
6. Там само, арк. 55.
7. Там само, спр. 15, арк. 51.
8. Там само, спр. 16, арк. 68–69.
9. Там само, ф. 1354, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
10. Там само, арк. 37.
11. Там само, спр. 4, арк. 23.
12. Там само, арк. 15.

13. Там само, спр. 1, арк. 2.
14. Там само, спр. 4, арк. 18.
16. Там само, спр. 5, арк. 23.
17. Там само, спр. 3, арк. 8.
18. Там само, ф. 1345, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
19. Там само, спр. 4, арк. 40.
20. Там само, арк. 81.
21. Там само, спр. 5, арк. 2.
22. Там само, спр. 1, арк. 10.
23. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1772, арк. 72.
24. Там само, ф. 1122, оп. 1, спр. 7.
25. Там само, арк. 13.
26. Там само, арк. 16.
27. Там само, спр. 10, арк. 16.
28. Там само, ф. 1345, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
29. Там само, ф. 1122, оп. 1, спр. 8, арк. 15.
30. Там само, арк. 21.
31. Там само, спр. 30, арк. 4.
32. Там само, спр. 5, арк. 125.
33. Там само, арк. 108.
34. Там само, арк. 68.
35. Там само, спр. 6, арк. 10.
36. Там само, спр. 17, арк. 63.
37. Там само, спр. 15, арк. 10.
38. Там само, спр. 16, арк. 19.
39. Там само, спр. 17, арк. 22.
40. Там само, спр. 7, арк. 1.
41. Там само, арк. 6.
42. Там само, арк. 3.

Геннадій ДУДЧЕНКО
(Ніжин)
Микола СТРИКУН
(Ніжин)

Ніжинська школа садівництва та шовківництва у 1942 р.^{*}

Одним із нових навчальних закладів, які з'явилися в Ніжині у період німецької окупації була Ніжинська школа садівництва та шовківництва (далі – НШСШ). Її створення було ініційоване місцевою громадськістю і не суперечило освітній політиці окупаційної адміністрації щодо збереження і поширення мережі технічних шкіл, які готувати кваліфікованих сільськогосподарських робітників. Досі діяльність цієї школи не висвітлювалася ні в наукових розвідках, ані на рівні публіцистики. Основою даного дослідження є архівні документи фонду Р-4390 “Ніжинська школа садівництва та шовківництва обласної сільськогосподарської інспекції”, що зберігається у відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Фонд порівняно невеликий – 17 одиниць зберігання, які акумулюють документи щодо діяльності

^{*} Публікація підготована в межах реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя “Ніжин та Ніжинщина в період Другої світової війни”.

НШСШ у 1942 р. Більшість документів (11 справ – спр. 4, 6–15) стосуються фінансових питань і містять кошториси видатків, квитанції та розписки, книги обліку оплати учнями навчання тощо. У двох справах (спр. 5, 16) зберігаються списки учнів школи, ще у двох (спр. 2, 3) – навчальні плани, відкриває фонд (спр. 1) – протокол засідання. Деякі згадки про школу містяться в опублікованих раніше документах із фонду відділу освіти Ніжинської міської управи [1]. Водночас, відшукати матеріали, які б висвітлювали безпосередню діяльність школи, у фондах Господарства № 66 та Ніжинської районної управи, яким школа була підпорядкована, поки-що не вдалося.

Ніжинська школа садівництва та шовківництва була відкрита 27 квітня 1942 р. з дозволу ніжинської фельдкомендатури (так зазначено у виступі директора школи С.Д. Буренка на об'єднаному засіданні представників Ніжинського господарства № 66 (колишнього колгоспу ім. Фрунзе) та районної управи) [2, арк. 2 зв]. Адреса школи у документах не зазначається, але автори даного дослідження припускають, що розташовувалась вона у старому приміщенні сучасної школи № 13, на вул. Овдіївській поблизу колгоспу ім. Фрунзе (у роки окупації – Ніжинське господарство № 66).

У журналі вихідних документів відділу освіти Ніжинської міської управи школа вперше згадується 29 квітня 1942 р. [1, с. 69]. Навчання в ній розпочалося 1 травня 1942 р. і разом з практичними роботами із садівництва, городництва та шовківництва тривало до 15 серпня 1942 р. Весь цей час “шефство” над школою здійснювало Обласне земельне управління м. Ніжина.

15 серпня 1942 р. НШСШ була передана районною управою Ніжинському господарству № 66. Але з цим рішенням, очевидно, керівництво господарства спочатку не погодилося. Через місяць, 18 вересня 1942 р., на спільному засіданні представників господарства № 66 та Ніжинської районної управи було остаточно вирішено питання утримання та фінансування школи. На засіданні були присутні староста Ніжинського господарства № 66 С.А. Степановський, староста Ніжинської районної управи Я.М. Сидорець, завідуючий відділу освіти Ніжинської міської управи І.М. Онанко, директор НШСШ С.Д. Буренко, завідуючий учбовою частиною школи К.Л. Пясківський. Угода була зафіксована у протоколі [2, арк. 1–4].

Зокрема, за домовленістю Ніжинське господарство № 66 взяло на себе забезпечення школи реманентом, потрібними будівлями, утримання вчителів і службовців за загальноприйнятими ставками. Також це господарство мало надати базу для проведення практичних робіт із садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва й інших галузей сільського господарства. Все майно школи, гроші за навчання учнів та інші прибутки перейшли в розпорядження господарства № 66.

З свого боку Ніжинська районна управа погодилася надати “дотацію” на утримання школи у сумі 15–20 тис. крб., а також постачати школу шкільними меблями, навчальним приладдям і забезпечувати паливом (дровами). До компетенції районної управи також віднесено керівництво навчальною частиною.

Окремо визначалося, що з вересня 1942 р. школа мала офіційно називатись Ніжинською районовою школою садівництва при господарстві № 66 [2, арк. 1–4].

Фінансові документи, наявні у архівному фонді, доводять час існування НШСШ до кінця 1942 р. Подальша історія навчального закладу фрагментарно відображена в Журналі вихідної документації відділу освіти Ніжинської міської управи. Остання згадка у ньому

про школу датована 27 березням 1943 р., коли директорів НШСШ було запропоновано закрити школу до 15 квітня 1943 р. у зв'язку з поширенням у місті епідемії тифу. Чи відновила роботу школа у квітні 1943 р. – наразі залишається невідомим. [1, с. 86]

За навчальним планом на 1942/43 р. термін навчання у НШСШ складав 6 років [3, арк. 2]. Зараховані в 1942 р. учні формували 3 класи та 2 курси. Документи не дозволяють визначити за яким принципом набиралися учні до тих чи інших класів і курсів. Можна припустити, що до 1, 2 та 3 класу набирали дітей, що мали початкову освіту і закінчили 3, 4, 5 та 6 класи семирічної школи. На 1–3 курси, очевидно, набирались випускники семирічки – учні, що закінчили 7, 8, 9 класи. Вірогідно також, що більшість учнів були жителями міста Ніжина.

За навчальним планом на 1942/43 р., затвердженим 20 грудня 1942 р., у школі викладалися і загальноосвітні дисципліни (українська та німецька мови, природознавство, фізика, хімія, географія, математика, співи), і профорієнтовані (шовківництво, садівництво, пасічництво, скотарство, метеорологія, фітопатологія, помологія). Зокрема, у першому класі із загальноосвітніх предметів викладалися українська та німецька мови, географія, математика, співи, з профорієнтованих – шовківництво та садівництво. У другому класі до загальноосвітніх дисциплін додавалася фізика. У третьому класі до загальноосвітніх дисциплін другого класу додавалася хімія, до профорієнтованих – пасічництво. На першому курсі викладалися ті ж дисципліни, що й у 3 класі. На другому курсі до профорієнтованих предметів першого курсу додавалося скотарство. На третьому курсі від циклу загальноосвітніх дисциплін залишалися лише українська та німецька мови, природознавство, хімія та співи, зате викладання профорієнтованих дисциплін розширювалося і доповнювалося метеорологією, фітопатологією та помологією. Вивчення майже кожної дисципліни завершувалось складанням іспиту (див. табл. 1).

Окрім теоретичного аудиторного навчання, навчальний план НШСШ передбачав проходження учнями всіх класів, а також 1 і 2 курсів літньої виробничої практики. Практика із садівництва, шовківництва, пасічництва, скотарства та “природ/госп” (назву цього предмету в архівному документі точно прочитати не вдалося) були заплановані: першому та другому класам по 12 годин на предмет (загалом – по 60 годин); третьому класу та першому і другому курсу – по 19 годин на предмет (загалом – по 95 годин). Проходили практику учні 1–2 класів у серпні протягом місяця, решта – з середини липня до кінця серпня [3, арк. 2].

Цикли	Назва предметів	1 клас (годин на рік)	2 клас (годин на рік)	3 клас (годин на рік)	1 курс (годин на рік)	2 курс (годин на рік)	3 курс (годин на рік)	Загалом (годин на рік)
Загальноосвітні дисципліни	Українська мова	142 іспит	142	142	142 іспит	142 іспит	120 іспит	830
	Німецька мова	142 іспит	142	142	142 іспит	142 іспит	160 іспит	870
	Природознавство	142 іспит	142 іспит	142 іспит	142 іспит	142 іспит	160 іспит	870
	Географія	88	70 іспит	70 іспит	70 іспит	70 іспит	—	368

	Математика	176 іспит	142 іспит	142 іспит	142 іспит	142 іспит	—	744
	Співи	35	35	35	35	35	35	210
	Фізика	—	88	87 іспит	116 іспит	82 іспит	—	373
	Хімія	—	—	70 іспит	88 іспит	70 іспит	40 іспит	268
Профорієнтовані дисципліни	Шовківництво	100 іспит	100 іспит	108 іспит	156 іспит	156 іспит	160 іспит	776
	Садівництво	100 іспит	100 іспит	156 іспит	156 іспит	156 іспит	160 іспит	822
	Пасічництво	—	—	47 іспит	94 іспит	47 іспит	120 іспит	308
	Скотарство	—	—	—	—	100 іспит	80 іспит	180
	Фітопатологія	—	—	—	—	—	60	60
	Метеорологія	—	—	—	—	—	40	40
	Помологія	—	—	—	—	—	40	40
	Разом	925	961	1141	1283	1284	1175	6769

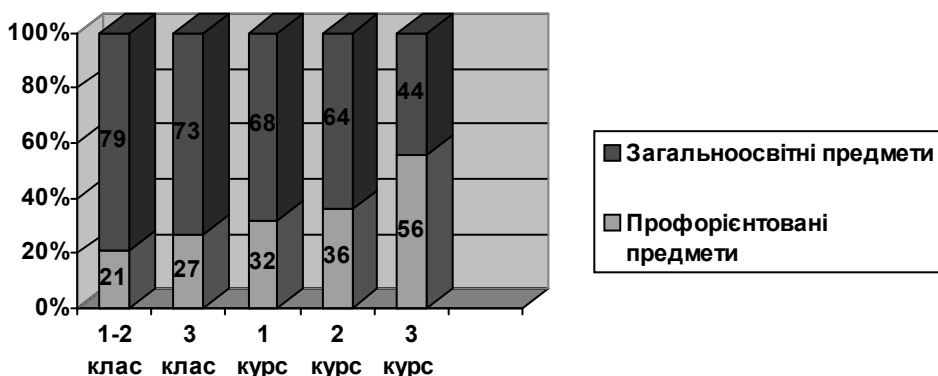
Таблиця 1. Навчальний план Ніжинської школи садівництва та шовківництва на 1942/43 навчальний рік [4, арк. 1]

Щодо співвідношення між загальноосвітніми та профорієнтованими дисциплінами, то загалом у школі воно складало 4533 до 2236 годин на рік. Тобто на вивчення загальноосвітніх дисциплін відводилось 67 % аудиторного часу, решта – на профорієнтовані дисципліни. Від молодших до старших класів частка профорієнтованих дисциплін поступово зростала. У 1 та 2 класах на садівництво та шовківництво виділялось разом 200 годин на рік (21 %), у 3 класі профорієнтовані дисципліни вже складали 27 %; на 1 курсі – 32 %; на 2 курсі – 36 %; на 3 курсі – 56 %. (див. діаграму 1).

З точки зору забезпеченості годинами предметів лідирували у школі переважно загальноосвітні предмети. Найбільше годин виділялося на німецьку мову та природознавство (по 870 годин у рік), на другому місці стояли українська мова та садівництво (830 та 822 години), на третьому математика та шовківництво (відповідно, 776 та 744 години). Ці дисципліни практично в усіх класах і курсах викладалися по 3–4 уроки на тиждень (див. табл. 1).

Навчальний рік у НШСШ розпочинався 1 вересня, тривав 35 тижнів і розбивався на 4 квартали канікулами (перервами). Щоправда, у документах зафіксовано лише три перерви: зимова – 1 тиждень і 2 дні (з 1 до 10 січня); весняна – 1 тиждень (коли саме не визначено); літня – у 1–2 класів 6 тижнів і 4 дні (з 16 червня до 3 серпня), у 3 класу та 1 і 2 курсу – 4 тижні і 2 дні (з 16 червня до 15 липня) [3, арк. 2]. Розрахунки дають можливість визначити, що 1 і 2 класи навчалися по 26–27 годин на тиждень (при шестиденці – 4–5 уроків на день), 3 клас – 32,6 години на тиждень (5–6 уроків на день), перший та другий курси – 36,6 години на тиждень (6 уроків на день). Закінчувалося навчання в середині травня. Майже місяць відводився на підготовку до іспитів та їх складання [3, арк. 2]. У 1 класі їх було 6, у 2 – 5, у 3 – 8, на першому і другому курсах – по 10, на третьому – 8 [4, арк. 1].

Фінансові документи дозволяють встановити кількість і особовий склад учнів НШСШ восени 1942 р. За навчальним планом керівництво школи розраховувало набрати по 40 чоловік у 1–3 класи та по 33–34 на перший і другий курси. Але заплановане вдалося реалізувати не повністю: у 1 клас набрали 33 учня, у 2 – 24, у 3 – 15, на перший курс – 25, на другий – 35. Загалом, у 1942/43 навчальному році у НШСШ мало навчатися 132 учні [3, арк. 2]. З них 66,7 % (2/3) склали дівчата (88 учениць), решта (1/3) – хлопці (44 учня). Очевидно, загальна кількість учнів поступово зменшувалася, – в Журналі вихідної документації відділу освіти Ніжинської міської управи у НШСШ в березні 1943 р. числилося 120 учнів [1, с. 86].

Діаграма 1. Співвідношення загальноосвітніх та профорієнтованих дисциплін у Ніжинській школі садівництва та шовківництва.

Загального кошторису НШСШ у архівних документах, на жаль, не збереглося. Тому точно встановити заплановані джерела та суми обсягу фінансування школи не має можливості. Дані висновки базуються на аналізі фінансових документів архівного фонду школи.

Основним джерелом фінансування НШСШ була плата учнів за навчання. Всі учні сплачували за місяць навчання від 21 до 45 крб. Точніше розмір оплати встановити не вдалося (суми отримані шляхом поділу загальної суми отриманої за місяць на кількість учнів, що здійснювали оплату). Якщо взяти за основу середнє значення місячної оплати 35 крб., то при кількості учнів у 132 особи прибуток школи мав складати близько 4620 крб. щомісяця, на рік (за 10 місяців навчання) – близько 46200 крб.

До додаткових прибутків школи можна зарахувати одноразовий вступний внесок 10 крб. з кожного учня (загалом 1320 крб.), а також обіцяну Ніжинською районною управою “дотацію” 15–20 тис. крб., яка, проте, ніде в документах фонду не значиться, і взагалі з протоколу незрозуміло кому мала призначатися – НШСШ чи Ніжинському господарству № 66 на її утримання.

Викладені розрахунки, в цілому, підтверджуються авансовим звітом діловода школи від 17 жовтня 1942 р. За вказаним документом школа отримала за вересень-грудень 1943 р. 12100 крб. (разом зі вступними внесками від 103 учнів, що разом склало 1030 крб.) [5, арк. 1]. Наразі залишається нез’ясованим чи всі учні оплатили навчання за вказаний період, адже, наприклад, вступні внески зробили лише 103 із 132 учнів.

Видаткова частина бюджету школи формувалися виплатою заробітної плати вчителям, адміністрації й техперсоналу, а також певними господарськими витратами. Невизначеним залишається також питання про те, чи сплачувалися школою податки з отриманої суми (за тогочасними нормами вони мали складати щонайменше 10 % від прибутку).

Оплата праці вчителів у НШСШ здійснювалася погодинно. В навчальному плані за “навчальну” годину нараховувалося 6 крб. [3, арк. 2]. Отже, школа мала оплатити вчителям 5594 годин аудиторної роботи (1–3 класи, I–II курси), що складало загалом 33564 крб. Окремо мала оплачуватися практика (234 години) та іспити (405 годин), що додавало до витрат ще 3843 крб. Тож, разом оплата праці вчителів школі коштувала 37407 крб. На жаль, у справах фонду не залишилося жодної зарплатної відомості, яка б дозволила визначити точніше як принципи оплати, так і особовий склад вчительського колективу НШСШ. У вже згадуваному авансовому звіті від 17 жовтня 1942 р. за вересень 1942 р. вчителям було виплачено 2553 крб. 60 коп., за жовтень – 2764 крб. 20 коп. За скільки годин було заплачено вказані суми і скільком учителям – наразі залишається тільки здогадуватися.

Окремою статтею видатків оплачувалася праця адміністративного персоналу НШСШ. До такого належали директор (беззмінно С.Д. Буренко), завідуючий навчальною частиною (у жовтні 1942 р. – К.Л. Посківський), діловод, сторож, техробітник (техробітниця), опалювач. На відміну від учителів, адміністрація мала фіксовані ставки. Цілком вірогідно, що і директор, і завуч одночасно працювали також викладачами. За кошторисом витрат адмінперсоналу, затвердженим старостою районної управи 15 вересня 1942 р., директор мав заробітну платню у розмірі 600 крб. на місяць, завідуючий навчальною частиною – 300, діловод – 300, сторож і техробітник – по 200, опалювач – 100 крб. Загальні щомісячні витрати складали 1700 крб., на рік – 20400 крб. [7, арк. 1]. Водночас, за авансовим звітом від 17 жовтня 1942 р. в якості зарплати адміністративно-технічним працівникам було визначено дещо меншу суму, ніж за кошторисом – 1480 крб. [5, арк. 1].

Найважче вирахувати господарські витрати НШСШ. В документах фонду зберігся перелік господарських потреб школи на 1942/43 навчальний рік [7, арк. 1–2]. Складений він був 20 жовтня 1942 р. директором С.Д. Буренком, але значна частина наведених у списку речей чи послуг, які потребувала школа, не має грошового еквіваленту. Це може означати як те, що директор не знав скільки вони коштують (особливо стосовно ремонтних робіт, кошторис яких мав складатися окремо), так і те, що їх отримання планувалося безкоштовно. Зазначеним документом до основних господарських потреб школи було зазначено:

Опалення школи. Для підтримки тепла у приміщенні школи діяло 6 печей (“топок”). На холодний час школа потребувала 42 м³ дров [7, арк. 1–2]. Забезпечення дровами школи, як уже зазначалося, взяла на себе Ніжинська районна управа. Доставку дров мало здійснювати базове Ніжинське господарство № 66. Клопотом адміністрації школи залишалася їх розпилювання і рубання. У штаті техперсоналу школи числиться опалювач, який, очевидно, і здійснював заготівлю дров.

Асенізація. Вибирання бруду та нечистот із вигребних ям убиральні та помийниці обраховувалося в кількості 20 бочок і мало коштувати школі 2000 крб. (100 крб. за кожну бочку) [7, арк. 1–2].

Прибирання класів і шкільного подвір'я. У штаті адмінперсоналу числився техробітник, який здійснював прибирання. В якості реманенту для прибирання школа потребувала 30 віників (по 10 крб. = 300 крб.), 12 мішків (у якості ганчірок) для миття підлоги (по 50 крб. = 600 крб.), 50 мітел (по 10 крб. = 500 крб.), 1 залізну лопату, 1 дерев'яну лопату, 1 граблі [7, арк. 1–2]. Без урахування лопат і граблів, які, очевидно планувалося отримати безкоштовно у господарстві № 66, на вказаний реманент планувалося виділити 1400 крб.

Водопостачання. Витрати визначалося в розмірі 80 крб. [7, арк. 1–2].

Ремонт меблів. Ремонту потребували 7 шаф і 6 столів [7, арк. 1–2]. Вартість ремонту не визначена.

Канцелярські витрати. Папір і олівці директору, діловоду (400 крб.), 5 класних журналів (по 100 крб. = 500 крб.), бухгалтерські й інші канцелярські книги та квитанції (500 крб.), оголошення (?) (200 крб.), 1 рахівниця [7, арк. 1–2]. Загалом 1200 крб.

Освітлення. Не визначено.

Меблі та різний посуд. На початку 1942/43 р. навчального року НШСШ в цілому була укомплектована меблями. Очевидно, частину меблів школа успадкувала від своєї радянської попередниці школи, в приміщенні якої школа розмістилася. Крім того, ще у серпні 1942 р. міським відділом освіти було виділено з непрацюючої 10-ї школи 3 шафи та 40 парт. На цій підставі у відділу виник конфлікт із директором НШСШ С.Д. Буренком, який разом із дозволеними меблями прихопив додатково 8 кг. масляної фарби, 4 стола і 3 лавки. Після кількох вимог повернути речі, відділ освіти Ніжинської міської управи подав скаргу до міської поліції [1, с. 74–75]. Після 18 вересня 1942 р. меблями для школи мала опікуватися Ніжинська районна управа. У списку господарчих потреб, зокрема, зазначалося, що НШСШ потребувала 10 табуреток, 2 відра, 2 кружки, 3 бочки (на 3, 5 і 10 відер відповідно), 6 рушників, 1 залізні вила, 3 кг. мила, шкільну вивіску, 1 годинник, 40 кг. крейди, графин і стакан для води, вішалку [7, арк. 1–2]. Вартості всіх зазначених речей вказано не було.

Ремонт шкільного будинку. Ремонту потребували дах, вікна, двері, печі, підвал, вбиральня [7, арк. 1–2]. Вартості ремонту не вказано.

Інвентар для практичних робіт із садівництва та городництва. Інвентарем для практичних занять за угодою мало забезпечувати школу Ніжинське господарство № 66. У списку господарських потреб зазначається, що школа потребувала 25 залізних лопаток, 25 сапок, 25 граблів, 25 садових ножів, 25 садових ножиць, 15 садових палок, 4 носилок, 5 мішків, 5 поливальниць, 10 корзин, 1 кг. вати, 2 відра, 1 сокиру, 2 термометри, 10 етажерок для шовківництва, 10 кг. підстилочного паперу [7, арк. 1–2]. Вартості перерахованого інвентарю також не вказано.

Загалом, заплановані господарчі витрати обчислені в 4680 крб. Реальні господарчі витрати школи відомі лише за вересень-жовтень 1942 р. Вже згаданий авансовий звіт від 17 жовтня 1942 р. перераховує наступні господарські витрати:

- дві пляшки чорнила, куплені у Ніжинському міському кооперативі – 10 крб.
- оголошення в газеті “Ніжинські вісті” (очевидно про набір учнів до школи) – 58 крб.
- затвердження грошових документів нотаріусом – 15 крб.

- мішки для миття підлоги у школі – 40 крб.
- 2 мітли по 6 крб. – 12 крб.
- класні журнали та загальні зошити – 60 крб.
- 2 випуски по 2 примірника газети “Ніжинські вісті” по 9 крб. – 36 крб.
- 2 щітки куплені на базарі – 20 крб.
- штамп і печатка для школи (ймовірно їх виготовлення) – 118 крб. [5, арк. 2]

Разом зазначені витрати за вересень – першу половину жовтня 1942 р. склали 369 крб.

Таким чином, очікувана витратна частина НШСШ складала 62488 крб. При максимальному доході в 47550 крб. школа неминуче потребувала дотації щонайменше 15 тис. крб. Компенсувати недостачу бралася Ніжинська районна управа. Але навіть з її допомогою провести ремонт приміщень, забезпечити учнів виробничим реманентом школа не могла. Тому підпорядкування НШСШ Ніжинському господарству № 66 виглядає цілком логічним як із боку профорієнтації, так і з міркувань фінансового забезпечення.

Ніжинська школа садівництва та шовківництва в добу окупації стала тим навчальним закладом, який поруч із іншими професійними школами (технічною, сільськогосподарською, медичною) забезпечували в м. Ніжині середню ланку освіти, ліквідовану на рівні загальної освіти. Відтворена за фрагментами картина існування школи в 1942 р. неповна і потребує подальшого уточнення. Очевидно, основним джерелом нової інформації про Ніжинську школу садівництва і шовківництва мають стати не стільки архівні документи, скільки свідчення учнів школи. Їх розшук і опитування є другим етапом дослідженні історії цього навчального закладу.

Список використаних джерел і літератури

1. Дудченко Г., Кондрашов В. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941–1943 роках // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Памяткознавство Північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 4–5 (7–8). – К., 2007. – С. 65–90.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-4390, оп. 1, спр. 1.
3. Там само, спр. 2.
4. Там само, спр. 3.
5. Там само, спр. 4.
6. Там само, спр. 7.
7. Там само, спр. 6.

Оксана ДУДЧЕНКО
(Ніжин)

Повноваження районної колегії при представнику Президента України в районі у першій половині 90–х років XX століття (за матеріалами Ніжинської районної державної адміністрації Чернігівської області)

Місцеві державні адміністрації є територіальними органами виконавчої влади загальної компетенції та становлять основу цієї гілки влади на місцях. Уперше в незалежній Україні інститут місцевих державних адміністрацій був запроваджений у 1992 р. Відповідно до Закону України “Про Представника Президента України” від 5 березня 1992 р. № 2167–ХІІ [1] Представник Президента України призначався головою місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районі міст Києва і Севастополя. Зокрема, згідно з Указом Президента України від 23 березня 1992 р. був призначений Представником Президента України в Чернігівській області В.В. Мельничук [2]. Аналогічно призначалися представники Президента України в районах – Указом Президента України від 9 квітня 1992 р. “Про призначення представників Президента України в районах Чернігівської області” в Ніжинському районі Представником Президента України був призначений І.В. Дяченко [3].

Правові засади діяльності місцевих державних адміністрацій регламентувалися Указом Президента України “Про Положення про місцеву державну адміністрацію” від 14 квітня 1992 р. [4]. Згідно із зазначеним Указом державна виконавча влада в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя здійснювалася місцевими державними адміністраціями – обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними в містах Києві та Севастополі, що утворювалися представниками Президента й підпорядковувалися Президенту та Кабінету Міністрів України. Згідно з розпорядженням Представника Президента в Ніжинському районі І.В. Дяченка від 12 травня 1992 р. № 8 Ніжинська районна державна адміністрація (далі – РДА) визнавалася правонаступником виконавчого комітету Ніжинської районної Ради народних депутатів щодо прийнятих ним рішень, узятих зобов’язань і покладених на нього законодавством обов’язків у тій їх частині, які не суперечили Закону України “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” [5]. Всі працівники, які працювали у виконкомі районної Ради народних депутатів звільнялися з посад у зв’язку з переводом на роботу в районну державну адміністрацію [6].

Створення колегій при Представнику Президента України передбачалося Указом Президента України “Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві державні адміністрації” від 24 липня 1992 р. [7]. Варто зазначити, що діяльність колегій місцевих державних адміністрацій не була предметом спеціального дослідження в сучасній юридичній науці. Загальні засади створення та функціонування колегій місцевих органів виконавчої влади розглядалися в працях сучасних учених-правників, зокрема А.М. Колодія, А.Ю. Олійника, Н.Р. Нижник, В.О. Демиденка, В.С. Калиновського,

В.А. Яцюка, В.І. Тимцуника, В.О. Величка та О.С. Конотопцева [8] й інших. Одночасно, особливої уваги заслуговують проблеми визначення повноважень колегій місцевих державних адміністрацій. В даному дослідженні спробуємо проаналізувати повноваження колегій місцевих держадміністрацій на матеріалах районної колегії при представнику Президента в Ніжинському районі Чернігівської області в 90-х роках ХХ ст.

Відповідно до ст. 19 Положення про місцеву державну адміністрацію від 14 квітня 1992 р. зі змінами та доповненнями (далі – Положення) Представник Президента України в області, містах Києві та Севастополі, районі, районі у містах Києві та Севастополі створював відповідно обласну, міську, районну колегію, яку він-таки очолював. Колегія при Представникові Президента України була консультативно-дорадчим органом і створювалася у складі перших заступників, заступників глави місцевої державної адміністрації, секретаря місцевої державної адміністрації, керівників органів, що входили до місцевої державної адміністрації, представників органів регіонального та місцевого самоврядування й інших державних і громадських органів і організацій. Здебільшого, колегія створювалася на строк повноважень Представника Президента України. Проте, цим Положенням не була врегульована ціла низка питань, у т.ч. такі важливі, як кількісний і персональний склад колегії, процедура проведення засідань колегії та їх періодичність, контроль за виконанням рішень колегії. Тому ці питання вирішувалися на місцевому рівні в порядку і в спосіб, передбачений розпорядженнями голови райдержадміністрації [9]. Розпорядженням Представника Президента в Ніжинському районі Чернігівської області від 26 серпня 1992 р. № 87 було створено районну колегію, яка була консультативно-дорадчим органом районної державної адміністрації [10].

Повноваження колегій місцевих органів виконавчої влади були визначені Указом Президента України “Про Положення про місцеві державні адміністрації” зі змінами від 24 липня 1992 р. Зокрема, на засіданнях колегії розглядалися питання економічного, соціального розвитку регіону, організації виконання актів законодавчої та виконавчої влади, місцеві екологічні програми та інші питання місцевого життя [11]. Розпорядження представників Президента України про утворення колегій, здебільшого, дублювали формулу повноважень, визначену в Положенні про місцеву державну адміністрацію (наприклад, розпорядження представника Президента України в Чернігівській області та розпорядження представників Президента України в Ніжинському та Прилуцькому районах Чернігівської області). На практиці ж обласні (районні) колегії розглядали значно ширше коло питань, ніж було визначено в Положенні про місцеву державну адміністрацію.

Визначити повноваження колегій місцевих державних адміністрацій можна шляхом аналізу протоколів їх засідань, зокрема, матеріалів діяльності колегій РДА Чернігівської області. Зокрема, на засіданнях колегій цих адміністрацій аналізувалися: заходи щодо стабілізації економіки районів, стан організації торгового обслуговування населення в осінньо-зимовий період, хід виконання в районі програми капітального будівництва і газифікації населених пунктів, організації ремонту сільськогосподарської техніки, виконання в районах земельної реформи, виконання комплексної програми соціальної перебудови сіл, стан і заходи зі зміцнення законності, правопорядку та безпеки в районах, стан екологічної обстановки в районах, стан медичного обслуговування населення та діяльність фельдшерсько-акушерських пунктів; хід виконання земельної реформи, стан торговельного обслуговування населення в умовах ринку; то-

що. На засіданнях колегії при представнику Президента України в області (районі) також обговорювалися такі питання: хід виконання в області програми капітального будівництва, передбаченої першочерговими заходами щодо захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; про організаторську роботу обласної спілки “Чернігівплодоовочпром” із заготівлі й закладенні на зимове зберігання плодоовочевої продукції та картоплі для забезпечення населення м. Чернігова; стан забезпечення області нафтопродуктами [12]. Водночас, чільне місце у діяльності колегій місцевих державних адміністрацій займало заслуховування звітів керівників управлінь і відділів адміністрації.

Також на засіданнях колегії розглядалися план роботи самої колегії та план діяльності місцевої державної адміністрації. Наприклад, на розширеному засіданні колегії при представнику Президента України в Чернігівській області за участю голів РДА, голів Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького виконкомів міських рад народних депутатів та керівників обласних управлінь було розглянуто й обговорено план роботи обласної державної адміністрації [13].

Проблеми прийняття Конституції України неодноразово аналізувалися на засіданнях колегій місцевих державних адміністрацій. Так, на засіданні колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в липні 1992 р. було обговорено питання про узагальнення пропозицій, які надходять під час усенародного обговорення проекту Конституції України. За результатами обговорення цього питання для подальшого його вивчення та аналізу в облдержадміністрації була створена робоча група [14].

Особлива увага в діяльності місцевих органів виконавчої влади була приділена екологічній обстановці в регіоні. Так, на засіданні колегії Ніжинської РДА 26 лютого 1993 р., обговоривши екологічний стан у районі, колегія виявила низку недоліків, зокрема, забруднені очисні споруди в Лосинівській районній лікарні; у певних селах погіршилася якість ґрунтової води; не завершилася розробка гранично-межових викидів на заводі м’ясо-кісткового борошна, в агробуді, заводоуправлінні будматеріалів; порушувалися вимоги дотримання природоохоронного режиму в кількох колгоспах району; практично не працювали очисні споруди на птахофабриці; охоронний режим у прибережних смугах річок порушували в кількох селах району тощо. В результаті обговорення на засіданні колегії цього питання, враховуючи складність екологічної ситуації і незадовільний санітарний стан на території району, РДА видала розпорядження, спрямоване на усунення визначених хиб [15].

Одним із основних питань, які розглядалися на засіданнях колегій місцевих державних адміністрацій, була проблема збереження законності й правопорядку та вживання заходів, спрямованих на запобігання злочинності на території юрисдикції відповідної держадміністрації. Наприклад, після обговорення питання про стан збереження власності та протипожежної безпеки на засіданні колегії при представнику Президента України в Ніжинському районі 27 квітня 1993 р., були схвалені скоординовані заходи, спрямовані на запобігання злочинності та на належну охорону громадського порядку [16]. Було передбачено, по-перше, проаналізувати стан злочинності й правопорушень на території сільських і селищної рад та поквартально обговорювати їх на сільських сходах, засіданнях виконкомів і зборах трудових колективів; по-друге, до 1 липня 1993 р. забезпечити повне виконання всіма зацікавленими особами розпорядження представника Президента України в Ніжинському районі “Про невідкладні заходи щодо запо-

бігання крадіжок із магазинів, кас колгоспів, радгоспів, установ і організацій, об'єктів дозвільної системи та їх пожежно-технічного зміцнення"; по-третє, включити представника відділу захисту економіки від злочинних посягань в комісію при РДА з видачі квот і ліцензій на вивіз за межі України сировини та продукції, а також у комісію з розподілу товарів на споживчі товариства райспоживспілки; по-четверте, провести профілактичну роботу серед населення з метою запобігання дорожньо-транспортних пригод і рекомендувати виконкомам порушити питання перед районною електромережею про освітлення аварійно-небезпечних ділянок вулиць і доріг у селах Вертіївці, Хвилівці, Крапивній, Талалаївці; по-п'яте, відновити діяльність громадських постів ДАІ в селах Лосинівці, Вертіївці, Крутах і активізувати роботу громадських державтоінспекторів та інші заходи. У заходах були відображені й інші важливі моменти з цих питань, визначено відповідальних за кожне конкретне доручення [17].

Особливу категорію населення району складали люди пенсійного та передпенсійного віку, інваліди, багатодітні та малозабезпечені сім'ї, відтак, питання їх соціального забезпечення неодноразово аналізувалося на засіданнях колегії при представнику Президента України. На засіданні колегії в Ніжинській РДА Чернігівської області у березні 1993 р. обговорювалися проблеми із затримкою виплати пенсій; обговорювалися негаразди з видачею ветеранам продовольчих пайків; аналізувалася діяльність в Ніжинському районі служби милосердя [18].

Основні напрямки реформування системи освіти України неодноразово обговорювалися на засіданнях колегій місцевих державних адміністрацій. Так, із метою всебічного розгляду та колективного вирішення основні питання освіти району обговорювалися на засіданнях колегії при представнику Президента України. У травні 1993 р. на засіданні колегії при представнику Президента України в Ніжинському районі обговорювалась робота районного відділу освіти. Зокрема, йшлося про дальший розвиток національної школи в районі, виконання Закону України "Про мови Української РСР" від 28 жовтня 1989 р., обговорювався стан кадрового забезпечення освітніх закладів району, аналізувалася якість учнівських знань, проблеми організації літнього відпочинку дітей тощо. За результатами розгляду даного питання було прийнято розпорядження представника Президента [19].

Варто зазначити, що чільне місце в діяльності обласних і районних державних адміністрацій займає питання контролю за виконанням делегованих повноважень органам місцевого самоврядування. Ці питання періодично розглядалися на засіданнях колегій відповідних органів. У Ніжинській РДА на засіданні в лютому 1994 р. розглядався стан виконання делегованих державою повноважень виконкомом Вертіївської сільської ради відповідно до ст. 42 Закону України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування". Проаналізувавши стан виконання делегованих державою повноважень виконкомом указаної сільської ради та враховуючи всі виявлені недоліки в роботі виконкому Вертіївської сільської ради, колегія прийняла відповідне рішення. Ним, зокрема, цьому виконкому рекомендувалося: посилити контроль за використанням і охороною земель, рослинного і тваринного світу в межах, визначених законодавством; приймаючи певні рішення не допускати перевищення повноважень; навести порядок у розподілі відомчого житлового фонду; не допускати несвоєчасної реєстрації та порушення строків розгляду заяв громадян у земельних пи-

таннях; постійно контролювати ефективність використання земель і не приймати рішення щодо відведення земель без графічних проектів; забезпечувати регулярність звірок обліку громадян, які проживають на території Вертіївської сільської ради з даними паспортного столу [20].

Проблеми проведення весняних і осінніх польових робіт завжди є актуальними для керівників аграрного сектору області та району. Тому завжди перед початком і закінченням польових робіт ці проблеми обговорювалися на засіданнях обласних і районних колегій. Так, на черговому засіданні колегії при Представнику Президента України в Ніжинському районі у лютому 1994 р. обговорювалися підготовка та забезпечення проведення весняно-польових робіт [21]. Було зазначено, що обсяг весняно-польових робіт цього року збільшився через загибель посівів озимини від морозів на площі 7 тис. га, а також у зв'язку з незораною на зяб ріллею, що становило 16 тис. га. Скрутне становище з фінансами обмежувало можливості господарств у придбанні достатньої кількості пального, ремонті техніки, закупівлі запасних частин і паливно-технічних ресурсів, мінеральних добрив. При цьому, як зазначалося на засіданні колегії, певну роботу під час підготовки до весняних польових робіт у господарствах було проведено, зокрема, засипано й очищено достатню кількість насіння ярих зернових із урахуванням пересіву й підсіву озимини; з початку року вивезено 60 тонн органічних добрив; вівся бартерний обмін сільськогосподарської продукції на пальне; реставрувалася й ремонтувалася наявна техніка. Проте, низка господарств із ремонтом тракторів й інших сільськогосподарських машин зволікали, не відшукували резерви для прискорення цих робіт. Тож із метою усунення недоліків, пришвидшення підготовки техніки та забезпечення виконання всього комплексу весняно-польових робіт в оптимальні агротехнічні було прийнято відповідне розпорядження представника Президента в Ніжинському районі Чернігівської області, котрим доручалося: Генеральному директорові агрокомбінату “Ніжинський” В.М. Карпенку разом з відповідними службами і господарствами вжити невідкладні заходи щодо завершення підготовки до роботи в полі; відділу рослинництва цього ж агрокомбінату (керівник – В.П. Обідейко) встановити постійний контроль за станом озимих культур і багаторічних трав, ураховуючи їх загибель, внести відповідні зміни в структуру ярого клину; районному об'єднанню “Сільгоспхімія” (І.Ф. Сотник) забезпечити завезення в господарства району мінеральних добрив і засобів захисту рослин; відділу механізації агрокомбінату (О.В. Дейнеко), райагропостачу (В.Г. Квока) до 1 квітня 1994 р. забезпечити ремонт тракторів, ґрунтообробної та посівної техніки, створити необхідний резерв паливно-мастильних матеріалів на період польових робіт, організувати безперебійну і з повним дотриманням техніки безпеки роботи всіх механізмів, задіяних на посівній. Інспекції із заготівлі сільськогосподарської продукції (А.Ф. Нагорний), заготівельним і переробним організаціям (І.П. Старина, О.П. Костевський, С.П. Тарасенко, М.Г. Рубець) у найкоротший термін провести кампанію з укладення державних контрактів і держзамовлень на продукцію рослинництва; Центральній районній лікарні (Ю.М. Воляннюк) провести медогляд усіх працівників, що братимуть участь у роботах з отрутохімікатами; районному відділу внутрішніх справ (В.П. Хайлук) систематично перевіряти стан збереження матеріальних цінностей у господарствах. Контроль за виконанням даного розпорядження було покладено на Генерального директора агрокомбінату В.М. Карпенка [22].

З метою вдосконалення взаємодії між обласною та районними державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування в області традиційними стали щорічні звіти голів обласної, районних державних адміністрацій та рад про виконання річних програм соціально-економічного розвитку області, району на спільних засіданнях колегії держадміністрації. Так, на черговому засіданні колегії при представнику Президента України в Ніжинському районі обговорювалися підсумки роботи адміністрації в 1993 р. Зокрема, як доповів представник Президента І.В. Дяченко, основою роботи РДА була практична реалізація плану економічного і соціального розвитку. Загалом, робота РДА, як зазначалося на засіданні колегії, будувалася на принципах колегіальності, найбільш важливі питання розглядалися на засіданнях колегії, потім щодо кожного з питань приймалися відповідні розпорядження [23]. Наприклад, у 1993 р. в Чернігівській обласній державній адміністрації таких засідань відбулося 11, в Ніжинській райдержадміністрації – 12, в Прилуцькій – 14, в Ічнянській – 11 [24].

Таким чином, колегії при представниках Президента України відповідно в місті, районі та області були першим досвідом функціонування колегій як консультативно-дорадчих органів на місцевому рівні. Нормативно-правові акти, які регламентували діяльність колегій у зазначений період, визначали повноваження колегії лише в загальних рисах, що на практиці давало можливість представникам Президента України на власний розгляд визначати коло питань, які мали розглядатися на засіданнях колегії. Це, у свою чергу, призводило до того, що часто на засіданнях обговорювалися дрібні, другорядні питання, які не потребували колегіального вирішення. Наприклад, на засіданнях колегії при представнику Президента України в Чернігівській області 24 липня 1992 р. обговорювалися заходи в області, присвячені святкуванню Дня незалежності України, 3 вересня 1992 р. – про хід підготовки та порядок святкування 1300-річчя міста Чернігова [25] тощо.

Така система організації виконавчої влади на місцях проіснувала недовго. 3 лютого 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” [26]. Відповідно до ст. 8 цього Закону, інститут місцевих державних адміністрацій та інститут Представників Президента України скасовувалися, а функції місцевих органів державної влади у повному обсязі знову переходили до обласних і районних рад. Пізніше припинили свою роботу і колегії як консультативно-дорадчі органи при Представниках Президента України. Наприклад, у Ніжинській РДА останнє засідання районної колегії при Представнику Президента України в Ніжинському районі відбулося 1 червня 1994 р. [27]. 28 червня 1994 р. був прийнятий Закон України “Про внесення змін і доповнень у Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” [28], який знову надавав місцевим радам статус органів місцевого самоврядування, а функції державної виконавчої влади на місцях делегував головам відповідних рад і очолюваним ними виконавчим комітетам. Проте, в цьому нормативно-правовому акті вже не було згадки про колегії.

Відповідно до Конституційного договору “Про основні положення організації і функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [29] від 8 червня 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України – створювалися місцеві державні адміністрації. На початку 1996 р. розпорядженнями голів РДА відновлюються колегії як консультати-

вно-дорадчі органи. Зокрема, в Ніжинській РДА розпорядженням її голови № 64 від 29 лютого 1996 р. “Про консультативно-дорадчі органи при голові районної Ради та державної адміністрації” створювалася колегія як консультативно-дорадчий орган [30].

Посилання

1. Закон України “Про Представника Президента в Україні” від 5 березня 1992 року № 2167–ХІІ // Відомості Верховної Ради України (далі – ВВРУ). – 1992. – № 23. – С. 335.
2. // Деснянська правда. – 1992. – 24 березня (№ 50 (24225)). – С. 1.
3. // Деснянська правда. – 1992. – 11 квітня (№ 59 (24234)). – С. 1; // Гарт. – 1992. – 15 квітня (№ 33 (12625)). – С. 1.
4. Указ Президента України від 14 квітня 1992 року “Про Положення про місцеву державну адміністрацію” № 252 // Збірник указів Президента України від 30.06.1992. – К., 1992. – № 2.
5. Поточний архів Ніжинської районної державної адміністрації (далі – ПА НРДА), ф. 272, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
6. Там само, арк. 23.
7. Указ Президента України від 24 липня 1992 р. “Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві державні адміністрації” // Збірник указів Президента України від 30.09.1992. – К., 1992. – № 3.
8. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.; *Нижник Н.Р., Дубенко С.Д., Плахотнюк Н.Г. та ін.* Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку. – К.: ЗАТ “НІЧ ЛАВА”, 2003. – 288 с.; *Демиденко В.О.* Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні (у схемах). – К.: КНТ, 2007. – 289 с.; *Нижник Н.Р., Калиновський В.С., Тимцуник В.І., Яцюк В.А. та ін.* Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2007. – 409 с.; *Величко В.О.* Організаційно-правові питання діяльності місцевої державної адміністрації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Х., 2001. – 209 с.; *Конотопцев О.С.* Концептуальні основи реформування територіальної організації державного управління: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. – Х., 2003. – 207 с.
9. *Дудченко О.С.* Засади формування і діяльності колегій районних державних адміністрацій в Україні // Право України. – 2008. – № 6. – С. 138–143.
10. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 2, арк. 48–49.
11. Указ Президента України від 14 квітень 1992 року...; Указ Президента України від 24 липня 1992 року...
12. Поточний архів Прилуцької районної державної адміністрації (далі – ПА ПРДА) за 1993 рік, папка “Розпорядження Представника Президента України в Прилуцькому районі Чернігівської області”, арк. 3; Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації (далі – ПА ЧОДА), ф. 5036, оп. 1, спр. 48, арк. 17; Обговорено на колегії // Ніжинський вісник. – 1993. – 4 грудня (№ 137 (12835)). – С. 2; На принципах колегіальності. Звітє районна державна адміністрація // Ніжинський вісник. – 1994. – 5 лютого (№ 9 (12851)). – С. 1.
13. // Деснянська правда. – 1993. – 31 грудня. – С. 1.
14. // Деснянська правда. – 1993. – 28 липня (№ 105 (24280)). – С. 1.
15. Екологія вимагає уваги // Ніжинський вісник. – 1993. – 4 березня (№ 24 (12722)). – С. 1.
16. Щоб запобігти злочинності // Ніжинський вісник. – 1993. – 4 травня. – № 50 (12748)). – С. 1.
17. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 17, арк. 15–20.
18. Щоб не згаснув вогник надії // Ніжинський вісник. 1993. – 3 квітня (№ 36 (12734)). – С. 1.
19. Обговорено на Колегії // Ніжинський вісник. – 1993. – 4 червня (№ 63 (12761)). – С. 1.
20. Обговорено на колегії // Ніжинський вісник. – 1994. – 16 березня (№ 20 (12862)). – С. 1.
21. Весна–94. Як готуємось? // Ніжинський вісник. – 1994. – 19 березня (№ 21 (12863)). – С. 1.
22. Розпорядження представника Президента України в Ніжинському районі Чернігівської області // Ніжинський вісник. – 1994. – 23 березня (№ 22 (12863)). – С. 1.
23. На принципах колегіальності. Звітє районна державна адміністрація. // Ніжинський вісник. – 1994. – 5 лютого (№ 9 (12851)). – С. 1.
24. ПА ЧОДА, ф. 5036, оп. 1, спр. 48; ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 17; ПА ПРДА, папка “Протоколи засідання колегії при представнику Президента України в Прилуцькому районі за 1993 рік”;

Поточний архів Ічнянської районної державної адміністрації, папка “Протоколи засідання колегії при представнику Президента України в Ічнянському районі за 1993 рік”.

25. ПА ЧОДА, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 5.
26. Закон України від 3 лютого 1994 року “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // ВВРУ. – 1994. – № 22. – С. 144.
27. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 26, арк. 66.
28. Закон України від 28 червня 1994 року “Про внесення змін і доповнень у Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // ВВРУ. – 1994. – № 26. – С. 217.
29. Конституційний договір “Про основні положення організації і функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” між Президентом України і Верховною Радою України від 8 червня 1995 року // ВВРУ. – 1995. – № 18. – С. 133.
30. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 45, арк. 91–92.

Євген КОВАЛЕНКО
(Ніжин)

Формування органів управління лісовим господарством Ніжинщини в добу окупації (1941–1943 роки)*

Розпочинаючи війну проти СРСР, німецькі нацисти мали на меті не лише ліквідацію політичного ладу та знищення більшовицької ідеології, але й перетворення східних територій, насамперед України, в аграрно-сировинний придаток німецького військово-промислового комплексу та джерело дешевої робочої сили. Особливе значення мали для Німеччини українські лісові ресурси.

Основні принципи економічної політики Третього Рейху на завойованих землях були визначені спочатку в “Ольденбурзі” – економічному розділі плану “Барбаросса”, а потім деталізовані у “Директивах із керівництва економікою у щойно окупованих східних областях” (“Зеленій папці” Г. Герінга). Про усвідомлення нацистським керівництвом важливості лісових ресурсів засвідчує факт, що організації лісового господарства та деревообробної промисловості на окупованих землях був присвячений особливий Додаток до “Зеленої папки”. В ньому, зокрема, зазначалося, що у прифронтовому тилу німецькі війська можуть використовувати потрібний для армії ліс, але в тиловому районі “використання лісу, пиломатеріалів і споживання дров потребує *суворої організації*” (курсив наш – *авт.*) [1].

Економічними питаннями у прифронтовому тилу займався спеціальний Східний економічний штаб при генерал-квартирмейстері головнокомандувача сухопутних сил. Лісове господарство за “Директивами...” мало підпорядковуватися особливій групі (управлінню) В штабу. В разі потреби спеціалісти групи В могли надсилатися до господарських інспекцій, що діяли в розташуванні кожної армії, та господарських команд, що діяли в розташуванні охоронних дивізій. Протягом усього періоду окупації військова зона України перебувала в зоні діяльності господарської інспекції “Дон–

* Публікація підготовлена в межах реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя “Ніжин та Ніжинщина в період Другої світової війни”.

Донець” із центром у Сталіному (сучасний Донецьк). Їй підпорядковувалися 10 господарських команд (Wi Kdo) відповідно до областей: Крим, Харків, Суми, Чернігів, Ворошиловград, Курськ, Ростов, Воронеж і 2 у Сталіному. Інспекція та команди, у свою чергу, складалися з 3 груп (управлінь) – сільського (La) та лісового (Forst) господарств, промисловості (W) [2].

При польових комендатурах, у разі потреби, до господарської групи також міг прикріплюватися спеціаліст із лісового господарства і деревообробної промисловості.

Перед зазначеною системою армійських органів господарського управління стояла низка завдань, визначених у “Директивах...”:

- забезпечення постачання лісом військових частин;
- забезпечення надходження лісоматеріалів промисловим та іншим підприємствам;
- забезпечення лісоматеріалів для ремонту доріг [3].

Безпосередньо реалізовувати зазначені завдання мали під керівництвом і контролем армійських управлінських господарських структур органи місцевого самоврядування. В Україні було спочатку збережено довоєнний адміністративно-територіальний устрій. Відтак, органи самоврядування створювалися на рівні області, району, міста, сільської громади, села.

На території Чернігівської області були створені підпорядковані німецькому командуванню місцеві органи управління: міські, районні, сільські, общинні управи. На чолі міських і районних управ стояли голови, бургомістри керували громадами (общинами), в які входили кілька сіл, у селах призначалися старости [4]. Вказані структури перебували під безпосереднім контролем польових комендатур. З кінця літа 1941 р. окупаційна адміністрація провела деякі зміни адміністративного устрою – були запроваджені замість районів більш крупні округи, якими керували міжрайонні управи та окружні комендатури (ортскомендатури).

Міські та районні управи складалися з відділів, напрям роботи яких визначався за їх назвами. Так, відповідно до розпорядження Польової комендатури (V) 194, яка розташовувалася в Чернігові, структура управ повинна була мати такий вигляд: голова управи, заступник, секретар, сільгоспінспектор, *лісний інспектор*, інспектор індустрії, фінансовий інспектор, інспектор освіти, адмінвідділ, начальник пожежної інспекції, відділ тваринництва та ветеринарії, відділ соціального забезпечення, інспектор торгівлі та професій, відділ харчування у містах, відділ будівництва шляхів і транспорту [5]. Водночас, у зоні Полісся для управління лісовим господарством створювалася окрема вертикаль управління. Елементами цієї вертикалі були: Київське головне управління лісами, обласні дирекції лісів, головні лісництва, дільничі лісництва. У Ніжині було створено Головне лісництво, яке підпорядковувалося Чернігівській дирекції лісів. (див. схему 1).

До складу Ніжинського Головного лісництва (далі – НГЛ) входило 9 дільничих лісництв, які об’єднували лісові масиви чотирьох районів. На території Ніжинського району були створені Ніжинське та Веркіївське лісництва, в Носівському – Мринське, Носівське та Козарське, в Ново-Басанському – Новоселицьке, в Бобровицькому – Кобизьке, Коляжинське та Старо-Басанське.

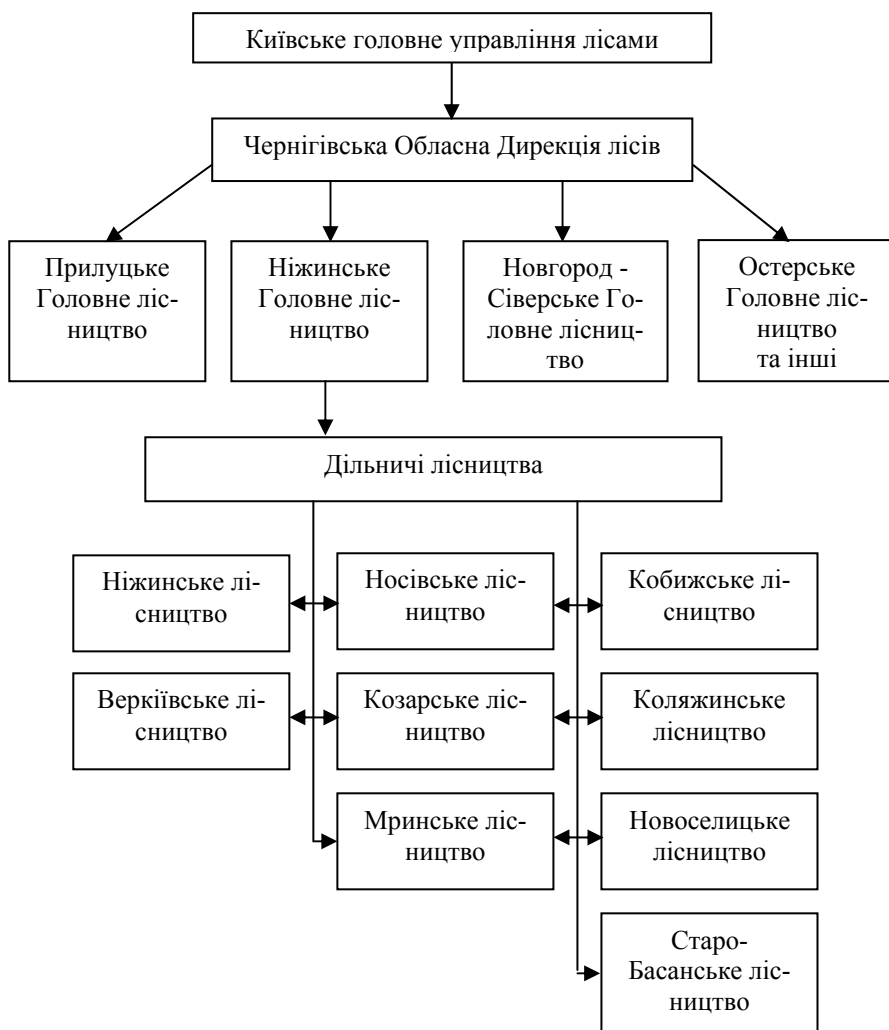

Схема 1. Структура управління лісовим господарством Чернігівщини

Загалом, центри дільничих лісництв знаходилися від контори НГЛ на відстані 25–100 км, від районних центрів і вантажних пунктів – 15–35 км, від населених пунктів, які брали участь у виконанні виробничих завдань лісництв – 5–60 км; лісові ділянки самих лісництв були розкидані на 8–25 км (станом на лютий 1942 р.) [6].

Враховуючи попередній досвід управління лісами, німецька влада залишила колишній розподіл посад у самому Головному лісництві. Він, здебільшого, зводився до визначення таких посад у апараті управління: головний лісничий, інженери помічники, головний бухгалтер і його помічники, секретар, друкар, касири. Технічний персонал складався з брокера, перекладача, водіїв, конюха, кучера, прибиральниці, вартового [7].

У межах своїх повноважень Головний лісничий відповідав за все лісове господарство лісництва й охорону лісового фонду. Він керував усім апаратом лісництва, складав

лісогосподарський план і кошториси, стежив і керував лісотехнічною та лісогосподарською діяльністю лісництва [8].

Підлеглі НГЛ дільничі лісництва склалися з об'їздів, лісових розсадників, лісових склепів, лісових заводів. Дільничі лісництва мали більш-менш усталений кадровий склад. Зокрема, їх штат включав: лісничого, помічника лісничого, брокера, бухгалтера, рахівника-касира, об'їздників, лісників, завгоспа, кучера, вартового, прибиральниці-розсильної. У лісових розсадниках працювали розсадниководи та вартові; у лісових склепах: приймальники та вартові; у заводах і агрегатах: механіки, розпилники, приймальники, вартові [9].

Кожна посадова особа мала певні права й обов'язки, яких слід було жорстко дотримуватися. НГЛ визначало, що лісничі, помічники лісничих зобов'язані постійно і систематично керувати всіма роботами на кожній дільниці лісу, слідкувати за правильністю проведення робіт як із технічного, так і з організаційного боку. Крім того, потрібно було встановити режим використання фуражу для коней і волів лісництва, дотримуватися правильної годівлі й установлених норм. Будь-який відпуск сіна заборонявся. Лісники повинні були встановити контроль за видачею паливних пайків робітникам, службовцям лісництва, а також для контори НГЛ, керуючись нормами та інструкцією. На дрова відпускати дозволялося тільки ліс непромислового значення, а також гілля та хмиз. Відповідно до своїх повноважень лісники дільничих лісництв не повинні були здійснювати відпуск лісу – дров і кругляка (промислового та селянського значення) – без нарядів НГЛ, крім військових частин. Дільничі лісничі могли безпосередньо реалізувати лише гілля, хмиз із попереднім розподілом його районними управами. Для задоволення потреб районів і населення дровами та кругляком районні управи мали подавати заяви до Польової Комендатури чи Головного лісництва, які після дозволу Військового Коменданта могли задовольнятися шляхом видачі нарядів Головним лісництвом. Заборонялося (якщо це мало місце) відпуск лісопродукції в обмін на хліб [10].

Далеко не всі управлінські інструкції виконувалися. Зокрема, під час однієї з перевірок НГЛ було встановлено, що “лісничі, помічники лісничих безпосередньо не керують, не контролюють робіт, що проводяться на лісових ділянках щодо вирубки, [немає] догляду за лісом та на лісосіці головного користування, внаслідок чого є випадки, що технічно неправильно зроблено прочистки, освітлення, проріджування, кряжування на ділянках головного користування, а також не вся лісопродукція прийнята від робочих. Серед населення є балачки, що деякі особи з апарату лісництва приходують лісопродукцію шляхом неповної прийомки від робочих заготовленої лісопродукції” [11].

Однією з особливостей здійснення управління лісовою галуззю окупаційною владою була наявність у більшості Головних лісництв шефів – німецьких дільничих лісничих, а там де їх не було – такі шефи призначалися найближчим часом. Відповідно, пропонувалося всі адміністративно-господарчі й технічні питання неprinципового значення розв'язувати на місці з шефами. Заборонялося Головним лісництвам і німецьким дільничим лісничим самостійно розв'язувати такі питання: вносити зміни в межі лісового фонду; вносити зміни в розмір користувань (головного і проміжного) як у Головному лісництві, так і в окремих діничих лісництвах; відводити під вирубку ділянки, що за станом і віком не належать до головної вирубки; запроваджувати лісовпорядні роботи; проводити лісові роботи (гідромеліоративні, шляхові, будівельні

тощо) з великими витратами, що потребують складання проекту робіт і кошторису; реалізацію насіннєвого матеріалу для сторожі; зменшувати завдання стосовно промислового асортименту; звільняти і перемішувати фахівців головного та дільничих лісництв; збільшувати ставки заробітної плати; продавати нерухоме майно, машини, коней, волів і молодняк; реалізовувати деревину із зазначених складів і приплавів [12].

На території Чернігівської області діяли Оберфельдкомендатура й Ортскомендатура, які мали право давати письмову згоду на отримання дров, що знаходилися не в лісництві. Дрова могли бути відправлені за нарядами вказаних установ, але плата йшла до НГЛ [13].

Таким чином, на основі використаних архівних матеріалів можна констатувати, що в 1941 р. на окупованих землях була створена досить розгалужена система управління лісовим господарством., яка мала на меті – з одного боку – забезпечувати лісом і лісовою продукцією вермахт, із іншого – контролювати лісокористування взагалі. На різних рівнях цієї системи працювали як німецькі фахівці й офіцери, так і місцеві мешканці. На найнижчому рівні, у головних і дільничих лісництвах, зокрема, працювало майже виключно місцеве населення.

Посилання

1. “Зеленая папка” Геринга // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 9–17.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-3003, оп. 1, спр. 23, арк. 1.
3. “Зеленая папка” Геринга... – С. 12.
4. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1943 рр. – К., 2004. – С. 767.
5. Там само.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 33, арк. 64.
7. Там само, спр. 94, арк. 1.
8. Там само, спр. 31, арк. 1.
9. Там само, спр. 10, арк. 22.
10. Там само, спр. 138, арк. 1.
11. Там само.
12. Там само, спр. 82, арк. 13.
13. Там само, спр. 9, арк. 105.

додаток

Штат дільничних лісництв Ніжинського головного лісництва

Коляжинське лісництво

Лісничий – Яцишин Никон Миронович.
 Помічник лісничого – Набок Григорій Герасимович.
 Брокер – Сорока Степан Михайлович.
 Бухгалтер – Ковальський Володимир.
 Рахівник-касир – Домарацький Василь Сергійович.
 Об'їзники – Шпак Андрій Миколайович.
 Лісники – Дзичун Тиміш, Подгаєць Степан, Вершельський І., Кизуб Давид П., Гребеношко О., Опенько Петро С., Помков А., Пенкін Василь Т., Олешко Павло [Загалом на І квартал 1942 р. – 11 лісників (ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 7, арк. 142)].

Завгосп – Булах Андрій Олександрович, Пенкін Василь, Бородавка Г.К.

Кучер – _____

Вартовий – Коломієць Василь.

Прибиральниця–розсильна – Ковальська В.К.

Майстер – Сорока Михайло.

Сторож лісоскладу – Конош Іван С.

Веркіївське лісництво

Лісничий – Фалевич Анатолій А., Корнієнко (30 січня 1942 р.), [ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 4, арк. 38], Озерчук (2 січня 1943 р.).

Помічник лісничого – _____

Брокер – _____

Бухгалтер – Сакун Фалілей Андрійович.

Рахівник – касир – _____

Об'їзники – Брусок Яким Пилипович, Лебідь Олександр Михайлович.

Лісники – Ващенко З.Ф., Ласий М.Ф., Василенко Ф.О., Мисак Федот Вікторович,

Бойко Грицько Ігнатович, Костанецький Г.С., Пархидько А.П., Занько Б., Лукаш Єфим

Лукіч, Мисан Я.В., Легейда М., Легейда О.Ф., Іваненко О.Г., Ювко В.О., Куниця Ф.

(І квартал 1942 р.) [ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 7, арк. 219].

Завгосп – Моїсеєнко Федір Іванович.

Кучер – _____

Вартовий – Лебідь Опанас Харитонович.

Прибиральниця–розсильна – _____

Лісотехнік – Григорець Іван Костянтинович.

Конюх – Лобода Антон Іванович.

Десятник – Ключко Денис Антонович.

Новоселицьке лісництво

Лісничий – Андрійчук А.А.

Помічник лісничого – Корейша Г.М.

Брокер – Галась В.Д.

Бухгалтер – Селіцький В.Х.

Рахівник – касир – Литаш І.В.

Об'їзники – Литаш Д.Г., Литаш М.В.

Лісники – Сивоголовко І.К., Литиц В.Р., Дзусь С.К., Бородавка І.П., Рачковський С.А.,

Нестерчук П.Й., Кириченко К.С., Левак М.В., Бегезов М.Д., Рихаль С.В., Олеха В.М.,

Литаш Г.Г., Андрійчук К.А., Левон М.В., Бегезов М.А., Круглик П.І., Бодня І.І., Лопата

Й.К., Опеха В.М.;

Завгосп – Головка І.П.

Кучер – Гащенко М.Й.

Вартовий – Паливода У.Г., Гащенко П.Й., Паливода І.Г.

Прибиральниця–розсильна – Пузій М.С.

Механік – Білоконь О.С.

Іздовий транспорту – Михтєсь С.Г.

Лісоруби: Басаман О.Г., Гудзь С.Г., Галась М.К., Половко В.А., Половко Г.М., Поліщук М.Й.

Колесник – Федусенко М.С.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 7, арк. 276; спр 16, арк. 55.

Коляжинське лісництво (II квартал 1942 р.)

Лісничий – Яцишин Никон Миронович.
Помічник лісничого – Набок Григорій Герасимович.
Брокер – _____
Бухгалтер – Ковальський Володимир Миколайович.
Рахівник – касир – Домарацький Василь Сергійович.
Об'їзники – 4 чол.
Лісники – 11 чол.
Завгосп – Бородавка Григорій К.
Кучер – _____
Вартовий – _____
Прибиральниця-розсильна – _____
Лісоруби – 4 чол.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 7, арк. 302.

Старо – Басанське лісництво (липень 1943 р.).

Лісничий – Станкевич Іван
Помічник лісничого – Дасюк К.С.
Брокер – _____
Бухгалтер – Занько А.Т.
Рахівник – касир – _____
Об'їзники – Білоконь Т.О., Губич З.Ф.
Лісники – Шмаргун О.А., Бігун М.В., Кужин Т.А., Олешко Й.С., Лепеха О.О., Лепеха А.М.
Завгосп – _____
Кучер – _____
Вартовий – Пашук Г.Е., Ілюша Й.Г., Лисак П.С., Перепелиця О.
Прибиральниця-розсильна – _____
Розсадниковод – Власенко Г.Я.
Конюх – Дубина А.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 40.

Ніжинське лісництво (друга половина липня 1943 р.)

Лісничий – Нагорний Степан Федорович (грудень 1941 р.), Мурашко Іван Левович (вересень 1942 р.) [ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 4, арк. 146]
Помічник лісничого – Савченко М.Г.
Брокер – _____
Бухгалтер – Коваленко (грудень 1941 р. [ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 4, Арк. 12]), Гранатович.
Рахівник-касир – Гранатович В.П. (грудень 1941 р. [ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 4, арк. 12])
Об'їзники – Сурмачевський В.Л., Помазан А.В.
Лісники – Зоць В.П., Бородавка В.М., Ковнер Ю.М., Лобода П.І., Іващенко Т.В., Черненко І.К., Самойленко А.Г., Ярмош О.А., Максимець С., Горлач П.П., Богдак.
Завгосп – _____
Кучер – _____
Вартовий – Онищенко А.М.
Прибиральниця-розсильна – Бабенко У.О.
Лісовод – Колашор Т.К.

Конюх – Бабенко О.С.
Пожежна охорона – Шимко, Маркович.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 58.

Козарське лісництво

Лісничий – Дегас Дмитро О.
Помічник лісничого – Кузьменко Ілля А.
Брокер – _____
Бухгалтер – _____
Рахівник-касир – Пуськал Олександр Г., Палюх Василь Д.
Об'їзники – Шинкаренко Ф.Т., Лук'янець П.Я.
Лісники – Сідько Михайло О., Федорченко С.Д., Хуртак Ф.С., Мазуренко Ф.Р., Кононенко Ф.С., Сириця А.П., Тузій Т.М., Рибалка.
Завгосп – Макаренко П.П.
Кучер – _____
Вартовий – Савинський К.К.
Прибиральниця-розсильна – Кацока Т.В.
Майстер – Тетера Петро Г.
Охоронець лісових засік – Субцов П.В.
Конюх – Шиша Федось О.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 115.

Носівське лісництво

Лісничий – Озарчук Олексій К.
Помічник лісничого – _____
Брокер – _____
Бухгалтер – Овод Петро Андрійович.
Рахівник-касир – Ювченко Євген Михайлович.
Об'їзчик – Сасько Петро Іванович.
Лісники – Малько Олексій Н., Яковенко Герасим Григорович, Кириленко Михайло К., Макуха Степан О., Погребний Василь М., Якименко Йосип Т., Біличко Микола Іванович, Коровай П.О., Романець Федот С.
Завгосп – _____
Кучер – _____
Вартовий – Волдаренко Григорій Г.
Прибиральниця-розсильна – Скирта Катерина С.
Маркіровщик – Жук Михайло Іванович.
Конюх – Сокол Іван Архипович.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 151.

Кобизьке лісництво

Лісничий – Добровольський І.Т., Селіваненко Семен Митрофанович – лісничий (січень 1942).
Помічник лісничого – Басанько С.Й.
Брокер – _____
Бухгалтер – Патюта О.С.
Рахівник-касир – Цирнюк Т.С.
Об'їзники – Ройко П.М., Лебеда П.Т.
Лісники – Савченко І.К., Ромашко І.Д., Бойчун Я.М., Покормяка А.Й., Труш Іван Г., Білик Йосип Володимирович, Кладинога М.А., Сириця М.П., Яковенко М.П., Ковчун В.І.

Завгосп – _____
Кучер – Конон Андрій Євгенович.
Вартовий – Даниленко В.Г.
Прибиральниця-розсильна – Слешко К.Ф.
Учень рахівника – Скалозуб П.О.
Маркіровщик – Тишко М.О.
Пожежний вартовий – Бондар Г.К.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 172.

Мринське лісництво

Лісничий – Ціовкин М.І.
Помічник лісничого – _____
Брокер – _____
Бухгалтер – Олексієнко В.С.
Рахівник-касир – _____
Об'їздник – Гренник Микола.
Лісники – Дороган Семен, Сергійчик Петро, Петренко Прокоп, Трукан Артем, Журба Михайло, Кротенко Василь, Мартиненко С.В., Прусоль Степан, Клугій Петро Г.
Завгосп – _____
Кучер – Жук Микола.
Вартовий – _____
Прибиральниця-розсильна – _____
Сторож – Нупеник А.І., Тромпольський І.

ВДАЧОН, ф. Р-4370, оп. 1, спр. 12, арк. 194

Валентина КУЛИК
(Ніжин)

Події у Ніжині в 1918–1919 роках

Унаслідок подій Листопадової революції та завершення I Світової війни розпалася Німецька імперія. Кайзерівські війська покидали Україну. Червона Армія, що розпочала наступ 17 листопада 1918 р. на територію, підконтрольну Директорії УНР, змушена була боротися з її військами.

У грудні 1918 р. війська Директорії зайняли території Ніжинщини. Український комісар Ніжинського повіту розіслав усім волосним церквам таку телеграму: “Негайно сповістити священників усіх приходів, щоб вони відслужили благодарственный молебінь, а потім панахиду по всіх убитих” [1]. 11 грудня 1918 р. від рук невідомих загинув директор міської чоловічої гімназії Петро Олександрович Заболотський. Він був викрадений зі своєї квартири, як усі вважали, петлюрівцями і розстріляний за містом. Відомо, що за Центральної Ради, його статті, що викривали більшовицьку Росію, друкувалися в міській газеті “Известия Нежинского общественного комитета” [2].

19 січня 1919 р. червоноармійці Таращанського полку під командуванням М. Боженка у взаємодії з партизанськими оволоділи Ніжином. У місті знову була встановлена радянська влада і створений революційний комітет (цей комітет створений був у міс-

течку Веркіївка, південніше Ніжина). Воєнним комісаром призначили В.В. Спальковського [3]. Для боротьби з контрреволюцією 26 січня 1919 р. при ревкомі була організована “Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и спекуляцией и саботажем” – місцеве чека, яке відразу ж “покарало” головних “контрреволюціонерів” – наклала контрибуцію на місцеву буржуазію в розмірі 12 млн. руб. [4].

15 лютого 1919 р. відбувся з'їзд комітетів бідноти при Ніжинському повітовому комісаріаті земельних справ. На цьому зібранні під головуванням повітового комісара земельних справ Є.Н. Гаврилея виступили представники з усіх волостей повіту, які говорили про тяжкий стан у колишніх поміщицьких економіях і маєтках. Представник Талалаївської волості розповідав: “...економія взята на облік, є адміністративна влада при економії. В економії хліб і коні розібрані, худоба в кепському становищі. Необхідно дати робітників і соломорізку – є до 1000 пудів лишку соломи. Служащі не одержують вже три місяці заробітної плати...”. З Лосинівської волості повідомляли: “...економії немає, є великі сільські господарства, що не взяті на облік. Бракує у населення палива”. Дещо краще було в Галицькій волості: “...маєтки взяті на облік, в Шняківці худоба в задовільному становищі, а в Галиці – хвора коростенева. Прохав вияснити [представник цієї волості – *авт.*], з яких комітету давати робітникам кошти”. Про стан справ у Веркіївській волості повідомляли: “...економія взята на облік, худоби в економії майже немає, для весняного посіву необхідно доставати робітничий скот...” Безпосередньо в м. Ніжині: “...економії взяті на облік, а також і ті господарства, котрі мають 50 дес[ятин]. Служащі в економіях мають, за винятком економії Шопеля [правильно: Шепеля – *авт.*]. Грабунки в економіях продовжуються, як військовими, так і сторонніми особами. Худоба в задовільному становищі, її зосталось небагато, більша частина забрана ще військовою владою...” За результатами з'їзду була прийнята постанова – “прохати Комісаріат земельних справ клопотатися перед відповідними інституціями залишити населенню 150000 пуд[ів] вівса і 8000 пуд[ів] ячменю для весняного посіву <...> Місцевим комісаріатам Земельних справ і Комітетам бідноти рубку лісу проводити тільки для необхідних потреб...” [5].

Під головуванням Є.Н. Гаврилея 4 березня 1919 р. відбулося засідання комісаріату земельних справ Ніжинського повіту, де також був присутній представник губерньського земельного відділу Н.Д. Костенецький. У зв'язку з тяжким продовольчим становищем і вивезенням хліба з повіту, на засіданні була ухвалена постанова: “Доручити представнику, який буде на з'їзді в Губерньському Земельному відділі рішуче наполягати на тім, щоб негайно був зупинений вивіз продовольчих продуктів, як хліба, так і інших по зробленому вже наряді по заяві того, що Ніжинський повіт в мирну годину ввозив хліб, а тепер тим гірше знаходиться в дуже тяжкому становищі, по заяві увесь запас харчів вивезений німцями та петлюрівськими владами, запасів на яких немає, окрім того селяни підуть в інші губернії за роздобутком хліба...” [6].

12 березня 1919 р. Ніжинський ревком виділив 54050 руб. на відкриття в Ніжині вечірнього народного університету ім. Т.Г. Шевченка [7]. Розміщувався він на вул. Мільйонній, 12 (сучасна Овдіївська), викладачами тут працювали професори місцевого історико-філологічного інституту І.Г. Турцевич, В.І. Резанов й інші [8].

У травні 1919 р. відбулася націоналізація майна буржуазії згідно циркулярів, розісланих Ніжинським ревкомом до всіх волостей повіту.

Як відбувався розподіл сінокосів, толок, земельних угідь дізнаємося з протоколу Макиївського волосного з'їзду земельного відділу від 30 червня 1919 р.: "...розподіл толоки повинен бути в наступному порядку <...> в першу чергу безземельним, малоземельним, а потім надлишки, які виявляються, можна додати до трудових господарств, щоб не перевищувало норми 5 десятин на сім'ю від 2 до 6 чоловік і більше 5 десятин – до 12 десятин – на сім'ю від 6 до 12 чоловік <...> Друга, що складається із 36 десятин для священника, диякона і псаломщика залишається в зрівнювальному порядку з усіма <...> в такій кількості, скільки можна обробити особистим трудом, а не найманим <...> Праця по найму дозволяється для москочок, чоловіки котрих в армії, або в полоні, або коли один з членів родини займає обираєму посаду <...> Голова з'їзду Деркачинський" [9].

У травні 1919 р. кілька на території Ніжинського повіту з'явилося кілька озброєних антирадянських (махновці й інші) загонів. Військовий комісар Лашенко створив бойовий загін на чолі з М.Г. Крапив'янським. У загін входили партизани та місцеві більшовики. Відомо, що цей загін, що складався з 400 чоловік, у липні 1919 р. відзначився у боротьбі з подібними антирадянськими загонами на Київщині.

У зв'язку з наближенням військ Добровольчої Армії в червні 1919 р. територія Чернігівщини була оголошена в стані облоги, а 28 червня 1919 р. Ніжинський комітет КП(б)У прийняв ухвалу про мобілізацію боєздатного населення на боротьбу з денікінцями [10].

28 серпня 1919 р. війська Добровольчої Армії зайняли Ніжин. Відразу почався грабунки і насилля. Були пограбовані ювелірні магазини на вул. Гоголівській (сучасна Гоголя). На базарі солдати забирали одяг і продукти у торговців. Проденікінська газета "Нежинские ведомости" з огляду на це, навіть, вмістила наказ начальника Ніжинського гарнізону полковника Морєва від 8 жовтня 1919 р.:

Ввиду непрекращающихся грабежей и насилий, чинимых отдельными частями над мирными жителями города довожу до всеобщего сведения нижеследующий приказ Главнокомандующего вооруженными силами на Юге России:

приказываю подлежащим местным начальствующим лицам, как по заявлениям потерпевших, так и по собственному почину составлять особые акты о всех случаях грабежей, бесплатных реквизициях, насилиях, чинимых воинскими частями и чинами в отношении мирных жителей, представляя означенные акты Губернатору и безотлагательно выдавая пострадавшим особые расписки об их составлении.

Подлинный подписал Генерал-лейтенант Деникин

<...>

Со своей стороны заявляю, что мною будут приняты самые решительные меры, вплоть до расстрела не только по отношению к грабителям и насильникам, но также и к тем, кто косвенно способствует грабегам, как то: скупщикам и укрывателям награбленного.

Начальник гарнизона г. Нежина – полковник Морев [11].

Згідно цього ж наказу полковника Морєва вводилася комендантська година – перебування на вулицях міста солдатам і громадянам дозволялося лише до 11 години вечора.

У Ніжині, як і на всій контрольованій Добровольчою Армією території, були закриті "Просвіти", українські школи, рішуче заборонялося викладання української мови, історії, географії, учителів-українців запропоновано було звільнювати [12]. Міська управа наклала на місто контрибуцію в розмірі 500000 руб. З цього приводу газета "Нежинские ведомости" цинічно писала: "Мы не говорим о 12000000 руб., которые

собирали большевики, принимая самые решительные методы изыскания. Мы говорим о скромной, налагаемой для Нежина сумме в 500000 руб., которую собирать нужно путем самообложения. Эта повинность должна быть распределена между зажиточным населением города Нежина в виде какого-либо чрезвычайного способа взыскания. Говорить о принудительном взыскании вряд ли приходится <...> Необходимо в настоящее время целиком использовать государственные и общественные инстинкты зажиточного класса – “буржуазии”, для которой открываются такие широкие перспективы в будущем – возрождение торговли и промышленности. На эти общественные круги и возлагаются все надежды по финансированию. Городского управления для военных нужд” [13]. У місті не припиняли розстріли, які здійснювали за наказом коменданта Ніжина підполковника Кіндякова.

За влади “добровольців” у Ніжині виходила газета “Нежинские ведомости” (редактор – М. Федоров (Дорогобужцев), редакція якої знаходилась на вул. Богдано-Хмельницькій (сучасна Лашенка) в буд. Соколова. Також діяв театр “Vega” – документально засвідчене демонстрування в ньому в цей час драм “Кредиторы счастья”, “Страх”, “Женитьба” [14]. У приміщенні жіночої гімназії П.І. Кушакевич (на вул. Гоголівській) денікінські офіцери влаштували концерт-бал, де була присутня й місцева буржуазія. З балу учасники послали вітальну телеграму А.І. Денікіну – про це сповіщали на своїх шпальтах “Нежинские ведомости”:

Участники концертного отделения с большим подъемом и воодушевлением исполняли свои номера. От лиц всех присутствующих была послана Главнокомандующему телеграмма следующего содержания: “Нежинцы в собрании на концерт-бале в пользу Добрармии, движимые одной мыслью о спасении отечества, шлют Добрармии и славному вождю ее генералу Деникину горячую благодарность за избавление от ига большевизма и искренне желают успеха в святом деле возрождения России [15].

Але “добровольцям” забезпечити спокій у місті не вдалося – постійно доводилося вести боротьбу з червоними партизанськими загонами, якими керував ревком Ніжинського повіту у складі більшовиків Остапенка, Тарасенка і Лашенка. Озброєні загони під командуванням М.Г. Крапив’янського і Кошми систематично руйнували залізничне полотно між Ніжином і Носівкою [16]. Про неспокійний стан у Ніжині свідчить звернення до мешканців міста виконувача обов’язків начальника Ніжинського повіту Батурина:

Лицам, указавшим местонахождение оружия, будет уплачиваться вознаграждение в Управлениях Воинских Начальников.

Все домохозяева, квартиронаниматели, домовые комитеты, владельцы торгово-промышленных заведений должны представить в Комиссию по призыву сведения о лицах призывных возрастов, проживающих или служащих у них.

Виновные в неисполнении будут подвергнуты штрафу в размере до 20000 руб. или заключению в тюрьму до 6 месяцев.

Временно и.о. нач. уезда Батурин [17].

Про плани денікінської влади в місті газета “Нежинские ведомости” за 10 жовтня 1919 р. сповіщала: “Принимаются меры к восстановлению свободной торговли, недопущению спекуляции. Для заготовки продуктов первой необходимости для города

и уезда городским и земским самоуправлением возбуждено ходатайство перед г. Губернатором о выдаче ссуды. В городской управе разрабатывается вопрос об открытии в самом скором времени школ грамоты для взрослых. Городской Управой приглашены лица для заведывания конной железной дорогой, которая начнет функционировать с конца следующей недели” [18].

Але вже 16 жовтня 1919 р. у зв'язку з наближенням Червоної Армії “Нежинские ведомости” вмістили наказ начальника повіту Миссо про мобілізацію: “...Согласно телеграммы Черниговского губернатора за № 374 на 25 сего октября назначена мобилизация всех военно-обязанных, не исключая и белобилетников сроком призыва с 1921 по 1912 г. включительно и всех юнкеров, подпрапорщиков, унтер-офицеров сверхсрочной службы, вольноопределяющихся 1и 2 розряда всех родов оружия гардемаринов – до 43-летнего возраста включительно <...> За неявку к призыву без уважительной причины виновные будут предаваться военно-полевому суду как за побег со службы во время войны. Начальник уезда полковник Миссо” [19].

22 листопада 1919 р. Ніжин втретє опинився під владою більшовиків. У місті знову був створений военно-революційний комітет, на чолі якого став Хорошук [20]. Також була сформована повітова і міська міліція. Постановою Ніжинського повітового ревкому від 23 листопада 1919 р. начальником повітової міліції призначили М. Точоного, його заступником – Легкопужева. Ніжинський ревком повідомляв: “Міська міліція складається з 130 чоловік, із них 70 чоловік – резерв при управлінні Міської міліції <...> Як у повіті, так і в місті міліція сформована і приступила до виконання службових обов’язків <...> більшість міліціонерів із людей, що повністю співчують радянській владі і партизан, які в час перебування денікінців не кидали зброї і боролися проти денікінських банд”. В обіжниках з Комісаріату внутрішніх справ, у яких декларувалися основи структури міліції зазначалося: “Предлагаем о каждом контрреволюционном выступлении, о волнениях и беспорядках, происшедших в губернии, немедленно доносить заведывающему Главным Управлением Советской милиции...” [21].

Більшовики також одним із першочергових заходів оголосили 1 грудня 1919 р. термінову мобілізація: “По распоряжению члена Реввоенсовета 12 армии товарища Аралова Нежинском уезде и местностях, освобождаемых от деникинских банд <...> в ближайшие дни должна быть произведена мобилизация в армию. Для этой работы Аралов приказал мне передать Губревком его приказание о высылке в Нежин члена губревкома тов. Кривошеева для проведения мобилизации в жизнь, агитации и инструктирования <...> Председатель Нежинского уездного ревкома Хорошук” [22].

Наприкінці 1919 р. загін, сформований із ніжинців, брав участь у розгромі банди Ромашка в Козелецькому повіті – якраз під час єврейського погрому, влаштованого ромашківцями в містечку Бобровиця [23].

Справа мобілізації була вкрай важливою, оскільки її проведення постійно контролювала губерньська влада, як і інші заходи, пов’язані зі зміцненням нової влади в регіонах:

Уревком (тобто до повітового ревкому – *авт.*)

Срочно телеграфируйте, что сделано для укрепления, организации Советской власти в волостях, селах, деревнях. Скольких волостях советская власть организована, отношение, настроение крестьянства. Каково взаимоотношение Уревкома местных партий-

ных организаций и профсоюзов. Усилено ли происходит мобилизация.
Замзавгуботупр (підпис нерозбірливий) [24].

* * * * *

Военно-срочно

<...>

Уезду разослан ряд инструкторов <...> Настроение крестьян хорошее. Парткомом разосланы политработники крестьянской секции в каждую волость для организации ячеек, поддержания настроения. Мобилиация проходит успешно <...>

21 декабря 1919 г.

Предревкома Хорошук "[25].

* * * * *

Нежин Райпродком – тов. Васильеву

Предлагаю Вам немедленно сообщить запасы, как нормативных, так и ненормативных продуктов <...> Пока ввиду полного истощения запасов Черниговского уезда и наступающего голода среди рабочего и крестьянского уезда – организуйте доставку на ст. Дроздовка – 1000 п[удов] хлеба или муки, 2000 п[удов] фасоли о начале погрузки телеграфируйте.

Зампредопродкомгуб Подольский [26].

Не менш важливим для нової влади було паливне питання, яке вирішувалося також у воєнному порядку. Для цього всі громадяни не здатні носити зброю комплектувалися в окремі загони для рубання й перевезення дров. Цей загін знаходився на воєнному пайку. Для виконання завдання відводилося під Ніжином 300 десятин лісу, проводилася масове підковування коней із метою посиленої експлуатації гужового транспорту, приймалися термінові заходи для вивезення деревини, про що доповідав той-таки Хорошук голові губернської ради народного господарства Квіріну [27].

Для забезпечення своєчасного ремонту і відновлення зруйнованих під час воєнних дій шляхів за розпорядженням Револуційної Воєнної Ради УСРР губернський ревком вимагав на місцях “во всех поселениях вблизи железных и шоссейных дорог и вблизи больших мостов <...> взять на учет через волосные исполкомы всех землекопов, плотников, кузнецов, слесарей и всех бывших ж/д служащих и рабочих по ремонту путей, а равно и всех прочих рабочих пеших и конных со всем имеющимся у них инструментом и перевязочными средствами <...> Всех взятых на учет лиц обязать подпиской о невыезде без подлежащего разрешения с постоянного места жительства их и об обязательной явке их на работы по ремонту или восстановлению путей по первому требованию ж/д или военных властей с собственными своими инструментами или подводами <...> Ответственность на подлежащее выполнение постоянного распоряжения и возможных приказов возложена на председателей соответствующих ревкомов. Зам.предгубревкома Михейович” [28].

Проте, незважаючи на всі жорсткі репресивні заходи, вжиті більшовиками, з їх появою на Ніжинщині було так само неспокійно. Про це яскраво свідчить телеграма голови Ніжинського ревкому від 10 січня 1920 р. до Чернігова:

Военная. Чернигов. Губуголрозыск.

Вышлите в Нежин инструкции, распоряжения, указания людей для организации Уездного отделения. Надобность колоссальная. Бандитизм возрастает.

Предревкома Хорошук [29].

Загалом, незважаючи на кількарізову зміну влади впродовж осені 1918 – осені 1919 років, принципової різниці жителі Ніжина й найближчої округи між ними не побачили. Кожна з них – і денікінці, і двічі більшовики – вживали для свого ствердження майже ідентичні заходи: вели відкритий чи прихований (через накладення контрибуції) грабунків, проводили мобілізацію населення до лав свої воєнізовані формувань, у наказному порядку змушували виконувати місцеве населення певні, вкрай важливі для зміцнення своєї влади повинності тощо. Звісно, все це відбувалося під різними, полярними гаслами, але в обох випадках – здебільшого, базованих на дешевому популізмі.

Використані документи проливають світло на досі мало досліджену частину історії м. Ніжина, але цікаву й дуже важливу з огляду на перспективи подальшого вивчення процесу трансформації суспільно-політичного устрою на регіональному рівні.

Посилання

1. // Нове село. – 1927. – 26 жовтня (№ 207).
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1124, оп. 1, спр. 923, арк. 8.
3. Там само, ф. Р-5966, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
4. Там само, арк. 11.
5. Там само, арк. 54.
6. Там само, ф. Р-5866, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
7. Там само, арк. 24.
8. Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею (далі – НА НКМ), ф. “Ніжин – 1917–1920 роки”, арк. 11.
9. ВДАЧОН, ф. Р-5866, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
10. НА НКМ, ф. “Ніжин – 1919 р.”, арк. 8.
11. // Нежинские ведомости. – 1919. – 10 жовтня.
12. // Знамя Советов. – 1919. – 12 грудня.
13. // Нежинские ведомости. – 1919. – 14 жовтня. – С. 2.
14. // Нежинские ведомости. – 1919. – 12 жовтня. – С. 3.
15. Там само. – С. 4.
16. НА НКМ, ф. “Ніжин – 1919 р.”, арк. 14.
17. // Нежинские ведомости. – 1919. – 14 жовтня. – С. 3.
18. // Нежинские ведомости. – 1919. – 10 жовтня. – С. 2.
19. // Нежинские ведомости. – 1919. – 16 жовтня. – С. 1.
20. НА НКМ, ф. “Ніжин – 1919 р.”, арк. 23.
21. ВДАЧОН, ф. 4420, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
22. Там само, ф. Р-5272, оп. 1, спр. 16, арк. 4.
23. Там само, арк. 6.
24. Там само, арк. 10.
25. Там само, арк. 11.
26. Там само, арк. 16.
27. Там само, арк. 23.
28. Там само, арк. 28.

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

“Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю истрадавшуюся Россию...” – жовтневі події 1905 року в Ніжині

Однією з найбільш драматичних подій в історії Російської імперії ХХ ст. стала революція 1905–1907 років. Вона сколихнула імперію, активізувала до цього дремаючі різні суспільно-політичні сили. Це призвело до гострого протистояння різних груп населення, антиурядових виступів і збройних повстань, кривавих міжнаціональних конфліктів. Як результат – у всій імперії хвилею прокотилися єврейські погроми. Не минули вони і провінційний Ніжин.

В історіографії даного питання досі немає однозначної оцінки жовтневих подій 1905 р. [1]. Дослідники розділися на 2 групи, відстоюючи свої погляди. Радянська історіографія трактувала те, що відбувалося в Ніжині восени 1905 р. виключно як революційні події, що були характерними для того періоду на території всієї імперії. Автори більше звертали увагу на студентські й учнівські страйки та демонстрації, залишаючи осторонь інші події. Останнім часом значна частина науковців акцент робить виключно на скоєному єврейському погромі. Варто погодитися з останніми в тому, що погром став кульмінацією революційних подій у Ніжині. Водночас, слід зауважити, що відкритим залишається ряд питань, безпосередньо пов'язаних із самим погромом: у дослідженнях називаються різні дати його початку та завершення, немає однозначності в оцінці його рушійних сил, його організаторів, масштабу та наслідків.

У фондах відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігаються документи, що стосуються досліджуваної проблеми. Це, насамперед, поліцейські звіти, матеріали допитів свідків і судові вирокки над учасниками подій, протоколи засідань міської думи, перлюстрація з листування місцевих жителів, зроблена за наказом жандармського управління. Вивчення та глибокий аналіз архівних документів, співставлення їх зі спогадами сучасників дають можливість інакше подивитися й оцінити ті події.

Національне питання для Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. залишалося одним із найбільш гострих і вкрай болючих питань внутрішньої політики. Серед народів, що населяли імперію, особливе місце посідали євреї. Міністр внутрішніх справ В.К. Плеве у 1903 р. писав, що в Росії є чотири головні проблеми, які потребували найшвидшого вирішення. Єврейське питання він поставив на друге місце, після селянського, але перед освітнім і робітничим. Відтак, варто погодитися з дослідником Кельнером, якій писав: “Єврейське питання в Росії перетворилося на початку ХХ ст. у центральне, практично в доленосне питання суспільного життя” [2]. Дійсно, за періодом відносної лібералізації за правління Олександра ІІ, настав період жорсткої антиєврейської реакції. Новий імператор Олександр ІІІ, переконаний антисеміт, розпочав своє правління з видання низки законів, що значно обмежували права євреїв. У травні 1882 р. були видані “Тимчасові правила” – декрет, що забороняв євреям селитися

у селах, купувати нерухомість поза межами міст і орендувати земельні наділи, відкривати торгові лавки в неділю і у дні християнських свят. Наступного року почала працювати Верховна комісія з перегляду законів із єврейського питання. Висновки комісії, що передбачали розширення прав євреїв і надання їм прав на рівні з іншими народами імперії, представлені імператору графом Паленом, були відхилені. Після цього комісія припинила свою роботу і була розпущена. Наприкінці 1880-х років були прийняті директиви Міністерства народної освіти, що обмежували кількість учнів-євреїв у середніх і вищих навчальних закладах. Для міст “смути осідлості” ця квота дорівнювала 10 %. Не слід також забувати, що в 1881–1882 роках в Підросійській Україні прокотилася хвиля єврейських погромів, від яких постраждало понад 100 єврейських общин (20 липня 1881 р. відбувся погром у Ніжині, що тривав три дні й під час якого

загинуло 10 та поранено кілька десятків чоловік, але за неможливістю ув'язати його з революційним рухом за радянської влади факт цього погрому не афішувався) [3].

У роки правління Миколи II суттєвих змін у державній політиці з єврейського питання не відбулося. Влада постійно стверджувала, що революційний рух у Російській імперії – справа рук поляків і євреїв, що є союзниками “зовнішнього ворога”. Сам імператор і його оточення були повністю переконані в цьому, і активно підтримували цю думку. З розгортанням революційних подій посилювалися й антисемітські настрої. У квітні 1903 р. відбувся кривавий єврейський погром у Кишиневі, під час якого загинуло понад 50 та було поранено 500 чоловік. Улітку того ж року стався погром у Гомелі, але тут відсіч погромникам дали загони єврейської самооборони. Після кишинівського погрому міністр внутрішніх справ В. Плеве у розмові з лідерами сіоністського руху та равинами впливових єврейських общин у Парижі заявив: “Змусьте ваших припинити революцію, а я припиню погроми та почну відмінити обмежуючі закони” [4]. Разом із тим, міністр постійно наголошував, що імперію від революції може врятувати тільки “маленька переможна війна”.

Але війна з Японією, що розпочалася у січні 1904 р., не була маленькою, а тим більше переможною. Поразка російської армії та флоту стали поштовхом до початку революційних подій у країні. За порадою свого оточення, імператор Микола II пішов на конституційні поступки. 17 жовтня 1905 р. був опублікований маніфест, у якому містилися обіцянки надати громадянам Російської імперії політичні свободи, розширити виборчі права в Державну думу та надати їй законодавчих повноважень. Одночасно, було видано наказ про створення Ради міністрів, головою якого було призначено С.Ю. Вітте. Відрізок часу після видання маніфесту ввійшов у історію як “дні свободи”. Наступного дня в “Урядовому віснику” разом із маніфестом була надрукована доповідь С.Ю. Вітте – вже як голови Ради міністрів. У доповіді йшлося про необхідність широких реформ і про те, що майбутній Думі уряд має запропонувати для обговорення питання про зрівняння у правах усіх громадян, без різниці у віросповіданні та національній приналежності.

Того ж дня з текстом маніфесту було ознайомлене й населення Ніжина. Документ сколихнув населення міста і підштовхнув його радикальну частину до дій. У поліцейському рапорті повідомлялося: “Молодежь публично выражала свой восторг по поводу дарованной милости, а с другой стороны евреи выражали свои надежды на достижение равноправия. Толпа в 50 человек русских и евреев крича “ура” сорвали учебу в женской гимназии и пошли в институт – уже 200 человек...” [5]. Скориставшись розгубленістю місцевої влади, представники радикальних кіл міста організували революційний мітинг на подвір'ї Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ). Далі у рапорті читаємо: “...та же компания молодежи, вооруженная револьверами, кинжалами и ножами и увеличившаяся до нескольких сотен человек. Сейчас же после этого направилась к историко-филологическому институту и во дворе его устроили многоядный митинг, на котором неизвестные ораторы стали разъяснять толпе смысл и значение этого манифеста, а также произносит революционного характера речи, сопровождавшиеся шумными криками еврейской молодежи о том, что “теперь нет Царя и что евреи, достигнут равноправия, подчинят себе все русское население” [6]. Однак, реакція на появу маніфесту не було однозначною.

Частина населення поставилася до нього вкрай негативно. “Лавочник Литвиненко, будучи п'яний, вместе с другом Филем начал кричать: “Евреи заберут все, а мы будем чистить сапоги” [7]. Ймовірно, саме 18 жовтня 1905 р. і почався погром єврейських домів і магазинів, адже у своєму щоденнику голова уряду згадував, що звістка про погром у Ніжині надійшла під вечір того ж дня. Наступного дня, як згадував викладач НІФІ В.К. Піскорський, біля інституту був запланований на 11 годину ранку мітинг. Але у натовпі почали розноситися чутки, що на базарі громлять єврейські лавки і що погромники йдуть до інституту [8]. Безпосереднім приводом до погрому стала зухвала поведінка студентської та єврейської молоді. Свідок подій Павло Колесников свідчив: “...два студента и человек 30 евреев ходили базаром, приказывая закрывать лавки. “Дядьки” (приказчики в лавках) с криком “не надо запирайте лавок” погнались за каким-то евреем, который скрылся в аптеку и выстрелил один раз из револьвера <...> крестьяне бросились к своим телегам и сняв с них оглобли и лушны, сперва разогнали толпу этой молодежи, а затем начали громить на базаре еврейские дома и лавки” [9]. Згадуючи страшну картину погрому, В.К. Піскорський писав про “поламані лавки, масу матерії та посуду в багнюці; все це намагалися вивезти на возах якісь люди, у яких намагалися відібрати награвоване майно його власники” [10]. Від базару погромники рушили до інституту, але на Ліцейському мосту були обстріляні членами єврейської місцевої самооборони. Під час цього було важко поранено одного з погромників, селянина Курської губернії Івана Матушкіна, який через 2 дні помер від стовбняку і став єдиною жертвою погрому. У цей же день були розгромлені 24 лавки, булочна та будинки на вулицях Київській, Московській, Козачій, Мільйонній, Чернігівській, Овдіївській, 2-й Ліцейській, Широкий Магерській [11].

Викликає певний подив бездіяльність місцевої влади. Ні поліція, ні війська, які постійно квартирувалися в Ніжині, нічого не зробили для попередження погромів і революційних мітингів. Голова військової залоги міста полковник Арбузов заявив, що в місті дислокуються переважно артилерійські частини, що “по своєму призначенню не годяться для подавлення выступления, а пехоты в городе мало, и она занята охраной казначейства, почты и других государственных объектов” [12]. Тільки після неодноразових звернень представників єврейської общини та інтелігенції, ніжинський голова М.І. Лілеев погодився на скликання екстреного зібрання міської думи. Після довгого обговорення ситуації, що склалася в місті, зібрання ухвалило постанову де, по-перше, просилося священика – благочинного 1-го Ніжинського округу вийти на базарну площу з хресним ходом, де відслужити молебень у присутності гласних, по-друге, просилося поліцмейстера закрити винні лавки, погреби та трактири у районі базарної площі до 23 жовтня включно; до того ж виражалось бажання посилити військові загони більшим числом офіцерів і ввести до міста додаткові кінно-поліцейські загони. Крім того, зібрання просило викладачів НІФІ, гімназій і лікарів влаштувати на околицях міста народні читання на теми народної тверезості [13]. Як бачимо, “зелений змії” став додатковим імпульсом до загострення міжнаціональної ворожнечі.

Але ці заходи не зупинили натовп, погроми та знущання над “демократами” (студентська та гімназична молодь, викладачі інституту, міська інтелігенція) продовжувалися. До місцевих погромників приєдналися селяни, що прибули до міста на святкові дні

(21 жовтня святкувалася річниця сходження на престол Миколи II, 22 жовтня було свято Казанської ікони Божої Матері, а 23 жовтня була неділя – відбувалася і недільна урочиста служба в храмах, і традиційний недільний торг, зазвичай вельми чисельний). У цей час поліція повідомляла: “в последующие дни до 23 октября включительно, крестьяне, а также городские мещане, собираясь толпами от 500 до 1000 человек, продолжали громить евреев по всему городу, причем за эти дни было разбито и разгромлено более 250 еврейских домов и лавок. Обычно толпа подходила к еврейскому дому и проводники кричали: “Этот дом жидовский, бейте его! Рвите его!” [14]. “Демократам” щастило ще менше. Люди з натовпу хапали їх, витягували з домівок і після всіляких знущань та фізичного насильства примушували присягати – “...публично ставили в грязь на колени и заставляли целовать портрет государя, а затем ходить в процессии с портретом Государя или иконой”. Натовп погромників, що оточив будівлю НІФІ, змусив усіх студентів і викладачів присягнути на вірність імператору. Ось як згадує цю подію В.К. Піскорський: “Затем мы вошли в собор (Миколаївський собор на Торговій площі Ніжина – *авт.*). Там было уже достаточно народа. Среди них выделялись два полковника, городской голова, один адвокат <...> купец Соколов. Тут же был и прокурор. Мы выслушали обедню, молебен и принесли присягу <...> мы вышли в церковную ограду. Здесь мы были окружены толпой хулиганов с самыми зверскими лицами и крестьян, настроенными более миролюбиво <...> Толпа, окружавшая нас, все увеличивалась и становилась возбужденнее. Раздавались угрожающие крики. Вдруг появилась внутри церковной ограды процессия <...> с царскими портретами. Один из портретов был разорван. Поднялся невообразимый рев толпы. Казалось, нас растерзают на части <...> вдруг, оркестр военной музыки заиграл гимн, и все мы, инстинктивно, за царским портретом с пением “Коль славен” двинулась к выходу и направилась, сопровождаемые толпой, в институт. Там толпа до вечера бушувала <...> продолжая требовать выдачи оружия и “демократов” [15]. У телеграмі командир корпусу жандармів підполковник Суботін повідомляв: “...народ всех русских демократов ловил по улицам, выводил из квартир, заставлял <...> присягать. Народ рыдал. Евреи не присутствовали...” [16]. Крім цього, міська влада від імені “всех граждан города, чиновников, купцов, мещан, казаков и крестьян” звернулася з листом до імператора Миколи II з побажанням “процветания, обновленной Тобою, единой, сильной и неделимой России”. У листі ніжинські можновладці писали: “Искренно верим и твердо уповаем Государь, что только с Тобою возможен для нас мирный труд. Подъем народного благосостояния, образования и развития отечественной торговли и промышленности, тишина и спокойствие, слава и благоденствие России. Царствуй на Славу России и страх врагам, Царь православный. Государь Самодержиц, помазанник Божий, опора и надежда русского народа”. Підписи ніжинців під цим посланням ледь умістилися на трьох аркушах [17].

Тільки 24 жовтня 1905 р. владі за допомогою військ вдалося припинити погром. Цього вдалося досягти після того як більшість селян навколишніх сіл було видворена за межі міста. Після цього постраждалі почали підраховувати збитки, а поліція та влада шукати і карати винних. За загальними підрахунками були розгромлені або постраждали: олійниця (“маслобойный завод”), 110 крамниць, винний погріб, 23 будинки, 11 рун-

дуків і булочна. Загальні втрати склали 319888 крб. Серед найбільш постраждалих були торговці Горна та Каганов (65 тис. руб.), виноторговець Ерліхман, мануфактурник Іцка Краковський, галантерейники Хаїм Абрамзон, Лейзер Горний, бакалійники Турчевський та Ліберман, молочник Ківа Майзель, Езра Муляр, Давид Віттенберг [18].

Під час погрому й одразу після нього було затримано понад 70 погромників. Але звинувачення були висунуті тільки 14 особам. Слідчим не вдалося довести причетність учасників погрому до чорносотенних організацій, так само виявилися не спроможними звинувачення місцевої влади в підготовці погрому. Всі учасники були засуджені за ч. 1 ст. 269, що зовсім недавно з'явилася в Уложенні про покарання. Підсудні Максим Зеленко на прізвисько "Царьок", Міхей Кононець та Федір Костюк, як підбурювачі та організатори погромних дій, отримали 8 місяців ув'язнення кожен, Федір Марченко (Груша) був засуджений до 4 місяців в'язниці, решта 8 звинувачуваних (Федір Довгаленко, Семен Зеленко, Олексій Оліфіров (Горох), Федір Удовиченко, Василь Шаповал (Рубан), Василь Блюдо, Петро Єрмак, Максим Муха) були виправдані за недоведенням вини [19].

Одночасно з судовим процесом у Ніжині, почала роботу спеціальна слідча комісія, призначена Державною Думою для з'ясування причин погромів в Україні. Комісія всю провину за погроми поклала на владу. Це викликало негативну реакцію не тільки в урядовій пресі, яка називала комісію "засиллям жидів і поляків", але й на місцях. Монархічно налаштовані представники громадськості Ніжина (218 осіб) на чолі з міським головою написали черговий лист-звернення до імператора. Прохаючи "оградить жизнь, имущество и честь русских людей и всю исстрадавшуюся Россию от власти ее врагов, посягающих на народное достояние" вони просили імператора: "...Государь! Распусти эту Думу и собери по своему усмотрению верных русских людей. Да устроят они в единении с тобой Русскую землю". Це вони мотивували тим, що "Государственная Дума, вопреки общенародной воле стремиться остановить правильное течение государственной и народной жизни, ниспровергнуть весь существующий государственный и общественный строй и даже лишить прав каждого из нас" [20].

У свою чергу, події жовтневого погрому в Ніжині надовго закарбувалися в пам'яті місцевого єврейського населення. Так, у 1913 р., коли у Києві тривав відомий судовий процес над Бейлісом, який був звинувачений у ритуальному вбивстві хлопчика-християнина, ніжинська міщанка Хася Шуб у своєму листі до сестер в Америку з неприємним жахом писала: "...у нас, в Нежине, не благополучно, говорят, что будет большой погром, не такой как тогда был, но будут резать всех евреев <...> Здесь очень страшно жить" [21].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що єврейський погром у Ніжині став реакцією консервативної, монархічно налаштованої частини міських низів і селян із навколишніх сіл на подальший розвиток революційних подій. Кривавий безлад був обумовлений низкою причин. Насамперед, слід назвати появу на вулицях міста значної маси людей із полярними політичними поглядами. Не слід списувати з рахунку також етнічно-релігійне протистояння, яке існувало між представниками різних конфесій. Побутовий антисемітизм, що постійно був присутній у частини населення Ніжина в ці дні підігрівався провокаційними плітками та агітаторами-погромниками, бездіяльністю міської влади і алкоголем. Не витримує критики позиція про організа-

цію погрому місцевими чорносотенцями організації “Союза русского народа”. В архівних документах і спогадах сучасників тих подій відсутні будь-які свідчення про організацію погрому чорносотенцям, тим більше – місцевою владою. Крім того, впадає в очі, що від погрому постраждали не тільки євреї, але й міська ліберальна інтелігенція та радикально налаштована студентська молодь. Листи-звернення міської влади до імператора, під якими підписалася переважна більшість відомих громадян міста, зайвий раз підкреслюють контрреволюційний характер жовтневих подій 1905 р., складовою частиною яких став масовий єврейський погром.

Посилання

1. Див.: Г.Г.Н. Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905) // Исторический вестник. – 1906. – № 4. – С. 160–185; Дроздов О. Як “зустрічали” на Чернігівщині “конституцію 1905 року” // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 515–531; Костенко І.П. По містах революційних подій на Чернігівщині 1905–1907 рр. // Радянській Ніжин. – 1955. – 21 серпня. – С. 2–3; Костенко І.П. Революційно-демократичний рух у ніжинському історико-філологічному інституті (1905–1907) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. I. – С. 61–63; Красоталев А. Революция в Нежине. – М., 1907; Левина К.Р. Революционные события 1905 года в Нежинском Историко-филологическом институте // 36. наукових робіт студ. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М.В. Гоголя. – Ніжин, 1957. – Кн. I. – С. 13–32; Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124–136; Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине // Пискорский В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. – С. 206–234; Примостко Л. Ніжинщина в період революції 1905–1907 років // Під прапором Леніна. – 1985. – 28 серпня. – С. 2–3; Симоненко В. Ніжин полум’ям овіяло // Під прапором Леніна. – 1965. – 19 жовтня. – С. 3; Черниговщина в период революции 1905–1907 гг.: (подборка материалов) / сост. И.И. Фастовская, Э.М. Филашникова, М.Т. Яцура. – Чернигов, 1975. – 136 с.; Шевченко В.Д. Генеральна репетиція (революційні події 1905 року на Ніжинщині) // Під прапором Леніна. – 1967. – 17 лютого. – С. 3–4.
2. Рессин Г. Закон и вечность. Царская политика в еврейском вопросе // Родина. – 2002. – № 3–4. – С. 83.
3. Бурцев В.Л. Календарь русской революции. – М., 1917. – С. 57.
4. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. – М., 1991. – С. 401–402.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 3.
6. Там само, арк. 2.
7. Там само, арк. 3.
8. Пискорский В.К. Вказана праця. – С. 228.
9. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 4.
10. Пискорский В.К. Вказана праця. – С. 229.
11. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 346, арк. 31.
12. Пискорский В.К. Вказана праця. – С. 230.
13. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 1, спр. 237, арк. 2.
14. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 2.
15. Пискорский В.К. Вказана праця. – С. 234.
16. Бурцев В.Л. Вказана праця. – С. 136.
17. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 239-а, арк. 7.
18. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 246, арк. 19.
19. Там само, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 233 зв.
20. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 239-а, арк. 15-19.
21. Там само, ф. 1108, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

Віталій ШПИТЯК
(Ніжин)

Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки)*

Одним із потужних освітніх закладів у Ніжині, що відновив роботу після окуповування міста німцями у вересні 1943 р. була Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа (далі – НФАШ). На сторінках “Ніжинської старовини” вже публікувався корпус документів, що висвітлюють діяльність школи у цей період [1]. У даному дослідженні спираючись на зазначені опубліковані, а також на ще невидані архівні документи спробуємо проаналізувати особливості організації навчального процесу в НФАШ цього часу.

Указаний навчальний заклад відновив роботу 23 листопада 1941 р. після вимушеної перерви, пов’язаної з нападом Німеччини на СРСР і окупацією України німецькими військами. З ініціативою про поновлення роботи школи звернулися до коменданта м. Ніжина представники громадськості Д. Чичківський (на той час завідувач відділу освіти Ніжинської міської управи), а також лікар Бобок – директор цієї школи.

Як значилося в клопотанні на ім’я коменданта, підставою для відкриття школи було те, що при реєстрації для продовження навчання виявилось 250 колишніх учнів, а також надійшло багато нових заяв від бажаючих отримати медичну освіту. Вказувалося також, що НФАШ цілком забезпечена матеріально-технічною базою, в т.ч. має відремонтоване шкільне приміщення та обладнані анатомічний та хімічний кабінети [2]

23 листопада 1943 р. німецькою фельдкомендатурою було видано дозвіл на відкриття школи, відколи можна починати відлік щодо поновлення її роботи [3]

Усі бажаючі навчатися у НФАШ мали скласти вступні іспити. В “Додатку до кошторису Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи на II півріччя 1942р.” зазначалося, що при наборі трьох груп (набиралося 100 учнів, абітурієнтів було 200 осіб) склалися іспити з трьох дисциплін усно (українська мова, математика, фізика) та з двох письмово (українська мова, математика) [4].

Структура та спеціалізація НФАШ порівняно з довоєнним часом принципових змін не зазнала. Тривалість навчання становила як і раніше 3 роки. В 1941 р. учні НФАШ навчалися за двома спеціалізаціями – фельдшерська справа й акушерство. В межах кожного курсу, відтак, існував фельдшерський і акушерський відділи, які, у свою чергу, поділялися на групи. Зокрема, фельдшерський відділ на I курсі мав у 1941/42 навчальному році 3 групи (“А”, “Б”, “С”), на II і III курсах по 2 групи (“А” і “Б”). Акушерський відділ мав 1 групу на I і III курсах. На II курсі створити окрему акушерську групу, очевидно, не вдалося.

У 1942/43 навчальному році спеціалізація НФАШ розширилася за рахунок запровадження навчання зуболікарській справі та фармакології. Проте, відповідні відділи були створені не лише на I курсі (до кожному відділу було набрано по одній групі), але й на II курсі, де дві

* Публікація підготовлена в межах реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя “Ніжин та Ніжинщина в період Другої світової війни”.

групи фельдшерського відділу були перепрофільовані на зуболікування та фармакологію.

Таким чином, із 1942 р. НАШ мала 4 спеціалізації і могла поправу називатися повноцінною медичною школою.

У 1943 р. на I курс було набрано 3 групи: зуболікарську, фармацевтичну та фельдшерсько-акушерську. Всі три групи, на відміну від попередніх двох наборів окупаційної доби, були неуккомплектованими (13–17 учнів кожна). Ймовірно, наближення фронту деструктивно впливали на навчальний процес.

Відділи	1941/42 навчальний рік			1942/43 навчальний рік			1943/44 навчальний рік		
	I курс	II курс	III курс	I курс	II курс	III курс	I курс	II курс	III курс
Фельдшерський	3 групи “А” (43) “В” (42) “С” (40)	2 групи “А” (34) “В” (33)	2 групи “А” (32) “В” (30)	–	1 група (34)	2 групи “А” (33) “В” (31)	1 група (13)	– (?)	1 група (29)?
Акушерський	1 група (46)	–	1 група (14)	1 група (44)	1 група (30)	–		1 група (28)?	1 група (26)?
Зуболікувальний	–	–	–	1 група (44)	1 група (36)	–	1 група (17)	1 група (36)?	1 група (31)?
Фармацевтичний	–	–	–	1 група (44)	1 група (31)	–	1 група (13)	1 група (30)?	1 група (29)?

Таблиця 1. Структура Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи

Усього учнів у цей час у НФАШ нараховувалося 327 осіб. Невідомо, чи всі учні III курсу успішно закінчили школу, є дані лише щодо I і II курсу – з I на II курс переводилося 94 учнів, з II на III – 115 [5].

Останній 1943/44 навчальний рік в окупаційний період школа планувала розпочати з такими відділами I курсу:

- зуболікарський (17 учнів);
- фармацевтичний (13 учнів);
- фельдшерсько-акушерський (13 осіб) [6].

Щодо II і III курсів точних даних немає. За наказом директора школи № 28 від 23 серпня 1943 р. про переведення учнів на наступний курс, на II курсі мали навчатися учні на таких відділах:

- зуболікарський (36 учнів);
- фармацевтичний (30 учнів);
- акушерський (28 учнів).

III курс повинен був мати такі відділи:

- зуболікарський (31 учень),
- фармацевтичний (29 учнів);
- фельдшерський (29 учнів);
- акушерський (26 учнів) [7].

У НФАШ викладалися як загальноосвітні, так і профорієнтовані дисципліни. До перших належали українська мова, німецька мова, українська література, математика, фізика, хімія, фізкультура. Профорієнтованих було набагато більше: латинська мова, фізіологія, анатомія, фармакологія, патологічна фізіологія, патологічна анатомія, гігієна, мікробіологія, внутрішні хвороби, хірургія, дитячі хвороби, гінекологія, акушерство, фізіотерапія, інфекційні хвороби, отоларингологічні хвороби, нервові хвороби, хвороби ока, хвороби шкіри, ботаніка, технологія. Залежно від відділу (спеціалізації) сітка годин, що відводилася на вивчення певної дисципліни варіювалася [8].

Співвідношення загальноосвітніх та профорієнтованих дисциплін

За наведеного переліку дисциплін можна зробити висновок, що випускники НФАШ отримували непогану базову і достатньо широку медичну освіту. Щоправда, невідомо як глибоко вивчалися профільні дисципліни в межах навчального процесу. Але як мінімум основи даних предметів учні повинні були засвоїти.

До дисциплін, які викладалися протягом усіх трьох курсів, безперечно входили українська та німецька мови. Можливо, були й інші, але з наяв-

ного розкладу теоретичних годин на 1–15 травня 1942 р. це встановити неможливо [9].

Окрім теоретичного навчання, для II і III курсу передбачалося проходження практики. З навчального плану на друге півріччя 1942/43 навчального року на 6 груп II і III курсу виділялося разом 5648 годин для практики. Для порівняння: кількість годин для теоретичних занять для всіх трьох курсів на рік передбачалося 4816.

Практику учні НФАШ проходили у медичних закладах Ніжина: аптеках, поліклініці та лікарні.

На час проходження учнями практики, групи поділялися на менші структурні одиниці – бригади на чолі з бригадирами. Функції останніх цілком установити не вдалося. Відомо лише, що бригадири мали відмічати присутніх і підтримувати дисципліну на практичних заняттях [10]. Кожна група складалася з трьох бригад. Такий поділ був спрямований на підвищення ефективності закріплення теоретичних знань на практичних заняттях. Бригада, яка нараховувала приблизно 10 учнів, могла більш ефективно виконувати навчальні завдання.

Навчальний рік у НФАШ тривав 39 тижнів і поділявся на 2 півріччя (семестри), далі кожен семестр поділявся на 2 чверті. Між навчальними роками, семестрами і чвертями були канікули (від 1 тижня). Семестри, здебільшого закінчувалися іспитами, які показували рівень успішності учнів. Навчання розпочиналося з 1 вересня, завершувалося – 4 липня (в 1942р., наступного року – 1 серпня).

Підсумовуючи слід зазначити, що в роки окупації Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа була одним із найбільш потужних освітніх закладів міста. В цьому навчальному закладі змогли завершити навчання учні, які розпочали його ще за радянської влади. Водночас, за два роки німецької влади кількість учнів навіть збільшилася. За часи окупації Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа встигла зробити 2 випуски – загалом близько 140 чоловік. У 1942–1943 роках також збільшилася порівняно з довоєнним періодом кількість спеціалізацій навчання, учні проходили належну як теоретичну, так і практичну підготовку.

Посилання

1. Дудченко Г., Шпитяк В. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа у 1941–1943 роках (за архівними матеріалами) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 6 (9). – К., 2008. – С. 154–172.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 10.
3. Там само, спр. 160, арк. 1.
4. Там само, спр. 25, арк. 1.
5. Там само, спр. 160, арк. 1.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само, спр. 3, арк. 58; спр. 5, арк. 11; спр. 160, арк. 1; спр. 172, арк. 40 зв. – 41 зв.
9. Там само, спр. 3, арк. 58.
10. Там само, спр. 15, арк. 26.

До статті М. Погапенка “Газета “Нѣжинецъ” у 1917 році (до історії періодичних видань Ніжинщини) (с. 166–172)

ПАМ'ЯТКИ

Олександр МОРОЗОВ
(Ніжин)

“Альдини” у бібліотечному зібранні Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Книгозбірня Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі – НДУ) – одна з найдавніших науково-освітніх бібліотек Лівобережної України, започатковано яку було 1820 р. одночасно з відкриттям у Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька. За понад 180-річну історію бібліотеки до її складу влилося чимало надзвичайно цінних книжкових і рукописних фондів, що перетворило її на справді унікальне історико-культурне явище.

Перлиною бібліотеки НДУ, безумовно, є збірка європейських *палеотипів* (видань першої половини XVI ст.) та видань, надрукованих латинським шрифтом у другій половині XVI–XVIII ст., котра, як не дивно, найменше постраждала під час масових вилучень та переміщень літератури в 1930-х роках. Наукове вивчення збірки, яке започаткувала у першій половині 1990-х років київська дослідниця, відомий книгознавець М. Шамрай, а згодом продовжили співробітники бібліотеки НДУ, дозволило виділити у складі цього книжкового зібрання низку видань відомих європейських друкарських фірм XVI–XVII ст. – Альда Мануція та його нащадків, видавців Планта, Опоринуса, Ет'єнів, Фробенів, Ельзевірів й інших.

Предметом цієї розвідки обрано нечисельну, але надзвичайно цінну колекцію “альдин” – видань венеційської друкарні, заснованої відомим італійським ученим-гуманістом і друкарем Альдом Мануцієм. У складі ніжинської колекції стародруків виявлено 7 “альдин”, 5 із котрих нині перебувають безпосередньо у бібліотеці НДУ, 1 – у фондах відділу стародруків Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; 1 книга з бібліотеки НДУ є видавничим конволютом, у складі якого під однією палітуркою переплетено два видання Альда Мануція-онука.

Батько “альдин” і засновник славнозвісного венеційського друкарського дому Альд (скорочення від імені Теобальд) Пій Мануцій (Мануцці або Мануччі) народився неподалік Риму, у невеличкому містечку Бассіано. Це сталося за одними даними в 1450 р., за іншими – в 1448 або 1449 р. [1]. Він був нащадком старовинного флорентійського роду. Повне ім'я його латиною: Aldus Pius Manutius Romanus.

Початкову освіту майбутній друкар і вчений-філолог отримав у Римі. В 1475 р. він переїздить до Феррари, де навчається у місцевому університеті й стає визнаним фахівцем у галузі давньогрецької та латинської словесності. Свою просвітницьку діяльність Альд починає як педагог. На дружнє запрошення видатного діяча доби італійського Відродження Джованні Піко делла Мірандоли Альд Мануцій стає домашнім учителем двох його малолітніх племінників – князів де Карпі, котрих навчав класичних мов. На кошти одного зі своїх учнів, князя Альберто де Карпі, в 1494 р. Альд Мануцій і заснував видавництво, яке отримало назву “Дім Альда” [2].

Місцем розташування друкарні було обрано Венецію, яка на той час була не тільки морськими воротами Європи, осередком європейської торгівлі, але й центром просвітни-

Венеція у XV–XVI ст. Гравюра XVI ст.

цтва, науки та культури доби італійського Відродження. У другій половині XV ст. Венеція дала притулок потужній грецькій діаспорі, котра після розгрому турками Константинополя (1458) була змушена шукати притулку в сусідніх християнських землях. Учені греки-емігранти вивезли до Європи унікальні рукописи – класичні твори давньогрецьких філософів, істориків і письменників. Порятунку для майбутніх поколінь, виправленню, науковому та літературному редагуванню цих текстів Альд Мануцій і присвятив усе своє подальше життя. Найкращим засобом для досягнення цієї мети виявився друкарський верстат – винахід, який спричинив справжню “інформаційну революцію” в розвитку європейської цивілізації. Вперше застосований для тиражування книжок близько 1450 р. німцем Йоганном Гуттенбергом, буквально за 30–40 років він поширився всією Європою. Одним із осередків італійського книгодрукування стала Венеція.

Історики книгодрукування безспідставно вважають, що саме Альд Мануцій першим із європейських друкарів започаткував систематичне видання творів класичних

Альд Мануцій-старший
(1450–1515)

античних авторів – Гомера, Аристотеля, Платона, Софокла, Павсанія, Аристофана, Лукреція, Геродота, Софокла, Вергілія, Овідія, Цезаря й інших. У переліку авторів, що друкувалися в “Домі Альда”, були і талановиті сучасники – Петрарка, Данте, Боккаччо, Бембо, Еразм Роттердамський. На замовлення Альда Мануція талановитий італійський ювелір і гравер Франческо Гріффо з Болонії виготовив шрифти (9 грецьких і 14 латинських), у т.ч. й елегантний латинський *курсив*, який став справжньою окрасою “альдин”. Засновника видавничого “Дому Альда” справедливо вважають не тільки знавцем грецької та латинської мови, але й творцем сучасної системи пунктуації: у своїх друках він упорядкував застосування розділових знаків. Книги Альда Мануція та його нащадків вражають не тільки ретельністю підготовки та редагу-

вання тексту, але й зовнішньою “суворою красою” (в “альдинах” майже немає ілюстрацій і книжкових прикрас), яка мимоволі нагадує класичні “лапідарні” написи на античних грецьких і римських мармурових стелах. Книги Альда Мануція – це справжні шедеври книжкового мистецтва доби Гуманізму та епохи Відродження, характерними ознаками яких було глибоко естетичне ставлення до життя, прагнення гармонії матеріального та духовного [3].

Близько 1500 р. Альд Мануцій згуртував навколо своєї друкарні вчений гурток, що отримав назву “Нова Академія” (“Neacademia”), до якого увійшли відомі вчені філологи, історики, філософи. Серед сподвижників і однодумців Альда Мануція були П’єтро Бембо, Марк Музурос, Сципіон Картеромах, Арістовул Апостолос, Іоанн Грегоропулос, Андре Навагеро, П’єтро Альціоні й інші. Ці поважні інтелектуали з університетською освітою не тільки допомагали перекладати та науково коментувати тексти античних авторів, але й виконували в друкарні Альда буденні редакторсько-коректурні роботи. Бажаними гостями в “Домі Альда” були такі відомі мислителі, як Еразм Роттердамський і Михайло Триволіс (останній невдовзі прийняв чернецтво у Ватопедському грецькому православному монастирі під ім’ям Максима Грека і в 1518 р. виїхав до Москви, де відіграв важливу роль у започаткуванні книгодрукування) [4].

“Альдинський якір” – друкарський знак Альда Мануція та його нащадків на книжках із колекції “альдин” у бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

У 1506 р. військові заворушення у Венеції зупинили роботу друкарні Альда Мануція, але вже через 2 роки він знову повертається до міста. Заради відновлення друкарської справи він об'єднується зі своїм тестем, досвідченим друкарем Андреа Торрезано де Азола (з його донькою одружився близько 1500 р.) та засновує друкарську фірму “Дім Альда та Андреа, тестя”. І хоча А. Торрезано за віком був значно старшим від Альда та мав у Венеції авторитет як співпрацівник і нащадок славнозвісного друкаря

Миколи Йенсона, енергійний та заповзятливий Мануцій стає безумовним лідером у новоствореній видавничій компанії. А. Торрезано не тільки поступився своєму зятю першістю й авторитетом, – після передчасної смерті Альда Мануція († 1515 р. від нанесених убивцями ран) продовжив його справу, зберігши як саму фірму, так і ім'я зятя на її ви-

Гравіровані ініціали з альдинських видань

давничому знаку. А. Торрезано став вірним опікуном нащадків Альда Мануція – сина Паола й онука Альда-молодшого, які під його дбайливим керівництвом продовжили справу свого батька та діда [5].

Кілька слів варто сказати про нащадків і послідовників Альда Мануція, які своєю просвітницькою діяльністю в Болон'ї та Римі підтримали славу “альдин”.

Паоло Мануцій (1512–1574) гідно продовжував справу свого батька. З такою ж полум'яною енергією, з якою Альд-старший досліджував і видавав грецьких класиків, П. Мануцій віддався друкуванню латинських текстів. Він, насамперед, прославився як досвідчений латиніст і дослідник римських старожитностей. Користуючись зверхністю Папи Пія IV, П. Мануцій тривалий час керував у Римі редагуванням і виданням творів Отців церкви, а згодом повернувся до Венеції й очолив батьківську друкарню, в якій надрукував понад 200 надзвичайно цінних видань. Його син Альд Мануцій-молодший (1547–1597) також був однією з найбільш освічених особистостей свого часу. Ще 14-річним юнаком він написав трактат про латинську орфографію, яка в 1566 р. була надрукована окремим виданням (див. № 6 та № 7 у Додатку). Живучи в Римі, Альд-молодший виконував обов'язки керуючого Ватиканської друкарні.

Зі смертю онука Альда Мануція в 1597 р. завершилася славетна історія “альдин”. Усього за 100 років існування видавничого “Дому Альда” з-під його друкарських верстатів вийшло понад 1000 найменувань книг, які сьогодні безумовно є безцінним надбанням європейської культури [6].

Особливою відзнакою видавничих фірм середньовіччя був книжковий знак, який не тільки відіграв роль торгової марки, але й ніс у собі глибоку символіку. Приблизно з 1499 р. в книжках Альда Мануція-старшого з'являється (спочатку як ребус у тексті),

а згодом переноситься на титульну сторінку всіх його видань зображення дельфіна, що звивається довкола якоря. Цей символ, що отримав назву “альдинський якір”, є графічною ілюстрацією давнього афоризму “semper festina tarde”, що приблизно перекладається як “поспішай повільно” чи “не чини необачно”. Нащадки Альда Мануція також використовували цей символ в якості друкарського знаку, дещо видозмінюючи його відповідно до нових естетичних вимог і смаків свого часу [7].

Цікавість до видань Альда Мануція та його нащадків у середовищі європейських інтелектуалів XVI–XVIII ст. засвідчена численними маргіналіями (написами на берегах сторінок книги), які є й на ніжинських “альдинах”. (Треба зазначити, що того часу робити на сторінках книги зауваження та нотатки було нормальним явищем для вдумливого, інтелектуального читача. Книги з маргіналіями сьогодні мають величезну історичну цінність як пам’ятки своєї епохи; на вивченні таких написів сьогодні базується окрема наукова дисципліна – маргіналістика). Як засвідчують розвідки українських книгознавців, в Україні XVI–XVII ст. “альдини” були надзвичайною рідкістю. Це пояснюється тим, що основний потік видань античних авторів до наших земель йшов не з далекої Італії, а з Німеччини та Польщі, де існували власні потужні видавничі центри. Надходження видань Альда Мануція та його нащадків у бібліотеки Києва, Харкова, Львова, Одеси та Ніжина відбувалося переважно в XVIII–XIX столітті,

Друкування книжок. Гравюра XVI ст.

коли у цих містах виникають приватні бібліофільські колекції, громадські наукові бібліотеки та навчальні заклади університетського типу. На сьогодні у бібліотеках України знайдено 140 видань друкарні видавничого “Дому Альда” в 190 примірниках [8].

Ніжинська колекція “альдин”, як уже зазначалося, складається з 7 видань у 6 примірниках, один із яких зберігається нині поза фондами бібліотеки НДУ (див. № 2 у Додатку). Ці книги надійшли до фундаментальної бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька відповідно:

– № 1 та № 3 – у складі бібліотечного зібрання Ніжинського грецького Олександрівського училища, яке в 1875–1887 рр. було передане до вказаної бібліотеки після реорганізації училища на загальноміське [9];

– № 2 та № 4–7 – разом із книгозбірнею відомого німецького вченого-латиніста, професора Боннського, Бреславського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876), що була придбана в 1877 р. інститутом у його вдови [10].

Книги, видані у друкарні славетного італійського вченого-гуманіста Альда Мануція та його нащадків, є справжніми перлинами пізньосередньовічного європейського книжкового мистецтва і становлять справжню гордість колекції книжкових пам'яток бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя.

Уміщений далі науковий каталог цього невеликого за обсягом зібрання ніжинських “альдин” подається у хронологічному порядку їх появи з друку, з обов'язковим позначенням на початку кожного окремого опису уніфікованої назви книги. Далі вказана повна назва видання (як вказана на титульному аркуші). Якщо вихідні відомості зазначені у колофоні, це обов'язково відображено в описі. Обов'язковий блок бібліографічного опису містить відомості про основні параметри видання: формат, кількість сторінок, повноту примірника, сигнатури; наявність помилок у фоліації, книжкових прикрас та ілюстрацій тощо. Факультативна частина опису звертає увагу, насамперед, на індивідуальні особливості кожного окремого примірника: склад видання, наявність маргіналій і власницьких записів, печаток, короткий опис палітурки, походження книги, основну бібліографію тощо.

Насамкінець, автор хотів би висловити щиру вдячність працівникам відділу зберігання фондів бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та відділу стародруків Національної Бібліотеки України ім. В.І. Вернадського за цінні консультації та надану можливість *de visu* ознайомитися з кожним примірником цього унікального зібрання.

Посилання

1. Лазурский В. Альд и альдины. – М., 1977. – С. 19.; Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб., 1890. – Т. 1–а. – С. 530; Т. 36 – С. 565.
2. Лазурский В. Вказана праця. – С. 23.
3. Там само. – С. 27–30; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К., 2008. – С. 5–7.
4. Лазурский В. Вказана праця. – С. 24–25.
5. Энциклопедический словарь... – Т. 36 – С. 565; Шамрай М. Вказана праця. – С. 8.; Лазурский В. Вказана праця. – С. 34.
6. Шамрай М. Вказана праця. – С. 5–6; Энциклопедический словарь... – Т. 1–а. – С. 530.
7. Лазурский В. Вказана праця. – С. 72–75.
8. Шамрай М. Вказана праця. – С. 11, 19.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 2, спр. 194, арк. 2–19 зв.; Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 25; Чернухін С. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – С. 160 (див.: № 2, № 7).
10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 2, спр. 70, арк. 4–31.

Каталог “альдин” із колекції бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

№ 1. Plato (427–347 а. ae. n.). Opera. – Venetiis [Venezia]: in aedibus Aldi et Andrea soceri. IX. 1513.

OMNIA PLATONIS OPERA. = ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ.

У колофоні: *Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri mense Septembri 1513.*

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
інв. № 122124; шифр: EXXV/ 1№10.

2°. (32×21×7,5 см.). **Сигнатури:** 1⁸⁺³ 2⁴ a⁸–z⁸ aa⁸–hh⁸ ii⁴ A⁸–Z⁸ AA⁸–DD⁸ EE⁴.

Стор.: [1]–[32]; 1–502, [503], [504]; 1–439, [440]. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 225×120 мм.

Помилки у пагінації: стор. 190 замість 109, стор. 228 замість 218, стор. 343 замість 341. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури у I-му рахунку позначені на перших 5 аркушах, у II-му та III-му рахунках – на перших 4 аркушах.

Склад видання: 1) стор.[1] I-го рахунку – титул; 2) стор.[3]. I-го рахунку – “Aldi Pii Manutii ad Leonem X. Pontificem Max. Pro rep. Christiana, pro’que re literaria, supplicatio.”; 3) стор.[6] I-го рахунку – “[I]ndex Librorum Platonis...”; 4) стор.[7] I-го рахунку – “Μ. Μουσούρου”; 5) стор. [11] I-го рахунку – “Πινάξ τῶν Πλατωνος διαλογων...” 6) стор. [13] I-го рахунку – “Πλατωνος βίος κατὰ Λαέρτιον Διογενή”; 6) стор. [31]–[32] I-го рахунку – чисті; 7) стор. 1 II-го рахунку – “Πλατωνος, Δια’λογοι”;

8) стор. [503]–[504] II-го рахунку – чисті; 9) стор. 1 II-го рахунку – “Πλατωνος, Πολιτειων”;

Оздоблення: гравірований друкарський знак Альда Мануція з написом “Aldus M[anutius] R[omanus]” на титульному аркуші та на стор. [440] III-го рахунку.

Записи: На титульному аркуші – старі інвентарні номери. У тексті – численні графічні помітки на берегах сторінок. Стор. 339 III-го рахунку – напис олівцем: “Сентябрь, 1513 годъ. Въ Венециі. 9.VI.1841. Г.Нѣжинъ. Cytowicz”. Стор. [440] III-го рахунку – напис грецькою мовою.

Печатки: “П[ечатка]бібліотеки Историко-филологического института кн. Безбородка”, “Ніжинський держпедінститут. Бібліотека”.

Палітурка: XIX ст. – картон, “мармуровий папір”. Корінець обтягнутий шкірою.

Походження: Бібліотека Ніжинського Олександрівського грецького училища. Книга подарована училищу в 1841 р. Цитовичем. Особа дарувальника нез’ясована. Рід Цитовичів відомий у північних районах Чернігівщині, зокрема, Почепському повіті з XVIII ст. (див.: Ситий І.

Генеалогія української шляхти. – К., 2008 (документ № 43)). У 1875–1887 роках разом із бібліотекою училища книга була передана на зберігання до книгосховища Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Бібліографія: *Adams H.M.* Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – Vol. 1–2. – № 1436; *Сторожевский Н.* Нежинские греки. – К., 1863. – С. 25; *Чернухін С.* Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – С. 160 (№ 2).

№2. Perottus, Nicolaus (Sepontinus; Perotti, Niccolo. 1430-1480). Cornucopiae siue linguae Latine commentarii. – Venetiis [Venezia]: in aedibus Aldi et Andrea soceri. XL.1513. (V.1517?)

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського: Ald.21
(до 1934 р. – бібліотека Ніжинського державного педагогічного інституту,
інв. № 6137; шифр: А IV/ 1№4)

IN HOC VOLUME HABENTUR HAEC. / CORNUCOPIAE, siue linguae latinae comentarii diligentissime recogniti: atque ex archetypo emendati. / Index copiosissimus dictionum omnium, quae in hisce Sypontini commentarijs, quae in libris de lingua Latina, / et de Analogia M.Terentij Varronis: quae in undeuginti librorum fragmentis Sexti Pompeij Festi; quae / in compendijs Nonij Marcelli de proprietate sermonum continentur: sic enim uno indice omnia comprehensa / sunt: ut quaecunq; quaerantur dictiones: inueniri facillime possint. Historias praetered, quae in toto hoc ipso uolumine continentur: sic curauimus omneis uno in loco colligendas: ut et in qua columna, et in quo uersis / sine, facile quis, cum uolet: inueniat. Eodem modo et fabulae colectae sunt: et instituta: et inuentores rerum: / et mores: et prouerbia: et remediae: eaq; alia ex alijs postindicem iussimus imprimenda: notate enim sunt / totius operas singulae columnae, ac singuli columnarum omnium uersus arithmeticis numeris: quemadmodum / ex eius ipsius indicis principio licet cognoscere: ubi primi numeri e litera

notati, significant columnas: reliqui punctis distincti, uersus. /

Eiusdem Sypontini libellus, quo Plynij epistola ad Titum Vespasianum corrigitur. /

Cornelij Vitellij in eum ipsum libellum Sypontini Annotationes. /

M.Terentij Varronis de lingua latina libri tres Quartus. Quintus. Sextus. /

Eiusdem de Analogia libri tres. /

Sexti Pompeij Festi undeuginti librorum fragmenta. /

Nonij Marcelli Compendia, in quibus tertia fere pars addita est: non ante impressa, idq; labore, et diligencia Iucundi nostri Veronensis: qui in Gallia Nonium cum antiques contulit exemplaribus. Additus praeterea / est longus tractatus degeneribus. /

Hos libros etiam, pontificum Alexandri, Iulij, ac Leonis demum decretis: nequis alius / usquam ljejrurum impune imprimat, cautum est.

Колофон, стовпець 1054: *Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri 1517 mense maio.*

Колофон, стовпець 1436: *Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri 1513 mense novembri.*

2°. (34×23×8см.). **Сигнатури:** [1]–[10]⁸ a⁸–z⁸ A⁸–Y⁸.

Арк.: 1–79, [80]; стовп.: 1–1436; [1437]–[1440]. Примірник повний.

Друк: в один колір, стор. 1–79 I-го рахунку – в одну шпальту. Решта сторінок (II-го рахунку) – у два стовпчики. У II-му рахунку – нумерація стовпчиків (по два на одній сторінці). Розмір набірної шпальти: 255×150, 245×165 мм. Розмір стовпчика: 245×75 мм.

Помилки у пагінації: у I-му рахунку: арк. 19 замість 29; арк. [1], [8], [14], [48] – нумеровані. У II-му рахунку: стовп. 498 замість 398; стовп. 493 – відсутній; стовп. 495 – повторюється двічі; стовп. 563–564 замість 603–604; стовп. 613 замість 631, стовп. 668–669 замість 968–969, стовп. 677 замість 977; після стовп. 1022 слідує стовп. 1023–1024, 1013–1014 та 1017–1018; стовп. 1064 замість 1054; стовп. [1055]–[1056] – нумеровані; стовп. 1701 замість 1710; стовп. [1121]–[1124] – нумеровані; стовп. 1188 замість 1178; стовп. [1127]–[1128] – нумеровані; стовп. 133 замість 1333; стовп. 1397–1398 замість 1409–1410; стовп. [1437]–[1438] – нумеровані;

Склад видання: 1) арк.[1] I-го рахунку – титул; 2) арк. 2 I-го рахунку – “*Purthi Perotti in cornucopiae, siue commentarios linguae latine ad illustrem principem Federicum ducem...*”; 3) арк. 3–77 зв. I-го рахунку – абетковий покажчик; 4) арк.78 I-го рахунку – “*Recognito diligenter toto uolumine...*”; 5) арк. 79 I-го рахунку – “*Leo Papa X universiis, et singulus...*” (P. Bembus); 6) арк. 80–80 зв. – чистий; 7) стовп.1 II-го рахунку – “*Nicolai Perotti Cornucopiae, siue commentariorum linguae latinae...*”; 8) стовп. [1055–1056] II-го рахунку – друкарський знак; 9) стовп.1057 II-го рахунку – “*M. Terentii Varonis de lingua latina, et de verborum origine ad Ciceronem liber quartus*”; 10) стовп. [1121–1122] II-го рахунку – “*Sexti Pompei Festi librorum undeviginti fragmenta*”; 11) стовп. 1123 II-го рахунку – “*Aldus lectori S. Epistolae Pauli Pontificis ad Carolem Regem*”; 12) стовп. [1127–1128] II-го рахунку – сторінка чиста; 13) стовп. 1129 II-го рахунку: “*Nonii Marcelli Tiburticensis compendiosa doctrina ad filium de proprietate sermonum*”; 14) стовп. [1437]–[1438] II-го рахунку – чисті; 15) стовп. [1437]–[1438] II-го рахунку – друкарський знак.

Оздоблення: гравірований друкарський знак Альда Мануція з написом “*Aldus M[anutius] R[omanus]*” на титульному аркуші, на сторінках зі стовпцями [1055–1056] та [1437]–[1438] II-го рахунку.

Записи: На титульному аркуші – старі інвентарні номери. У тексті на берегах сторінок – численні маргіналії латиною:

– на титульному аркуші:

- 1) “*Matthias Pauli Lauinganus*” (скорописом XVI ст.)
- 2) “*D[ominus?] meus [...] donauit [...]is libro [...] Anno 1561 B[...]*” (напис пошкоджений);
- 3) “*Hunc librum [...] perpetuum Am[...]minilum prior(?) memoria et [...] orfoerio(?) adolescenti Jacobo Sweickero, Amico suo perfectiss(?)*. Sixtus Maier[...]» (у верхньому правому куті, напис пошкоджений);
- 4) “*Emptus Tubingae 27 Augusti 76.*” (внизу аркуша, тією ж рукою, що і попередній).

– на передньому форзаці:

- 1) “*Liber raris*” (червоним олівцем);
- 2) “*Акт 31, п. 47, 22/X-34. З Біб[ліоте]ки Ніженськ[ого] Пед[агогічного] Інстит[уту]*”
- 3) “*F.Ric. /66*” (звичайним олівцем).

Печатка: “П[ечать] библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородка”.

Палітурка: XVI ст.: дошки, обтягнуті шкірою світло-коричневого кольору, тиснений рослинно-лінійний орнамент. Збереглася добре. На корінці – паперова наклейка з позначенням шифру бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька. Металеві застіжки (верхня збереглася повністю, нижня – частково).

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (згодом – бібліотеці Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя), надійшов у 1877 р. разом із книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876). Вилучений із зазначеної бібліотеки і переданий до Бібліотеки АН Української СРР (сучасна Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського), акт № 31 від 22 жовтня 1934 р.

Бібліографія: *Adams H.M.* Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – Р. 721; *Шамрай М.* Альдини в бібліотеках України. – К., 2008. – № 20, екз. б.; Каталог палеотипов из фондов ЦНБ им. В.И. Вернадского НАНУ. – К., 1995. – № 1951.

№3. Aristoteles (384–322 a. ae. n.). Logica, rhetorica et poetica. Tomus I. – Venetiis [Venezia]: apud Aldi filios. 1551.

ARISTOTE/LIS OMNEM LOGICAM, RHETORI/CAM, ET POETICAM DISCI/PLINAM CONTINENS. TOMUS I. = ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΑΣΑΝ ΛΟΓΙΚΗΝ, ΡΗΤΟΡΙΚΗΝ, / ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΝ ΠΡΑΓΜΑ/ΤΕΙΑΝ ΠΕΡΕΙΕΧΩΝ / ΤΟΜΟΣ Α΄.

У колофоні: **Venetiis apud Aldi filios, expensis nobilis uiri Federici de Turrisanis eorum aunculi. 1551.**

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
інв. № 5056; шифр: EXLII / 10№6.

8°. (17,5×11,5×4 см.). Сигнатури: g⁸–z⁸ aa⁸–uu⁸.

Стор.: [1]–[2], 97–680. Примірник неповний (втрачені стор. 3–96).

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 130×80 мм.

Помилки у пагінації: стор.114 замість 214, стор.116 замість 216, стор.130 замість 230, стор. 132 замість 232, стор. 142 замість 242, стор. 144 замість 244, стор. 169 замість 269, стор. 171 замість 271, стор. 173 замість 273, стор. 359 замість 358, стор. 358 замість 359, стор. 381 замість 391, стор. 452 замість 458. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Сигнатури позначені на перших 4 аркушах-зшитках.

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. 144 – “Αριστοτελους αναλυτικων προτερων, δευτερον”; 3) стор. 187 – “Αριστοτελους αναλυτικων υστερων”; 4) стор.253 – “Αριστοτελους τοπικων πρωτον”; 5) стор. 396 – “Αριστοτελους περι σοφιστικων ελεγγων”; 6) стор. 440 – чиста; 7) стор. 441 – шмуцтитул “Aristotelis de arte rhetorica lib. Tres”; 8) стор. 442 – чиста; 9) стор. 443 – “Αριστοτελους τεχνης ρητορικης των εις τρια το Α”; 10) стор. 494 – “Τεχνης ρητορικης το Β”; 11) стор. 582 – “Αριστοτελους Αλεξανδρου ευ πραττειν”; 12) стор. 585 – “Αριστοτελους ρητορικη προς Αλεξανδρον”; 13) стор. 645 – “Αριστοτελους περι ποιητικης”; 14) стор. [680] – книжковий знак видавничого “Дому Альдів”.

Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом “Aldi Filii” на титульному аркуші та на стор. [680]. Гравіровані ініціали.

Записи: У тексті – рукописні помітки латиною на берегах сторінок. Стор. [680] – напис грецькою мовою.

Печатки: “П[ечать] библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородка”, “Ніжинський держпедінститут. Бібліотека”;

Палітурка: XVIII–XIX ст. – картон, фарбований папір. Корінець та кутики обтягнуті шкірою.

Походження: Бібліотека Ніжинського Олександрівського грецького училища. У 1875–1887 роках разом із бібліотекою училища книгу передано на зберігання до книгосховища Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Бібліографія: *Adams H.M.* Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – А 1733; *Шамрай М.* Альдини в бібліотеках України. – К., 2008. – № 88.; *Чернухін Є.* Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – С. 160 (№ 7).

№4. Sigonius, Carolus. (Sigonio, Carolo. 1523-1584). Fasti consulares. – Venetiis [Venezia]: apud Paulum Manutium. 1556.

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
інв. № R 6521. шифр: В VI / 1№12

CAROLI SIGONII / FASTI CONSULARES / ac triumph acti / A ROMULO REGE VSQVE AD / TI. CAESAREM. / EIVSDEM IN FACTOS, ET TRIVMPHOS, / IDEST IN VNIVERSAM ROMANAM / HISTORIAM COMENTARIVS. / Eivsdem de Nominibus Romanorum liber. / VENETIIS, 1556 / Apud Paulum Manutium, Aldi F. / Cum priuilegio Illustriss. Senatus Veneti, / in annos XX.

На другому титулі (арк. [1] II-го рахунку): **CAROLI SIGONII / IN FASTOS CONSULARES, / AC TRIVMPHOS ROMANOS / Comentarius. / VENETIIS, 1556. / EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI. / Cum priuilegio Caesaris: et Illustriss. / Senatus Veneti.**

2°. (31×21×2 см.). **Сигнатури:** aa⁴-dd⁴ a⁴-z⁴ A⁴-S⁴ T²

Арк.: [1]–[3], 4–16; [1]–[4], 5–161, 166–169, [170].

Примірник повний.

NB. На звороті арк. 16 I-го рахунку, що передуює другому титулу – слабкий дзеркальний відбиток видавничого знаку друкарського дому нащадків Альда Мануція (відбився з відсутньої наступної сторінки), що свідчить про відмінний первісний склад

даного примірника. Наявність майже ідентичного видання з іншими відомостями про відповідальність (див. № 5 у Додатках) свідчить або про спільну участь у виданні двох видавців, або про те, що другий видавець закінчував розпочатий Паоло Мануцієм друк книги в іншій друкарні.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 240×150 мм.

Помилки у пагінації: у I-му рахунку – арк. 13 замість 14; у II-му рахунку – арк. [1]–[4] – нумеровані; за арк. 161 слідує (без порушення тексту) арк. 166–167; арк. 164 замість 168; арк. [170] – нумерований. Колонтитул. Колонцифри у правому верхньому куті аркушу. Кустоди. Сигнатури позначені на перших двох аркушах зшитку.

Склад видання: 1) арк. [1] I-го рахунку – титул; 2) арк. [2] I-го рахунку – “Illustriss. Et potentiss. Ferrariensium duci Herculi II. Carolus Sigonius. S.”; 3) арк. [3] I-го рахунку – “Fasti Consulares ac Triumphi acti, a Romulo Rege usque ad ti. Caesarem.” 4) арк. [1] II-го рахунку – другий титул; 5) арк. [2] II-го рахунку – “Sereniss. ac illustriss. venetiarum principi Lavrentio Priolo Carolus Sigonius S.D.” 6) арк. [4] II-го рахунку – “Caroli Sigonii in commentarium fastorum, ac triumphorum Romanorum praefatio.” 7) арк. 152 II-го рахунку – “Caroli Sigonii de nominibus Romanorum liber. Cur Romani multis nominibus vsi sint.” 8) арк. [169] II-го рахунку – “Errata et praetermissa ita corrigenda ac svrplenda”.

Оздоблення: гравірований друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом “Aldus”; на другому титулі – гравірований друкарський знак: “ex officina Stellae Giordanis Zileti”; гравіровані ініціали.

Записи:

– на передньому форзаці: “Bonnae 1852 F.R.”

– на титульному аркуші: “J.H. Brokmana 1795”.

Печатки: “Библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко”, “Ніжинський держпедінститут. Бібліотека”.

Палітурка: XVIII–XIX ст.: картон, пергамент.

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, куди надійшов у 1877 р. разом із книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876).

Бібліографія: *Шамрай М.* Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К., 2008. – № 98.

№5. Sigonius, Carolus. (Sigonio, Carolo. 1523–1584). Fasti consulares. – Venetiis [Venezia]: ex officina Stellae Giordanis Zileti. 1556.

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
інв. № 6672; шифр: BVI / 1№11

CAROLI SIGONII / FASTI CONSVLARES / ac triumphi acti / A ROMULO REGE VSQVE AD / TI. CAESAREM. / EIVSDEM IN FACTOS, ET TRIVMPHOS, / IDEST IN VNIVERSAM ROMANAM / HISTORIAM COMENTARIVS. / Eiusdem de Nominibus Romanorum liber. / VENETIIS, 1556./ EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI./ Cum priuilegio Caesareo: et Illustriss./ Senatus Veneti.

На другому титулі (арк. [1] II-го рахунку): CAROLI SIGONII / IN FASTOS CONSVLARES, / AC TRIVMPHOS ROMANOS / Comentarius. / VENETIIS, 1556. / EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI. / Cum priuilegio Caesareo: et Illustriss. / Senatus Veneti.

НВ. Примірник цілком тотожний до № 4 нашого каталогу, за винятком арк. [1] та [1 зв.] 1-го рахунку.

2°. (31×21×2 см.). **Сигнатури:** aa⁴–dd⁴ a⁴–z⁴ A⁴–S⁴ T²

Арк.: [1]–[3], 4–16; [1]–[4], 5–161, 166–169, [170].

Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 240×150 мм.

Помилки у пагінації: у I-му рахунку – арк. 13 замість 14; у II-му рахунку – арк. [1]–[4] – нумеровані; за арк. 161 слідує (без порушення тексту) арк. 166–167; арк. 164 замість 168;

арк.[170] – нумерований. Колонтитул. Колонцифри у правому верхньому куті аркушу. Кустоди. Сигнатури позначені на перших двох аркушах зшитку.

Склад видання: 1) арк. [1] I-го рахунку – титул; 2) арк. [1 зв.] I-го рахунку – “Exemplum privilegii Caesarei.”; 3) арк. [2] I-го рахунку – “Illustriss. et potentiss. Ferrariensium duci Herculi II. Carolus Sigonius. S.”; 4) арк. [3] I-го рахунку – “Fasti Consulares ac Triumphi acti, a Romulo Rege usque ad ti. Caesarem.” 5) арк. [1] II-го рахунку – другий титул; 6) арк. [2] II-го рахунку – “Sereniss. ac illustriss. venetiarum principi Lavrentio Priolo Carolus Sigonius S.D.” 7) арк. [4] II-го рахунку – “Caroli Sigonii in commentarium fastorum, ac triumphorum Romanorum praefatio.” 8) арк. 152 II-го рахунку – “Caroli Sigonii de nominibus Romanorum liber. Cur Romani multis nominibus vsi sint.” 9) арк. [169] II-го рахунку – “Errata et praetermissa ita corrigenda ac svpplenda”.

Оздоблення: гравірований друкарський знак: “ex officina Stellae Giordanis Zileti” (на першому та другому титулі); гравіровані ініціали.

Печатки: на титулі – “Библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко”, “Ніжинський держпедінститут. Библиотека”.

Палітурка: XVIII–XIX ст.: картон, папір, корінець та кутики обклеєні пергаментом.

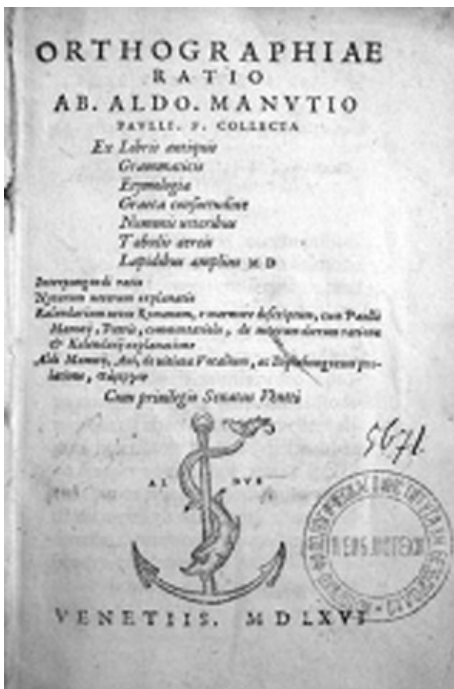
Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, куди надійшов у 1877 р. разом із книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876).

Бібліографія: Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К., 2008. – № 99.

№6. Manutius, Aldus (iun.) (1547–1597). Orthographiae ratio. – Venetiis [Venezia]: [Paulus Manutius]. 1566.

Конволют. Приплетено: Manutius, Aldus (iun.). De veterum notarum explanatione... Venetiis. 1566. (див. №7 у Додатках).

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, інв. № 5671; шифр: AIV/ 14№21.

ORTHOGRAPHIAE/ RATIO/ AB. ALDO. MANUTIO/ PAULLI. F. COLLECTA/ Ex libris antiquis / Grammaticis / Etymologia / Graeca consuetudine / Nummis ueteribus / Tabulis aereis / Lapidibus amplius MD / Interpungendi ratio / Notarum ueterum explanatio/ Kalendarium uetus Romanum, e marmore descriptum, cum Paulli / Manutij, Patris, commentariolo, de ueterum dierum ratione / et Kalendarij explanatione / Aldi Manutij, Aui, de uitiata Vocalium, ac Diphthongorum pro/latione, παρέργον / cum priuilegio Senatus Veneti. / Venetiis. 1566.

8°. (17×11×5 см.). Сигнатури: A⁸–Z⁸ Aa⁸–Zu⁸ Aaa⁸–Ddd⁸.

Стор.: [1]–[7], 8–800. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 120×65 мм.

Помилки у пагінації: стор. 6 замість 176, стор. 906 замість 606, стор. 971 замість 671, стор. 50 замість 750; арк. 95, 113, 276, 299, 316, 357, 361, 429, 452, 473, 491, 543, 569, 574, 649, 676, 694, 742, 768, 791–795 – нумеровані. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури позначені на перших 5 аркушах зшитку.

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. [2] – чиста; 3) стор. [3] – “Praestanti viro iuris vtriusque

singulari cognitione ornato Francisco Morando Aldus Manutius Paulli F. S.P.D.”; 4) стор. 7 – “Orthographiae ratio ab Aldo Manutio Paulli F. Collecta”; 5) стор. 791 – “Interpungendi ratio”; 6) стор. 791 – чиста; 7) стор. 792 – “Aldus Manutius Paulli F. Francisco Morando S.P.D.”

Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом “Aldus” на титульному аркуші.

Записи: На форзаці напис олівцем: “Bonnae a. 1852. F.R.”. У тексті – маргіналії на берегах сторінок.

Печатки: “П[ечать] библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородка”, “Ніжинський держпедінститут. Бібліотека”.

Палітурка: XIX ст.: картон, фарбований папір. Шкіряний корінець втрачено.

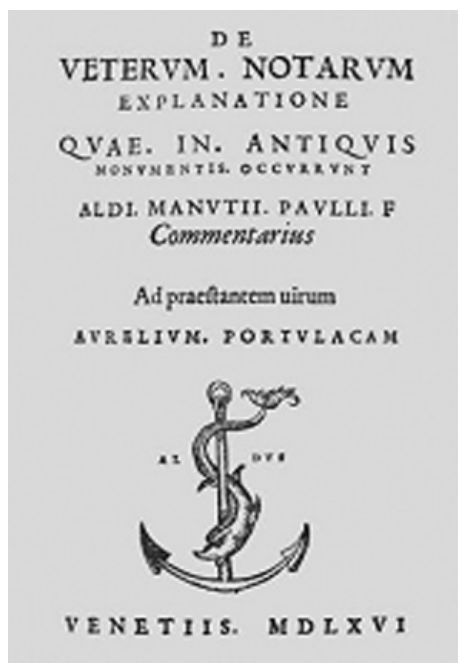
Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, куди надійшов у 1877 р. разом із книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876).

Бібліографія: Adams H.M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – М 453; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К., 2008. – № 125.

№7. Manutius, Aldus (iun.) (1547–1597). De veterum notarum. – Venetiis [Venezia]: [Paulus Manutius]. 1566.

Алігат. Приплетено до видання: Manutius, Aldus (iun.). Orthographiae ratio. – Venetiis. 1566. (див. № 6 цього Додатку).

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, інв. № 5671; шифр: AIV/ 14№21.

DE / VETERVM. NOTARVM/ EXPLANATIONE / QVAE. IN. ANTIQVIS / MONUMENTIIS OCCURRUNT / ALDI. MANVTII. PAULLI. F. / Commentarius / Ad praestantem uirum / AVRELIUM. PORTULACAM / Venetiis. 1566.

8°. (17×11×5 см.). Сигнатури: A⁸–L⁸ †⁸–††⁸.

Стор.: [1]–[7], 8–167, [168]–[208]. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 120×65 мм.

Помилки у пагінації: стор. 17, 24, 36, 49, 55, 64, 68, 77, 87, 89, 98, 108, 112, 117, 130, 137, 142, 152, 157, 165, 168–208 – нумеровані. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури позначені на перших 5 аркушах-зшитках.

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. [2] – чиста; 3) стор. [3] – “Praestanti viro iuris Avrelio Portulacae Aldus Manutius Paulli F. S.P.D.”; 4) стор. 7 – “De veterum notarum explanatione”; 5) стор. 168 – чиста; 6) стор. 169 – шмуцтитул: “Svmpta ex Paulli Patris Commentario in epistolas Ciceronis”; 7) стор. 170 – чиста; 8) стор. 171 – “Veteres Numerorum...”; 9) стор. 174–176 – чиста; 10) стор. 177 – шмуцтитул: “Vetus Kalendarium Romanum... In aedibus Massaeiorum ad Agrippinam”; 11) стор. 178 – чиста; 12) стор. 185 – “Pavli Manutii Patris de veterum dierum ratione”; 13) стор. 198 – “Kalendarii

romani explanatio”; 14) стор. 202 – чиста; 15) стор. 203 – шмуцтитул: “De vitata Vocalium ac Diphthongorum prolatione Aldi Pii Manutii Romani Avi πατερρουν”.

Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом “Aldus” на титульному аркуші.

Бібліографія: Adams H.M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – М 453; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К., 2008. – № 125.

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

Іполит Дмитрович КОВАЛЕВСЬКИЙ (1895-?)

Від упорядників

Досить часто в публікаціях радянського часу, згадуючи про революційні події 1917–1919 років у Ніжині, говорили про першого керівника пробільшовицького військово-революційного комітету в місті С.В. Сівкова. Згодом було, навіть, його ім'ям названо одну з міських вулиць. Але гербелівська “студенческая жженка” у стінах закладів Ніжинської вищої школи – від гімназії вищих наук до історико-філологічного інституту – завжди народжувала adeptів різного ідейно-політичного забарвлення. Студентська молодь за сторіччя трансформувалася від напівприхованого декларування морально-ідейних переживань до відкритого демонстрування своїх політичних переконань і спроб їх активного практичного застосування. Одним із перших ніжинських студентів, що “пішли у владу” був І.Д. Ковалевський – щирий український патріот, представник у регіоні від Центральної Ради.

Останнє йому коштувало навчання в інституті, оскільки восени 1917 р. за фактом обіймання цієї посади на нього було заведено карну справу – за перевищення влади, непідкорення владі та незаконний арешт згідно Карного уложення Російської імперії 1903 р. (як би не парадоксально звучало – вже за іншої влади!). Справа тягнулася аж до весни 1918 р., коли апеляцією опікувалися судові інстанції за гетьманату П.В. Скоропадського і чим остаточно скінчилася – допоки нез'ясовано. Невідома допоки й подальша доля самого фігуранта цієї справи.

Народився І.Д. Ковалевський у слободі Савинець Ізюмського повіту Харківської губернії. Його батько й дід були священниками, він також навчався в духовній семінарії, але після закінчення 4 класу надав перевагу навчанню в Ніжині (решта 4 дітей цієї сім'ї також отримали гарну і також недуховну освіту: старші Зоя та В'ячеслав – у Харківському вищому жіночому медичному інституті й Казанському ветеринарному інституті відповідно, молодші – натовді отримували початкову й середню освіту). З 1915 р. І.Д. Ковалевський встиг закінчити лише два курси історико-філологічного інституту, коли поринув у вир української революції.

Наприкінці січня 2010 р. виповниться 115 років від дня народження І.Д. Ковалевського. Пропонуємо читачам матеріали щодо його громадської та політичної діяльності впродовж 1917 р., підготовлені до друку професором НДУ імені Миколи Гоголя Григорієм САМОЙЛЕНКОМ.

Студенти Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька не стояли осторонь від подій 1917 р., пов'язаних із відродженням національно-визвольного руху на Ніжинщині. Очолив його студент Іполит Ковалевський. Відповідаючи на закиди своїх опонентів, які доносилися зі сторінок місцевої преси, він, уже тоді комісар Центральної Ради, пояснював їм: “Комісаром я став через те, що цього від мене вимагали виявленість кожного громадянина

стати до робіт важкий для рідного краю час і бажання людної Ніжинщини, котрою обрано мене на цю посаду. Ще до перевороту я, склавши руки, не сидів, а потроху готувався до цієї роботи, котру я роблю після перевороту”.

Своє політичне кредо І. Ковалевський виклав у місцевій пресі: “Що несе новий лад українському народові? Чого потрібно добиватися нам? Вся земля повинна належати нам? – ставив він питання і відповідав. – Вся земля повинна належати робочому народові. Це перша наша вимога. Далі у нас українців багато справ, котрі торкаються тільки нашого народу, відомі тільки нам і тільки ми самі можемо добре розібратися в них і добре їх впорядкувати. Тому український народ мусить правити своєю країною сам, а для того – потрібно добиватися автономії України.

Тепер – для того, щоб народ ніколи не загубив тих прав, котрі ми придбали, потрібно, щоб він був освіченим та розумним”.

І. Ковалевський із Л. Іванухою були делегатами Всеукраїнського національного з'їзду в м. Києві. Повернувшись до Ніжина, вони 9 квітня 1917 р. скликали Українське віче, на якому виступили з доповідями. Віче, на якому було 800 чоловік, схвалило рішення послати привітання Центральній Раді й доручити їй особливо дбати про негайну українізацію всіх шкіл тощо. На цьому зібранні було вирішено відновити в місті “Просвіту” – “для захисту і поширення своїх національних інтересів...” Її головою був обраний І. Ковалевський. 16 квітня 1917 р. на Соборній площі в Ніжині була проведена панахида за Т. Шевченком. “На східці зійшов священник. Із устоді неслась хвала новому життю, борцям за волю, хвала Тарасу. Це вперше за кілька сот років всюду залунало прилюдно рідне слово. Несподівано панахида перетворилась в маніфестацію національних почуттів”. Першою ластівкою стало перейменування міського парку з “Миколаївського” на “Шевченківський”. Але питання українізації в Ніжині вирішувалися непросто. Про це свідчить хроніка засідання Міської думи від 14 липня 1917 р., де виступали як прихильники, так і про-тивники націоналістичних ідей. Учбова комісія на полягала провести опитування серед учнів, студентів і батьків про вивчення української мови та викладання нею. Дума тоді цього питання не вирішила – на заваді став запеклий опір противників українізації. 21 червня 1917 р. у міській пресі було надруковане “Звернення Тимчасового уряду до всіх українців”, у якому говорилося: “Брати українці! Не йдіть загубельним шляхом роздроблення вільної Росії, не відривайтеся від нашої Батьківщини, не розколюйте нашої армії <...> не наносіть смертельного удару всій державі та самим собі”.

Саме ці обставини і змусили І. Ковалевського написати брошуру під назвою “Хто ми, що ми і чого хочемо?”, яка була надрукована в Ніжині у 1917 р. У ній автор обґрунтовує право України й українців на автономію, а потім – і самостійну державу.

У газеті “Известия Нежинского общественного комитета” був надрукований “Відкритий лист пану Ковалевському” Михайла Новицького, в якому засуджувалися ідеї незалежності України, поливався брудом і сам І. Ковалевський. Скорі він надав відповідь, у якій відкидав звинувачення, що він як представник української інтелігенції запродав рідний край і народ за шматок гнилої ковбаси і сало: “Не мені докоряйте, Новицький, бо то не наша інтелігенція, бо я ні за сало, ні за шмат ковбаси рідний народ не зраджу, не зміню своєї мови..., – писав І. Ковалевський. – Тоді як Ви давно відцурались від усього рідного, окрім хліба, борщу, пампушок, галушок <...> і всього того, що потрібно Вашому шлункові <...> Взагалі я бачу, що Ви досить часто виявляєте себе профаном...”

Через деякий час І. Ковалевський залишив Ніжин.

Іполит Дмитрович Ковалевський

ХТО МИ, ЩО МИ І ЧОГО ХОЧЕМО?

опубліковано:

[окреме видання]. – Ніжин, 1917. – 12 с.*

Багацько з наших людей, коли їх спитати, хто вони, якої нації, – скажуть: “Та ми хахли, мужики”... Інчий раз прибавлять ще «православні». Більше вони нічого про себе не знають і не скажуть, бо народ наш через свою лиху долю забув навіть ім’я своє. Сусіди ж наші близькі і родичі – поляки і росіяне і раді тому, і всіми силами стараються вкільнець забити нам баки. Російські пани аж з шкури вилазять – доводять, що ми таки справжні росіяне, от тільки бач трохи польським пилом припали, а поляки й собі репетують, що ми таки чистісінькі поляки, тільки хіба трохи московським духом засмерділи. Дивного в цьому нема нічого, бо ми таки справді ласенький шматочок, і кожний хотів би нас з’їсти, яби тільки далися. А хто ж ми таки справді? Кому вірити? В чию пельку лізти?

Більше тисячі літ назад на берегах Дніпра наші прадіди заклали маненьку державу – Русь-Україну, столицею котрої був Київ. Потроху Русь-Україна все зростала й зростала і в одинадцятому столітті зросла в велику і могутню по тим часам державу. Могутні і славні того часу схилялися й шукали ласки у наших батьків. Царі й князі візантійські, угорські, німецькі, французькі і інші заводили зносини й родичалися з нашими князями. Цвіла й росцвітала наша Вкраїна аж до половини тринадцятого віку, коли стала підупадати через погане правління й гризню своїх дурних і злочинних князів, а в половині чотринадцятого віку і зовсім упала, не витримавши навали монголів-татар, котрі своїми хижацькими ордами залили всю Україну і вкрай її сплюндровали.

Уся вина за це падає на наших проклятих князів, котрі, забувши про Рідний Край і народ, сварилися й гризлились між собою за владу як собаки за кістку, тими своїми міжусобними війнами вкрай ослабили народ, котрий не міг вже одбити й татар.

Гірко було жити під татарами, та не міг на народ своїми силами скинути це ярмо і тому став піддаватись і прилучатись до сусідньої держави – Литви, де все таки було краще, ніж під татарвою. К кінцю XIV в. трохи не весь наш край (крім Галичини) злучився під Литвою.

Під Литвою нашому народові жилося порівнюючи нічого, бо народ наш Український був освіченіший, як то кажуть, культурніший за Литву і, хоч Литва й підбила його під себе, а перед в державі Литовський вів таки він. Князі й пани Литовські стали переймати нашу мову, нашою ж мовою стали писати й литовські грамоти й закони.

Так Україна жила під Литвою близько 200 років, поки на неї не наїсла Польща. Польська шляхта зразу стала душити наш народ, ламати давні національні й політичні права, переслідувати нашу православну віру і инче.

Все наше Українське панство піддалось полякам і на ласку польського правительства, гроші, маєтки, нагороди і почести, зрадило свій Рідний Край, продало свій кривний народ і батьківську віру, зламало стародавні звичаї й материнську мову.

* Друкується за примірником, який зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею. Стилiстику й мовні особливості оригіналу збережено.

Але простий народ – селяне й міщане, твердо держалися своєї віри, звичаїв і національності. Коли ж не стало терпцю зносити знущання польських панів і наших первертнів-зрадників, люде стали тікати з сіл і містечок у вільні степи на Дніпро і там заклали славне низове військо козацьке, котре залило своєю кровію і встелило своїми кістками всю Україну, обороняючи народ від панської кривди.

В головині XVII віку вся Україна, як одна людина, піднялась під проводом Богдана Хмельницького, скинула польське ярмо і заклала нову державу – Гетьманщину. Вільні і гарні порядки встановили тоді в себе Українці. Все правительство, починаючи з Гетьмана (найстаршого голови в тодішній нашій державі) і кончаючи останнім десятником, було виборне. Народ прогнав од себе польське й своє зрадливе панство і сам запанував на широких просторах Української землі. І пісню склав народ наш:

Та немає лучче, та немає краще,
Як в нас на Вкраїні,
Та немає пана, та немає ката,
Не буде вже й зміни.

Але помилився горопашний народ Український. Зміна настала. Змінилось на гірше ще, ніж раніше було. Богдан Хмельницький піддався Москві. Піддався по добрій волі, без усякого примусу, бажаючи звести до купи братерські народи, але не зрікався Богдан і весь народ Український своєї волі. Він тільки вступив у спілку (союз з Московою, щоб вкупі оборонятись від своїх ворогів. І в спілку вступили не з бух та барах, а добре подумавши і написавши договір, котрим застерігалась воля України. От головні статті з того договору:

1. Україна сама управляє собою і незалежна від Московітини.
2. Україна має право власного законодавства і судівництва.
3. Право вибирати вільними голосами Гетьмана і всю старшину.
4. Москва не сьміє ламати давніх прав селян, козаків, міст, міщан, духовенства; Українська церква неезалежна од Московської.
5. Приймати послів і умовлятися з чужими державами.
6. Україна має своє власне військо.
7. Україна й Московщина допомагають одна одній під час війни.

Але швидко, швидко почули й побачили Українці, що вскочили в лиху годину: Москва трохи не з першого дня стала ламати договір. Як не доводили наші батьки свої права, нічого не виходило, а хто дуже вже обридав царям своїми гарячими домаганнями, того швидко прохоложали в далекому Сибіру або брудній в'язниці. “Москва сльозам не вірить”, – скахали тоді наші люде і розпочали боротьбу з новими своїми ворогами – московськими царями і правительством. Більше ста літ тяглась ця боротьба, більше ста літ шарпали й нищили наш край московські, татарські і польські орди, більше ста літ гинули в цій нерівній боротьбі тисячі і сотні тисяч найкращих синів України.

Одначе вся ця завзята боротьба була ні до чого. Україна впала, втратила всі свої права. Народ Український попав у найтяжчу неволю – кріпаччину; панство Українське, заведене у нас Московським правительством, зрадило свій Рідний Край і за гроші, маєтки й чини продало свій кривий народ і розпинало його гірше чужих. Сталось те саме, що при польському пануванні, народ лишився без проводирів... Чорна темрява оповила народ наш темними хмарами і здавалось, що ніде вже йому нема просвітку,

ніде нема спасення, ніде нема порятунку. Здавалось, що тільки один шлях лишився йому – шлях повільної неминучої національної смерти...

Але так тільки здавалось. На самій глибині душі народньої несвідомо жило й горіло палке кохання до Рідного Краю, рідної пісні, рідної мови. Не всім ще було однаково, не всім ще було байдужісінько, що вмирає рідна мати, що все нікчемніє й нікчемніє рідний народ, поволі роблячись гноєм і тільки гноєм, на котрому пишно зростає чужа культура, чужа сила, чужа слава.

Багацько ще було таких, що душу й тіло віддали б за Рідний Край, що згодні б були всі муки світу, всі муки пекла прийняти на себе, аби лиш запобігти якнебудь лихові, аби лиш визволити неньку Україну з лихої біди. Не можна було воювати мечем, стали воювати пером і словом. З'явивсь Котляревський, прийшов посланцем від Бога Шевченко. Почалась надмірна, тяжка, в неймовірно важких обставинах робота над кращою будучиною Рідного Краю. Наші письменники й діячі гинучи в Сибіру й в'язницях, гинучи і дома від голоду й холоду, утворили свою науку, свою літературу, котру ставлять тепер на третє місце серед слав'янських літератур.

А рух національний, невидлючись на заборони, все ріс і розростався; тисячі і сотні тисяч людей стоять тепер у перших рядах, борючись за щастя і добробут свого народу.

Не знаю, чи й слід питати: «Хто ми?». Були ми, правда, й під поляками, але поляками не стали. Були й під Москвою, але росіянами-великоросами теж не зробились. І не поляки ми, і не великоруси... Хто такі? Як наше ім'я?

Хахлами називати себе нам самим сором, бо так нас продрознили великоруси. Малоросами звати – теж не годиться, ганьба це на нас, котру вигадали царі й московське правительство, щоб принизити нас, щоб й самі забули, хто ми такі. Ми не «малороси», бо ми не менче руських, тих, кого звуть «великорусами», а може руської крові у нас тече й більше, ніж у них; та й на зріст наші люди не менші, а більші од великоруських, так що й цього боку «малорос» до нас не підходить.

Годі ж нам бути «хахлами-дурнями», малоросами-вівцями, згадаймо ж стародавню нашу назву, а стародавня батьківська назва нашої землі – Україна, а ми її вірні сини мусимо зватись Українцями!

Будьмо ж од сього часу українцями – розумними, свідомими громадянами. Взнали ми, хоч і запізно, хто ми такі, а чи знаємо ми, що ми таке? Чи знають наші люди, що наш край є одним з найбільших і найбагатіших країв у Європі, що наш народ Український є одним з найчисленніших народів у світі, чи ж знають наші люди, що ми маємо і свою власну історію, культуру, науку, письменство і т.и., що ми маємо свої власні інтереси? На великий жаль, величезна більшість наших людей нічого не знають про самих себе, про свій народ і Рідний Край... А пора б вже знати.

Широко й далеко простяглась Україна від Карпат аж над Кавказ, від верхів Дніпра аж над Чорне і Азовське море. П'ятьсот тринадцять тисяч квадратних верств посідає народ український, розселився по горах і степах, по морях і річках. На цілу Європу; ні в одного народу, крім великоруського, нема стільки землі, як у народу українського, та ще якої землі! – родючої, чорноземної, з незлічними багатствами в недрах. Кам'яне вугілля, залізо, сіль і таке инче лежить під нашою Україною в невичерпаних запасах. На Україні добувається все срібло, трохи не половина всього кам'яного вугілля й заліза, що добувається в Росії, на Україні виробляється трохи не весь той

цукр (сахар, котрий їсть вся Росія.) Ніде в цілій Росії нема стільки удобних, здатних до хліборобства земель, як у нас на Україні.

І от на цій великій і багатій землі живе численний народ Український, один з найчисленніших народів всього світу, і живе у страшних злиднях, живе затурканий, забитий, забувши своє ім'я і славу великих батьків, не знаючи своєї надмірної сили.

Народе Український, прокинься!

Годі спати, пора встати, пора долю добувати! Розправ свої крила і лети у бій з ворожими силами. Ти все здолаєш, могутній велетню! Годі, ж спати.

Народе Український! Ти ж маєш тридцять п'ять (35) мільйонів дітей, далеко більше, ніж мають їх народи Італійський, Болгарський, Сербський, Португальський і сотні других, котрі мають свої власні держави, хоч і слабші вони за тебе далеко. Чому ж ти, велетню могутній, стоїш убогим старцем на роздоріжжі і смиренно ждеш, коли тобі подаватимуть нещасні копійки? Прокинься ж, орле, схаменися! Зрозумій, що ти окремий народ, що ти сила, котра все здолає, весь світ переверне!

Яким же чином могутній народ у пишній, розкішній країні міг потрапити у такі злидні, яким чином народ, котрий вславився на весь світ боротьбою за віру й національність зміг так ганебно забути своє ім'я? Винні в цьому хитре московське правительство та наше зрадливе панство.

Як визволився наш народ з під польської кормиги, то у нас панів не було зовсім, і все начальство було виборне. Московське правительство добре розуміло, що поки весь народ держиться купи, то з ним нічого не вдієш. От і почало воно давати різні вільготи та привилеї нашим виборним начальникам, наділяло їх землею, грішми, чинами і таким инчим, а потім взяло та й затвердило їх на віки, і стали наші начальники не виборними, а віковичними панами. Московське ж правительство за свою ласку вимагало в них не дуже багачко, аби тільки вони міняли свою мову, свої звичаї на московські та продавали потроху свій Рідний Край і народ. І продавали потроху, і продали, і мали за це честь і пошану, а хто оставався вірним, хто був чесним, той мав кару на горло, Сибір і вязницю. Багачко було й таких, котрі не йшли на ласку вовчу, боролись за давні права Рідного Краю, але зрадники (ізмінники) та московське правительство перемогли, і всі вірні сини України погинули, або потікали з Рідного Краю, а народ лишився без проводирів; попав в кріпаччину і замер-заснув трохи не на віки, забув хто він і що він, і став цуратися навіть своєї рідної, материнської мови, називаючи її поганою, мужицькою, хахлацькою. Всі темнії брати мої, хто думає і каже так, подумайте ж, чим погана наша мова? Невже тільки тим, що заховав і зберіг її до нашого дня тільки селянин та робітник?

Так честь же їм і слава велика за це, честь їм, що не пішли за зрадливим панством, а йшли своїм шляхом, зберігали в чистоті свою віру й національність, честь їм, що не дивились на панство, котре переверталось то на поляків, то на великорусів, гнулось куди вітер віє і лизало чобіт всякому, хто знущався з їхнього Рідного Краю.

Не дивися ж і тепер на їх, народе мій, а йди своїм шляхом, держися своєї рідної мови, звичаїв і національності і твердо знай що панство наше, аби панувати, зробилось би й німотою, якби тільки німії завоювали наш край!

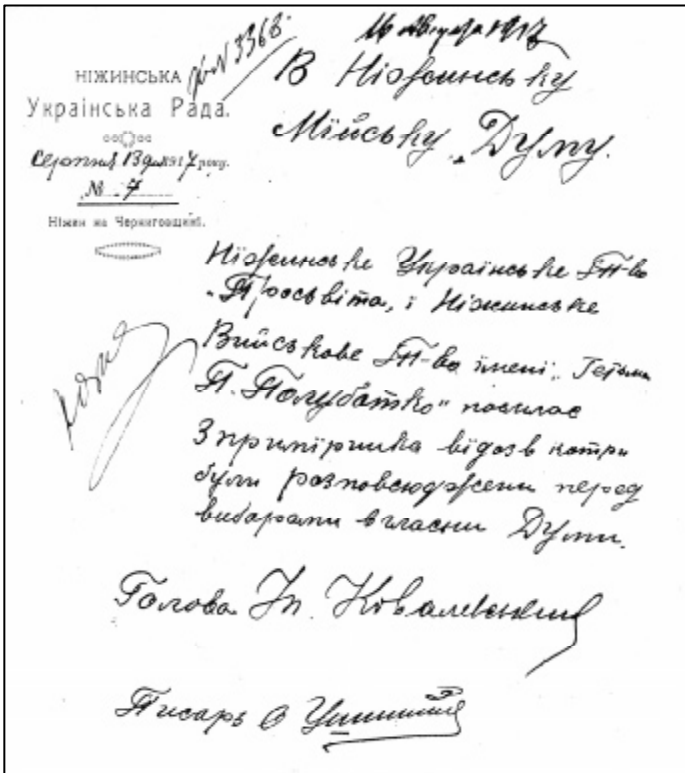
Пам'ятай, народе мій, що тільки тоді, коли всі ми будемо стояти за одного, а один за всіх, коли у всіх нас дума і мова буде єдина, тільки тоді ми зможемо вибитись з наших злиднів і зажити по-людськи.

Хай наша мова панує скрізь на Україні: і в церкві, і в школі, і в волості, й на почті, і в суді, і в книжках, і в газетах, і скрізь, де тільки чується голос на нашій землі. Бо поки наша мова вважатиметься тільки мужицькою, поки нікуди не пускатимуть, поки сміятимуться й називатимуть дурнями тих, хто балакає нашою рідною мовою, доти ми будемо мужиками, хахлами-дурнями, а не вільними оśвіченими громадянами. Не вірте тим, хто каже: “От добивались, добивались волі, добилися насилу, аж тут нас уп’ять на мужиків перевертають, по-мужицькі хочуть учити дітей наших, щоб не зрівнялися з панськими”. Так кажуть тільки баламути, вороги народу, або дурні. Ніхто нас не хоче вчити по мужицькі, а ми сами добиваємось, голови покладемо за все, щоб по наших школах і нижчих (сільських), і середніх (гімназіях, семінаріях, реальних і др.), і вищих (університетах, інститутах і др.) вчили нашого рідною українською мовою. А це нам потрібно, щоб не бути темними, як тепер. Колись літ 200 тому у нас було грамотних далеко більше, ніж тепер, шкіл теж було трохи чи не більше, хоч народ і будував їх виключно на свої злидненні копійки. Так по Рум’янцівському опису в Чернігівському полку (тоді Україна ділилась на полки як тепер на губернії), на 142 села, було 143 школи. По актам двох запорозьких курінів, в одному з курінів на сто душ приходилось 57, а в другому 63 душі грамотних, то пак грамотних тоді було більше, ніж неграмотних. Де-які чужосторонні люди того часу, от як наприклад, француз Боплян або Сірійський архиєпископ Павло з города Алепу, котрий проїзжав через нашу Україну в 1652 році, лишили свої записи, в котрих дивуються культурности та оśвіченности народу Українського і кажуть, що в їх часи на Україні трохи не всі були грамотні, навіть жінки й дівчата; сиріт і тих не лишали бігати без діла, а вчили їх, і всі вони були грамотні.

Подивимось тепер, що сталося в наші часи. По даним перепису 1897 року у всій Росії на 100 душ в середньому приходиться тільки 23 грамотних, причому у де-яких великоруських губерніях відсоток цей піднімався до 36, тоді як ніде на Україні цей відсоток не піднімався вище 16 (Чернігівська губ.), падаючи в деяких губерніях до 9 (Волинська губ.) і навіть до 6 (один з уїздів Волинської губернії). Значить найбільше грамотних у нас в Чернігівській губернії, і то там приходиться тільки 16 грамотних на 100 душ всього населення, а єсть у нас і такі губернії, як волинська, де на 100 душ приходиться тільки 9, а то й 6 тільки грамотних. Таким чином, ми пішли не вперед, а назад і далеко одстали від великорусів, тоді як раніше ми були далеко культурніші й оśвіченіші, ніж вони. В той час, як у нас більша половина селян була грамотна, не всякий їхній воєвода (начальник над краєм яким-небудь) умів підписатися. З нашої землі, з наших шкіл йшли у Московщину вчителі, професори і архиєпископи, як наприклад, св. Дмитро Ростовський (в миру Данило Туптало – київський козак), Милетій Смотрицький, Феодосій Яновський і тисячі інших, імени котрих один Бог відає. А тепер що сталося, сами бачите. Через що ж воно так сталося? Єсть такі люди, котрі сміють казати, що на Україні так мало грамотних через те, що наш народ ледачий, дурний і нездатний до науки. Але так можуть казати тільки дурні неучи та вороги нашого народу. Історія нам добре показує, що народ наш не дурний і не ледачий, а зумів колись у давні часи заснувати і свою державу, зумів і грамотність у себе розвинути, хоч і був він у польській неволі, тоді як сусідний більш могутній і вільний народ великоруський трохи не поголовно був безграмотний.

Через що ж так підупав народ український? Багацько єсть на це причин, а головна з них та, що наше рідне слово було забите, не допускалось нікуди, не допускалось і в школу, де вчили наших дітей чужою незрозумілою мовою. Тим то й випередили нас великоруси, що їхнім дітям було легко вчитись у школі, де з ними балакали і вчили материнською зрозумілою мовою, наші ж діти приходили в школу як у пекло, і довго сиділи там, нічого не розуміючи. Вже й стеля у школі була не стеля, а якийсь потолок, і долівка у школі не долівка, а зробилась полом. Дивно дитині. Дома у його на полу сплять, а в школі вже ходять на полу, чи то б то. І так у всьому. Писалось в тих книжках, по котрих вчили дитину не тільки чужою мовою, а те й про чуже далеке, незрозуміле для дитини життя. От, наприклад така стаття: “Наша изба” – що воно за изба? Жінка яка-небудь, або собака чи що? – подумає наша дитина, бо вона відколи народилась не чула такого слова. Я сам колись так подумав, як уперше почув це слово. Ну, добре, далі: “Неказиста наша изба, серья, покосившиися стены...” і т.и. По нашому це значить: “Не гарна в нас хата: сірі стіни похилилися на бік...” Хіба дитина розбере, що воно таке “неказиста” – та зроду віку ні! Так і подумає, що це якась жінка сказала. Далі дитина читає про стіни, котрі похилилися набік. При чому тут стіни? – подумає дитина, то писали про якусь “избу”, жінку чи що б то, котра сказала, а тут тобі на враз якісь стіни. Чорти батька зна, що за книжка, подумає дитина, побившись цілу годину над нею і нічого не розібравши до діла. І так до чого не кинься. Чи могло ж бути добро з такої науки? Звичайно ні. Тому нема нічого й дивного, що у нас так мало грамотних. Не дурні ми і не ледачі, а така наша лиха доля. Старе правительство добре тямало, що тільки й панувати йому, поки народ буде темним, а через те й не пускало нашої рідної мови в школу, щоб загальмувати освіту. Таким чином не ті хочуть зробити нас мужиками, хто хоче завести нашу мову по школах, а ті, хто противиться цьому, хто хоче, щоб народ і далі був темним, нічого не знаючи, од свого одставши і до чужого не приставши, як це сталося тепер: ми й російської книжки гаразд не вчитасмо, і до своєї не звикли. Треба б тепер, брати мої, звикати, коли хочемо бути людьми і не хочемо пасти задніх, треба купувати й читати свої українські книжки, газети, журнали і т.и., треба згадувати свою батьківську мову, треба домагатися Української школи. Де-хто може сказати: “Гаразд, воно то й добре, що б у школі вчили по-українському, щоб книжки, газети і все таке інше було українське, так от біда, що книжки пишуться не чистою мовою, а чорт батька зна якою, дуже багацько таких крутих слів, котрих ми не розуміємо. Писали б такою мовою, як Шевченко, а не по галицькому! Яка вже то рідна мова, коли в ній чорті скільки таких слів, яких ми зроду ввіки й не чули”.

Так може сказати тільки нерозумна або дуже темна людина. Наша народня українська мова утворювалась і розвивалась дуже давно, останніми ж часами вона не тільки не розвивалась, а навіть і псувалась, бо скрізь була заборонена і нею говорили тільки самі прості люди, та й то мішали до неї багацько польських або великоруських слів, забуваючи свої стародавні. Через це у нашій мові є всі слова потрібні для людей простих, сільських, але дуже мало слів потрібних для людей інтелігентних. Через це й не можна про все писати такою мовою, як писав Шевченко, котрий головним чином писав про сільське життя, про прості речі. Легко було писати зрозумілою для всіх людей мовою «Катерину» або «Наймичку», але нехай ті добродії, котрі радять писати про все мовою Шевченківською, напишуть його мовою хоч би про сучасну революцію

так, щоб і найменшій дитині було зрозуміло. Вони цього ніколи в віці не зуміють, або наплетуть таких дурниць, що й сами не тямитимуть, що воно й до чого. Сам Шевченко, як би встав з могили, не зміг би тепер написати про все своєю давньою мовою, бо з того часу, як він жив, пройшло більше пів ста літ, життя зробилось складнішим, багацько з'явилося такого, про що він і не думав. Для нових річей, нових думок треба й нових слів. Люди до цих слів ще не звикли і називають їх "крутими" або галицькими. Але без таких слів не можна обійтись, а треба до них звикати, як позивали вже до тисяч других, і тоді вони не будуть крутими. От, скажім, літ 5 тому назад більшість наших

людей не знала й не чула та-ких слів, як "шрапнель, граната" і т.и., а тепер, коли почалась ця страшна війна, їх знає трохи не кожна дитина. Ще два місяці назад, за день до революції, більшість наших сільських людей не чула таких слів, як "демократія", "буржуазія", "комітет" і т.и., а тепер їх знає кожний, хто хоч трохи цікавиться тим, що робиться в світі і читає газети, а що до останнього слова "комітет", то важко мабуть тепер знайти таку людину, котра цього б слова не знала. І ці слова не здаються тепер ні "крутими" і важкими. Ми їх вивчили і до них звикли. Так же треба звикати і до всіх слів, котрі вживаються в наших книжках, а не гудити їх без розбору, бо без них обійтись ніяк не можна, бо якщо повикидати їх з наших книжок, то там крім дитячих казок нічого не лишиться. Невже ж ми на весь вік хочемо лишитись дітьми?

Тепер ще треба сказати кільки слів про "галицькі" слова. Багацько з наших людей, найбільше з підпанків, стрівши в Українській книжці таке слово, яке не вживається в його селі, зразу ж починає репетувати: "Чорт знає що? Повигадували якісь слова, понатягали їх з Галичини, та й пишуть так, що й чорт їх не розбере... От як Шевченко..." Бідному Шевченкові такі людці не дають спочинку а ні на хвилинку. "Що ж це за слова?" – питаєш.

– "Та от вам: "маслак", "кебета" – що це таке?" Тільки розсмієшся та й годі. Ці слова у Шевченка стрічаються не раз. Людина зсилається на Шевченка, а його видко і не бачила, не то що читала. І так буває найчастіше.

А хоч і нема якого слова у Шевченка, то дивного тут теж нема нічого. Край наш дуже великий, народ наш дуже численний, живе він скрізь неоднаково, то й нема чого диву-

ватись, що й слова у його трапляються неоднакові: сами ви знаєте що й село з селом, буває, у мові не зійдеться, де ж там, щоб губернія з губернією зійшлась. На Волині бувають такі слова, яких в Харківський ніколи й нечули, а в Харківській бувають такі, що Чернігівський селянин тільки рота роззявить і очі вирячить. Хто якого слова не знає, давай зараз же репетувати: “це галицьке”, а дивишся, це слово любісінько вживається у якому небудь селі верст за двадцять від того чоловіка. От, наприклад, недавно напався на мене один панок: “Що це ви кажете за слово “стрівай”? Нащо вживати галицьке слово?” Тут уже по правді сказати і я рота роззявив. Народивсь я і до 20 років жив на Харковщині і, де не бував, це слово чув і сам звук його вживати, а для цього панка воно здалось “галицьким”.

Книжки пишуться для всього нашого народу, через це треба їх писати так, щоб вони скрізь були більш-менш зрозумілі. Якщо ж написати яку книжку мовою Чернігівською, то на Харківщині така книжка може здатись чудною.

Щоб не було цього, з усіх говірок і наріч, котрі є у всього нашого народу, виробляється одна книжкова мова, котра зветься літературною мовою. Для літературної мови беруться найбільш красиві і підходящі слова й вирази. Всім нам, щоб не лишитись на віки дітьми, а бути розумними, свідомими громадянами, треба цю мову добре вчити і заводити по школах, волостях, почтах і скрізь, де тільки приходить бути нашим людям.

Але однією книжкою та мовою, хоч і рідною, ситий не будеш, – треба ще подбати і про те, щоб було нам що їсти й щоб ніхто у нас не одняв тих прав, котрі ми придбали останніми часами. Україна з давніх давен край хліборобський. Українці трохи не всі хлібороби, тільки, на великий жаль, до останнього часу ні на чому було нам хліборобити як слід. Хоч багато було у нас чудової родючої землі, та на великий жаль була вона «наша, та не своя», жили ми, як сказав Т.Г. Шевченко, “на нашій не своїй землі”.

Треба ж тепер подбати про те, щоб була вона і «нашою й своєю», треба, щоб земля належала тільки тому, хто одробляє її своїми руками, поливає своїм потом, але треба і зуміти взяти її, щоб не наробити нам лихого біди і не згубити того, що ми придбали, треба добре пам’ятати, що земля гарна й мила не тільки нам – хліборобам, а і всім і наперед всіх тим, хто раніше владав нею і владає поки-що, треба пам’ятати, що вони так легко з своєю землею не розстануться, а вживуть всіх засобів, щоб вдержати її в своїх руках.

Пам’ятаймо це і ми знатимемо, що нам робити. Не грабувати, не силою одбирати панські землі треба, ні, Боже спаси й помилуй нас од цього, бо цим ми тільки собі наробим лиха, бо цим ми тільки вчинимо у себе заколот і велику розруху, а наші вороги скористуються цим і сядуть нам на шию. Сила наша не в надсильстві, а в організації.

Треба організуватись – єднатись до купи. Час не стоїть, наближаються Установчі збори, де народ мусить сам установити закони, по яким він буде жити далі, мусить сам установити той державний лад, якого він хоче.

Щоб установити ці закони, щоб добре порозумітись чого нам треба, ми мусимо добре обміркувати всі справи, мусимо взнати, чого хоче вся наша земля Українська, а не пан Іван, або Степан, не пан Грицько, або Стецько, бо пан Стецько може захотіти такого, що нам й не снилось ніколи. Треба значить організуватись!

Селянам найкраще організуватись в свої селянські Українські спілки (союзи). Хай всі селяни кожної волости зорганізуються в волостну селянську Українську спілку, волостні спілки хай зливаються в повітові (уїздні), повітові в губернські, губернські в всеукраїнську, осередком котрої є Київ, де вже заклалося зернятко такої організації.

Всі робітники також мусять об'єднатись в одну всеукраїнську організацію.

Чого ж треба добиватися нам – Українцям на Установчих зборах. Наші інтереси розбиваються на два розділи:

- 1) Вселюдські інтереси однакові для всіх людей, для всіх громадян Росії;
- 2) Інтереси чисто українські, наші власні. Вкупі з усіми громадянами Російської держави, якої б вони нації не були, ми в першу голову мусимо подбати, щоб до нас не повернувся монархічний лад, щоб у нас тепер зроду ввіки не було ніколи й тіні царя, бо як тільки у нас заведеться хоч поганенький царик, ми втратимо всі ті права, всі ті свободи, котрі придбали останніми часами, а ці права, ці свободи – це ще тільки початок того, що ми мусимо придбати; якщо ж повернеться монархічний лад, то не тільки нічого не придбаємо ще, а втратимо і те, що маємо зараз. Бо кожний царь дбатиме не стільки про державу, скільки про те, щоб вдержатись на престолі, та й не тільки вдержатись, а ще й загарбати в свої руки як можна більше влади і поневолити й забити народ. Згадаймо, що виробляли з нами царі раніше, і хай це буде нам доброю наукою. Чи не держали вони народ в темноті, не даючи грошей на школи і міліонами витрачаючи їх на поліцію? Вони добре розуміли, що тільки й панувати їм, поки народ темний, задурений, поки народ сам не знає, чого йому треба, вони добре знали, що народ, як тільки хоч трошки розплющить очі, зразу ж викине їх геть, як погане сміття, і більше всього вони боялись, щоб народ не прозрів, і більше всього сліпили йому очі. Царі й їхні прибічники добре знали, що тільки народ прозрить, він зразу ж почне гуртуватися, організуватися. Вони добре розуміли, що в організації, в єднанні непереможна сила, і не допускали, не дозволяли ніяких організацій. Згадайте сами, як важко було добитися дозволу хочби на те, щоб одчинити у селі кредитове або споживче (потребительне) Товариство. Місяців три а то й чотирі, коли не цілий рік, проходило раніш, ніж давався дозвіл. І все це робилось нарощне, тоб загальмувати організацію народніх сил. Про те ж, щоб закласти яке-небудь політичне або хоч просвітне товариство, нічого було й думати, його не дозволяли, а хоч і дозволяли, то ставили в такі рямці, що воно нічого не могло робити.

Царі й старе правительство добре розуміли, що його сила в тому, щоб розбити всіх громадян держави на ворожі табори, і вони розбивали їх. Одним (дворянам, заводчикам, фабрикантам, багатим купцям і взагалі капіталістам) вони давали всякі вільготи, права і привилеї. Другим (селянам, робітникам і взагалі людям незаможним) вони не тільки не давали нічого, а те й останнє однімали. Цим царі й їхнє правительство придбали собі вірних слуг, котрі, щоб мати змогу панувати над робочим людом, у всьому їх піддержували і слухались. Ті люди, щоб мати змогу топтати робочий люд і видавлювати з його останні злиденні копійки, покірно лизали чоботи царям і їхній псарні. Про все не скажеш, не стане а ні часу, а ні паперу. Так було раніше. Та невже ж, ви думаєте, що й далі так не буде, коли допустимо себе одурити. Топтатимуть тоді нас капіталісти, ще гірші ніж доси, а ми зв'язавши сами себе царями, не зможемо і рота роззявити, щоб обізватись за свої права.

І нічого боятися, що не буде в нас тоді господаря в хаті, як кажуть деякі темні люде, нічого особливо боятися тобі, народе мій Український. Вся твоя історія показує, що найкраще тобі жилося, як не було цього господаря, і були такі часи, коли ти не мав його. Не господаря у хаті нам треба, а вірного слуги, господарем же у хаті-державі

буде сам народ, сам буде порядкувати собою через обраних ним самим людей, котрі будуть не панами, а слугами народу. Ніякий же царь зроду ввіки слугою бути не хоче. Тай подумайте таки, брати мої, чи ж може одна людина знати все, чого треба народові. Та ще яка людина? – Царь, царь, котрий стоїть од народу чорті де і знати його не хоче. То б вже був не господарь, а кат, і слава Богу, що його здихались. Про монархічний лад, про царя треба вже забути. Народ мусить управляти сам собою, через обраних ним самим на основі загального, вселюдського, рівного, безпосередньо (прямого) і таємного голосування людей.

Загальним (вселюдським) голосуванням зветься таке голосування, в котрому беруть участь всі дорослі громадяне, якого б вони полу, віри, національності чи стану не були.

Рівним голосуванням зветься таке, коли всі громадяне, котрі беруть участь в виборах, мають тільки один і однаковий у всіх голос, коли голос поденного робітника має таку ж вагу, як і голос найбогатшого поміщика заводчика, тоді як раніше голос якого-небудь поміщика важив більше, ніж сотні голосів селян, або, наприклад, на зборах духовенства священник мав 3 голоси, а дяк тільки один. Тепер цього не мусить бути і не може бути.

Безпосереднім (прямим) голосуванням зветься таке, коли кожний громадянин дає свій голос прямо на того, кого б він хотів обрати у Думу або президентом. Раніше ж, як ви й сами добре знаєте, було не так. Волость обирала виборців волостних, волости повітових (уїздних), повітові губернських, а вже ті тільки обирали послів (депутатів) у Думу. Таких виборців можна було і обдурити, і залякати, і підкупити, бо їх було не багатько, могли обрати послами таких людей, котрі будуть ворогами народу. Увесь же народ ні одурити, ні залякати, ні підкупити неможна, і він оберє того, коли схоче, кому він вірить.

Таємним голосуванням зветься таке, коли ніхто не знає на кого тот чи інший громадянин дав голос. Це потрібно для того, щоб, наприклад, хазяїн не міг примусити свого робітника дати на себе голос. Балакай там, скільки хочеш, а на кого я дав голос, чи на тебе, чи на твого ворога, зроду ввіки не знаєш.

Такий лад, коли держава управляється самим народом через обраних ним людей зветься республіканським, а держава, де заведено такий лад, республікою. На чолі Республіки стоїть людина, котра обирається всим народом і зветься Президентом. Але президент ні в якому разі не є господар в хаті, він тільки перший слуга народу і мусить виконувати (виповняти) його волю. Президент обирається на певний термін (строк) і після того, як скінчить свою службу, робиться таким же простим громадянином, як і всі.

От такого ладу і треба добиватися нам укупі з усіма народами Росії. Але нам треба добиватися не тільки республіканського ладу, а ще щоб лад був демократичним і федеративним.

Демократичний лад – це такий лад, коли в Республіці гратиме головну ролю і переважатиме в управлінні робочий люд. Добитись його ми можемо тільки добре зорганізувавшись, бо тепер всі вільні і всі рівні, то й капіталісти і поміщики, якщо зорганізуються краще нас, можуть взяти перевагу в Республіці, і тоді вона буде буржуазною (панською). Через це нічого спати, а треба організувати робочі й селянські сили. Хоч ми й добилися тепер волі й рівності, але не всієї. Добилися ми волі й рівності тільки політичної, а ще нам прийдеться боротись за рівність економічну (рівність заможности) і соціальну (рівність становища людини в громаді). Боротьба ще буде довга і важка, і нам треба підготуватися до неї, треба полекшити її, треба завоювати тепер же всі ті позиції,

які ми зможемо. Коли ми не зможемо досягти цього, то мусимо досягти хоч того, що можна досягти при сучасних умовах. Досягти ми можемо на Установчих зборах ось чого:

Вся земля належить всьому народові, котрий на ній живе, і дається тільки тому, хто обробляє її власними руками. Без землі ж ми попухнем з голоду, і воля нам тоді буде не мила, і знов ми попадемо у рабство поміщикам-капіталістам.

Для робітників не більше 8 годин праці на день і визначення мінімуму плати, менше якого не можна вже платити; охорона праці жінок і дітей, страхівка. Бо коли робітник і далі робитиме по 20 годин на добу, то він не зможе бути громадянином, бо він зробиться тоді темним рабом. Коли не визначити мінімуму, то фабриканти, заводчики можуть за дешеву ціну навезти робітників з чужих країв, а свої будуть пухнути з голоду без роботи.

Ми цього можемо і мусимо досягти, треба тільки не спати, а організуватися.

А далі нам провідною зіркою світить соціалізм, коли всі засоби й знаряддя продукції не тільки землі, а й фабрики, заводи і весь капітал будуть належати усій громаді, коли ми дійсно всі будемо рівні і вільні. Для цього треба організуватись, щоб як можна більше провести на Установчі збори представників від робочого люду. Тоді нам і даліша боротьба буде лехкою.

Але мало того, щоб Республіка була демократичною, треба ще, щоб вона була й федеративною. Російська держава дуже велика і в склад її входить дуже багатько народів, котрі живуть в самих різних умовах, мають саму різнну культуру, мову й звичаї. Звичайно що одна всеросійська Дума, одно всеросійське правительство не зможуть як слід управляти всіма цими народами і видавати для них всіх однаково гарні закони. Та може закон, котрий гарний для Московщини, у нас на Україні наробить тільки шкоди, бо у нас зовсім друге життя. Значить для різних країн, різних народів потрібно правительство, котре б добре знало потреби Рідного краю, бо чуже правительство, навіть бажаючи добра, може наробити народові шкоди, може скривдити його, просто не знаючи звичаїв і умов життя того чи инчого народу, а вивчити умови життя і потреби всіх народів, котрі живуть в Росії, неможна. Ні в одній людини на це не стане ні часу, ні сили.

Неможна значить, щоб для всіх народів, для всіх країн видавала закони одна Державна Дума, щоб всіма народами управляло одно правительство. Такий лад наробив би великого лиха і всій державі Російській, і всім народам, котрі живуть в ній. Кожний народ, кожна країна мусять сами собі видавати закони, мусять сами собою управляти, і в це діло не сьміє вмішуватись який-небудь чужий народ. Наприклад, діло йшло б про нашу Україну, видався б який-небудь закон для нашого народу. І от цей закон видавала б не Українська Дума, або краще Сейм, а загальноросійська, (великоросійська) Дума. Видавали б закон про те, як нам жити у себе на Україні, не тільки ми, а й Великоруси, і поляки, і грузини, і вірмени, і всі народи російські. Чи ж знають вони, чого нам треба, що нам краще, а що гірше? Безумовно, ні. Вони на нашій Україні не жили і нашого життя не знають, а закон би видали вони, а не ми, бо їх далеко більше, ніж нас. Гарний би вони закон видали для нас, зовсім не знаючи чого нам треба?

Такий би закон дали нам, що ми цілий вік свій не наплакалися б на його. І так для кожного народу, бо кожний народ складатиме в загальноросійській (всеросійській) Думі велику меншість проти всіх инчих народів. По гарним би законам ми тоді жили, нічого сказати!

А тоді ще й так. Нехай би вже всі народи добре знали, чого треба инчим, цього тільки не може бути, та нехай вже, припустим це. Народів багатько, життя кожного народу не

стоїть, а йде вперед, вимагає нових законів. Чи встигне одна Дума у свій час видати закони для всіх народів? Звичайно, ні. Поки видаватиметься закон для Литви, Грузії, Вірменії і сотні інших народів Росії, Україна мусить ждати, коли то до неї дійде черга, а життя не жде, іде вперед, вимагає нових законів. Багацько буде добра від такого ладу?

Звичайно, ніякого добра не буде, а треба, щоб добро було. Через це ми вкупі з усіми народами Росії мусимо добитися на Установчих Зборах, щоб у Росії був заведений такий лад, коли кожний народ сам видає собі закони, сам править собою, щоб усім народам Росії дано широку національно-територіальну автономію (право видавати собі закони і самоврядування, коли тільки той чи інший народ має свою територію (ту землю, де він живе), причому в кожній національно-територіальній одиниці всі люди другої нації, так звані національні меншості, мали однакові права з тією нацією, котра складає більшість. Треба значить добиватись на Установчих зборах, щоб Росія була вільною спілкою (союзом) вільних народів. Такий лад в державі зветься «федерацією», а держава, де він заведений, «федеративною». Це найкращий лад, до якого тільки додумалися люди.

І так на Установчих зборах ми мусимо вкупі з усіми народами Росії добиватися й добитися заведення у нашій державі Федеративної демократичної Республіки.

То наші спільні інтереси, інтереси всіх народів Росії, але у нас, Українців, є й свої інтереси, котрі для нас може мають ще більше ваги. Колись, як я вже згадував, наша Україна була вільна і незалежна від Московщини, ми мали своє виборне начальство, своє військо, свої закони, свою церкву і т.и. і були тільки в спілці з Москвою на випадок війни (Дивись статті договору Богдана Хмельницького). Московські царі для того, щоб панувати над нашим народом так, як і над своїм, зламали наші давні права і зовсім підбили нашу Україну під себе. Од давньої слави, од давних прав нічого не лишилось. Замість вигоди од спілки з Москвою, ми мали тільки кривду та злидні. Народ наш був поневолений, забитий, з його весь час драли три шкури, він на своїй розкішній землі через лихі порядки, заведені у нас московським правительством, голодував і мусив тікати з Рідного Краю. Та й дивного нема нічого. Землю у його одібрали а податки тягли страшенні, і трохи не половину тих грошей, котрі бралися з його, витрачали чорті куди, тільки не на його. Брали все, а не давали нічого. Якби ж народ наш сам правив собою, того б ніколи не було. От кілька цифрових даних.

Куди пішли українські гроші за роки 1862–1891.

УКРАЇНА	В тисячах карбованців		
	Зібрано з України	Скільки витрачено на Україні	Втратила Україна
Правобережна.....	1.030.2	561.1	469.1
Лівобережна.....	782.2	461.8	320.4
Степова.....	1.087.2	726.1	361.1
Разом.....	2899.6	1.749.0	1.150.6

З 1 карбованця на Україні лишалось тільки 61 коп., а 39 коп. йшло [хто] зна куди. Чим далі, тим гірше.

З кожного карбованця, що платив Українець:

РОКИ	Витрачалось на України	Йшло на чужі потреби
1868–1892	60 коп.	40 коп.
1892–1910	55 коп.	45 коп.

Як не будемо своїми грішми сами через Сойм порядкувати, що далі буде? Всих кривд чисто економічних, про національні я вже й не кажу, що там про них казати, коли й балакати рідною мовою було не вільно в такій маненькій книжечці не можна й перелічити. Нема нічого дивного, що наші люди тікали з Рідного Краю, як бджоли з вуліка, підкуреного сіркою.

Так, наприклад, з кожних 10 тисяч людей переселялось:

РОКИ	з України	з Московщини
1886–1900	10 чоловік	8 чоловік
1901–1910	44	12

З найбагатшого краю люди тікали світ за очі!

Щоб цього не було, порядкуймо сами на Вкраїні!

Мусимо здобути національно-територіальну автономію України!

Такі плакати були вивішені на стінах тієї хати, де одбувався перший всеукраїнський національний з'їзд. Вони наочно показують, чого нам українцям треба.

Нам треба широкої національно-територіальної автономії України і всього того, що ми маємо право як окрема нація. Нам потрібне власне законодавство, судівництво, самоврядування, незалежна від Московської церква, нам потрібне нарешті наше національне військо.

Ті, що не хочуть дати нам цього, сміють лицемірно казати: “нащо воно вам здалося, це шовінізм, тепер треба дбати, щоб зовсім війн не було”, і т.и., і т.и.

Я думаю, ніхто не хоче так миру й спокою, як страдник – народ Український, і раді б ми багачко віддати за те, щоб війни вже ніколи не було, але з вовками жити – треба свої зуби мати, коли не хочеш пропасти. А до тогож, щоб всі народи закинули геть зброю, ще далеко, і коли другі народи, навіть в Росії, як поляки, ести, латиші й инчі мають право вмірати під рідними стягами, чуючи рідну команду, чому ми не маємо? Коли инші формують свої полки, чому ми не можемо?

З Українців мусять формувати тільки українські полки і формувати їх на Україні. Треба добиватись, щоб од сього часу ніхто не сьмів розсилати наших братів і синів по далеких Сібірах по чужих полках. Хіба не однакової, де вчити хлопця салдацької муштри, чи денебудь в Сібіру, чи дома в уїздному городі? Можна формувати полки й на Україні по губерніях і повітах, а шкоди від цього нікому не буде, тільки користь, бо тоді молодим хлопцям легше буде одбувати військову службу, коли він буде недалеко від дому, та й старим батькам не так тяжко буде думати про сина-солдата. Крім того, як буде у нас своє військо, ніхто нас не скривдить, ніхто не образить, а не буде у нас його – будемо ми тоді як горох при дорозі, рви хто хочеш. А рвати будуть, щоб там не співали зараз, бо все таке кожному своя сорочка найближче. Мусимо значить здобути своє військо.

Треба подбати ще й про те, щоб наша Українська земля досталась українському робочому людові. Через це всі казенні, удільні, монастирські, церковні й поміщицькі землі мусят одійти в Український національний фонд, котрим буде порядкувати Український Сойм. Треба цього добиватись і голови за це покласти можна.

Як зорганізуємося, то всього цього доб'ємся на Установчих Зборах. Тепер же до Установчих Зборів ми мусимо добути рідну школу. Нехай на всій Україні не було села, де б селяне не зробили постанови: “Рідна мова в рідній школі!”

Організуйтеся, заводьте «Просвіти», читальні, купуйте українські книжки, українські газети, і ви визнаєте, чого вам треба, бо тільки рідна книжка, рідна газета скаже вам правду.

Готуйтеся до виборів до Установчих Зборів, до Городських Дум та Земських Управ, зарані намічайте й придивляйтесь до людей, щоб знали зарані, кого ви пошлете, вибирайте таких, щоб не тільки знали чого нам треба, а й могли постояти за нас, за нашу Україну! Зарані намічайте їх і твердо пам'ятайте, що не всяк той пан, хто ходить в студентській тужурці або городському сюртуку і не всякий той робітник, що ходє у свиті або чунарці; буває, що ходить і в свиті, а шкуру дере з свого ж брата не гірше чужого.

Хай всі селяне, всі робітники України об'єднуються в одну всеукраїнську організацію і твердо скажуть:

Широка національно-територіальна автономія України.

Україна – край демократії.

Для піддержання українських вільностей і вільностей всієї Росії перші кроки – українське військо, а потім народна міліція.

Українізація нижчих, середніх і вищих шкіл на Україні.

Віктор ЄМЕЛЬЯНОВ
(Ніжин)

Трагедія українського есера (Юхим Гаврилей)

Юхим Гаврилей народився у Веркіївці в 1868 р. Походив із простих селян, але з дитинства мав особливий потяг до знань, виявляючи при цьому неабиякі здібності. Обдарованого юнака примітив земський учитель Гужовський, бібліотека якого ненаситно поглиналася допитливим юнаком. Веркіївський учитель, який мав сильний вплив на юного Ю. Гаврилея, відіграв головну роль і у вихованні майбутнього українського патріота. Пізніше Гужовський згадував про свого вихованця: “...коли Гаврилей починав розповідати друзям зміст прочитаної книги, то всі дивувалися, як вміло він це робив. Не гірше від гарного вчителя” [1].

Закінчивши сільську школу, Ю. Гаврилей сам захотів стати вчителем. Гужовський, щоправда, відмовляв його від цього: “Учителів багато, а грамотних селян мало, і ти більше користі принесеш саме в цій ролі” [2]. Безумовно, останній аргумент учителя був цілком слушним, але не надто переконливим – Ю. Гаврилей свого вибору не змінив. Час показав, що він учинив правильно.

Початок нового життєвого етапу сільського хлопця був пов'язаний із Києвом. Тут він не лише отримав освіту, але й опинився у вирі політичних подій початку ХХ ст., які прокотилися Підросійською Україною. В цей час доля звела Ю. Гаврилея з багатьма видатними діячами українського національно-визвольного руху. На зміну старій інтелігенції прийшла молодь. Вона поважала діяльність своїх попередників у напівлегальних “Громадах”, які багато зробили в умовах постійного переслідування у справі збереження української культури та історії. Проте, настали нові часи, і свідомо молодь пішла далі своїх учителів – вступає у боротьбу з імперією за національне відродження

України. Створюються підпільні організації. Ю. Гаврилей опиняється в одній із них. Він співпрацює з композитором М. Лисенком, істориками В. Антоновичем і М. Грушевським. Таких наставників молодий сільський учитель намагався не підвести.

Ю. Гаврилей став членом Революційної української партії (РУП) і починає свою боротьбу за Україну (за образним виразом І. Лисяк-Рудницького, з "...Комуністичним маніфестом в одній кишені і з Кобзарем – у другій" [3]).

Політична ситуація в Україні загострилася. В 1902 р. політичні страйки охопили Південь Російської імперії; в українських селах гаслом виступів став одвічний лозунг "землі і волі". З цього часу Веркіївка перетворюється на порохову бочку, що заледве не розірвалася селянськими виступами. Місцеві селяни практично всі були безземельними, зате землевласнику Терещенку в селі належало 5966 десятин землі [4]. Ось як реформа 1861 р. розв'язала аграрне питання.

Ю. Гаврилей починав учителювати у себе на малій батьківщині та, одночасно, вести активну революційну пропаганду серед земляків, пробуджуючи їх свідомість. На загальному сільському сході 1904 р. веркіївці заявили, що "грошей на російсько-японську війну не дадуть, бо потрібно вчити дітей і будувати школу" [5]. У тому ж році місцевий філер доніс на Ю. Гаврилея своєму начальству в Ніжин: "Іваненко, колишній учень розповідав, що Гаврилей під час занять заявив, що у нас царя треба вибирати з розумних людей. Обирати також треба старосту общини і що святі Феодосій та Микола – не моці нетлінні, а лише зліпки" [6].

Цей документ потрапив у Чернігівське жандармське управління, де на веркіївського вчителя була заведена справа, – перша, але далеко не остання в його житті. На той час в охоранки не вистачало доказів, щоб запроторити земського вчителя за ґрати, однак, через рік блакитним мундирам випала така нагода.

Перша російська революція 1905–1907 років бурєю пройшла Ніжинщиною. На міські вулиці повітового центру вихлюпнулися масові демонстрації, в селах запалали маєтки поміщиків. Юхим Гаврилей опинився в центрі цих подій, настав його зоряний час. Будинок веркіївського бунтаря перетворився на справжній комітет РУП, де відбувалися масові збори. Всі подібні заходи були ретельно продумані самим Ю. Гаврилеєм, який надавав їм напівлегальних форм. Наприклад, збори присвячувалися до масових народних гулянь або ж до занять із бджолярства – курсів, які було створено за ініціативою Ю. Гаврилея. Під цією маркою читалися й обговорювалися революційні газети та прокламації. Поступово у Веркіївці було організовано досить сильну організацію РУП, здатну до активних дій. Згодом, коли Ю. Гаврилея було заарештовано, жандарми так і не змогли добитися повної правди про ці сходки, наштотхнувшись на глуху стіну селянського мовчання.

Навесні 1905 р. класове протистояння загострюється, палають господарства заможних селян Веркіївки, все наполегливіше піднімаються лозунги про справедливий поділ землі, проводиться повний багатолюдний мітинг, який закінчується співом революційних пісень.

Поки жандарми шукали доказів проти Ю. Гаврилея, він ще більше розгорнув свою діяльність, але вже нелегальну. Він організував у себе вдома друкарню, і революційні прокламації широким потоком поринули у навколишні села.

Жандарми вживали термінових заходів щодо арешту земського веркіївського вчителя. Повітовий пристав Скоблін складає список неблагонадійних, які проживають у Веркіївці й підлягають у подальшому арешту. Першим у списку був Ю. Гаврилей, першим його і заарештували.

Не встиг небезпечний учитель зійти на перон ніжинського вокзалу, як на нього накиннулися поліцейські і вилучили партію революційних прокламацій, привезених із Москви. Ще більше доказів проти Ю. Гаврилея зібрали жандарми під час обшуку його будинку у Веркіївці. За ним зачинилися ворота ніжинської в'язниці.

Почалося слідство, що контролювалося особисто начальником губерньського жандармського управління Рудовим, який вимагав від своїх підлеглих “звернути особливо серйозну увагу щодо затриманого”. У “справі” Ю. Гаврилея було допитано 13 свідків, які дружно зізналися лише в одному: “...взимку на квартирі у Гаврилея збиралася сільська молодь, а про що вони говорили, ніхто не знає” [7].

Для слідчого цих фактів було замало, щоб віддати Ю. Гаврилея під суд, але арештанта врятувало інше – нова хвиля революційного піднесення восени 1905 р. Тоді, у жовтні, почався знаменитий Всеросійський політичний страйк, у результаті якого Микола II змушений був дарувати імперії “Маніфест 17 жовтня 1905 року”. Монарх пообіцяв народу політичні свободи та зміни. В Україні це викликало потужну хвилю демократичних мітингів. У Ніжині все почалося зі звільнення політв'язнів. Ю. Гаврилей опинився на волі. Наступного дня в місті почався єврейський погром, під час якого звільненого земського вчителя ледь не вбили місцеві чорносотенці. У Веркіївці його будинок був повністю розграбований. Від цього моменту Ю. Гаврилей розгорнув наполегливу діяльність із підготовки селянського повстання на Ніжинщині. Жандармерія, яка дізнавшись про такі плани, одразу ж здійняла тривогу. Той же Рудов доповідав чернігівському губернаторові про те, що в районі сіл Веркіївки, Вересочі, Дрімайлівки та Хібалівки проходять багатолюдні мітинги, на яких під впливом Ю. Гаврилея та Трона приймаються рішення про підтримку майбутнього повстання. Озброєні селяни повинні були вирушити до Ніжина і захопити державні установи, потім відібрати у місцевих поміщиків землю. Завершувалося це послання досить похмурим прогнозом: “Якщо зараз не покласти край злочинній агітації <...> це викличе в недалекому майбутньому досить серйозні безпорядки” [8].

На Ю. Гаврилея і його товаришів було влаштоване справжнє полювання, але він постійно уникає жандармів, продовжуючи політичну діяльність.

Востаннє перед емігруванням Ю. Гаврилей у Вертіївці з'явився на волосних зборах 25 травня 1906 р. Його промова була лаконічна і цілком зрозуміла для всіх. Він закликав селян продовжувати боротьбу за землю, вчити дітей лише рідною українською мовою, не обійшов також проблеми військової служби: “Солдати повинні служити у себе на батьківщині, оскільки у чужій країні люди псуються морально” [9]. У відповідь веркіївці обирають його своїм волосним старшиною, але оратору необхідно було покидати рідні місця.

У 1907 р. жандарми розшукують Ю. Гаврилея у Києві та Богодухові, через рік натрапляють на його слід у с. Кунашівка (поблизу Ніжина), але він знову уникає арешту. Зрештою член Центрального комітету Партії Українських Соціалістів-Революціонерів (далі – УПСР) був змушений виїхати в еміграцію, котра тривала до 1918 р.

У буремний 1917 р. політична амністія Тимчасового уряду відкрила політичним емігрантам на кшталт Ю. Гаврилея шлях на батьківщину, куди останній повернувся лише навесні 1918 р. Українські міста, подібно до решти, були охоплені громадянською війною. Ю. Гаврилей не брав участі в цих подіях. Причин тому було багато, в т.ч. втома, – мав уже 50 років, 10 із яких провів у еміграції. За час його відсутності багато що змінилося, і найголовніше – громадянська війна розвела його друзів на різні сторони барикад. Потрібен був час, аби в усьому розібратися, хоча тимчасова політична

бездіяльність зовсім не позначилася на його світогляді. Звідси – й неприйняття більшовицької теорії й практики. Він прямо говорить Миколі Крапив'янському перед початком серпневого ніжинського повстання 1918 р.: “Сам у темряві блукаєш і інших ведеш. Загинете всі”. Зараз, знаючи про події 1920х – 1930х років, можемо сміливо сказати: пророцтво старого українського революціонера збулося [10].

Наприкінці липня Ю. Гаврилей на деякий час вийшов із тіні, очоливши Ніжинський повстанський комітет. На той час армія Директорії УНР на чолі з Симоном Петлюрою вела важкі бої на два фронти: проти білих (денікінців) та червоних (більшовиків). Повстанські комітети повинні були встановити українську владу на місцях, але поразка петлюрівців звела всі зусилля нанівець. Для Ю. Гаврилея це означало відхід від активної політичної діяльності, бо вже восени 1919 р. на Ніжинщині остаточно закріпилася радянська влада.

Але і в умовах нової влади він не міг сидіти склавши руки. Він став головою Ніжинської кооперативної спілки. Тепер уся його енергія спрямувалася на допомогу і навчання селян, які отримали землю. Але дарма в народі кажуть: добрими намірами вимощена дорога до пекла. Початок 1920-х років ознаменувався в Україні першими процесами за сфабрикованими справами. “Справа київських меншовиків”, “Справа Голубовича” зачепили і Ю. Гаврилея, щоправда, за грати він потрапив дещо раніше.

Старого есера підвів одвічний потяг до справедливості. Він публічно викрив махінації начальника Веркіївського продовольчого комітету, внаслідок яких місцеві комуністи отримали подвійний продуктової пайок. Реакція не забарилася. На Ю. Гаврилея було відправлений донос до ніжинського чека: “...запеклий самостійник. За гетьмана вів запеклу пропаганду, і зараз не приховує власних переконань <...> Він проти Радянської влади”. Відразу ж після цього колишнього земського вчителя заарештували, а потім етапували – спочатку до Чернігова, згодом до Харкова [11].

Проте, на захист земляка піднялася вся Веркіївка, загальний схід якої одноголосно прийняв резолюцію: “Прохаємо владу визволити з-під варті Гаврилея, який усім своїм життям належить до захисників Соціалістичної революції” [12]. Не пішов проти власного сумління і авторитетний натовді лідер ніжинських червоних партизан М. Крапив'янський, який приголомшив чекістів досить лаконічною телеграмою: “За громадянином Гаврилеєм якихось революційних дій не визнано”. І все ж чекісти пішли на нікчемну політичну провокацію [13].

За рік до описаних вище подій у Ю. Гаврилея померла дружина, залишивши йому 4 дітей: Оксану, Василя, Сергія та Миколу. Останній був старшим. Він і став жертвою чекістів. Усе було зроблено досить просто. До Миколи Гаврилея був підсланий провокатор, який під виглядом “дезертира” знайшов притулок у його будинку. Підлітка заарештували і відправили у концтабір. Під час обшуку в обійсті родини Гаврилеїв люди з “добрими серцями” і, найголовніше, “чистими руками” розкрали все майно, не обійшли увагою навіть чоботи, хто і куди вивіз хліб із комори – досі невідомо. Дітей Ю. Гаврилея врятували односельці. Ця історія із сином старого вчителя глибоко обурила. Український романтик першої російської революції з великим сумом поставив лише одне риторичне питання у листі до голови чернігівського губернського чека Басюка: “Чому тепер соціалісти, взявши владу, повторюють усі мерзоти царської влади?” [14].

Відповідь, звичайно, не надійшла.

М. Гаврилей повернувся додому за рік. До цього часу відпустили і Гаврилея-старшого.

Наступні сім років Ю. Гаврилей прожив відносно спокійно. Проте, успішно органі-

зовуючи кооперацію, він і його товариші неодмінно повинні були знову зіткнутися з владою: насувалася тотальна колективізація, в яку кооперація не вписувалася.

У 1929 р., коли почали колгоспами ламати хребет українському селянству, у Веркіївці стали чинити їй опір. Голова Ніжинського міськвиконкому того часу Зеленська через десятиліття згадувала: “Окремі села чинили опір. Особливо це було видно у Веркіївці. Селяни заяв до колгоспу не подавали. Середняки відмовлялися брати участь у посівній. Спеціальна команда під охороною солдатів виїхала в село. Коли ми під’їжджали до центру, то побачили на деревах розвішені посівні завдання, які роздавали у сільраді. Це був куркульський опір, але наша робота не принесла успіхів” [15].

Пізніше ця-таки Зеленська знайшла спосіб загнати нескорених веркіївців на колгоспний лан. За її наказом уночі всі наділи одноосібників були зорані в єдине поле. Подібне свавілля зламало частину вертіївців. У такій драматичній ситуації біда не могла пройти повз Ю. Гаврилея, особливо з огляду на те, що він не боявся давати оцінку подіям, які відбувалися. Щоправда, він під першу хвилю репресій не потрапив. Чекісти готували йому роль в іншій “справі” – фальсифікації під гучною назвою “Український національний центр” (далі – УНЦ).

Головну роль у справі УНЦ відводили знаменитому історичу, голові Центральної Ради М. Грушевському і його старим побратимам із УПСР. Серед них опинився і Ю. Гаврилей, якого 2 вересня 1930 р. заарештували. Зламати людину похилого віку було легко, тим більше, що він переживав за своїх рідних. Цим можна пояснити його свідчення, що “...на Україні існує центр, який складається з колишніх членів ЦК УПСР на чолі з Грушевським, Петриком і Чепелою” [16].

Плани чекістів розбив головний “винуватець” М. Грушевський. У нього стало сміливості заперечити раніше “вибиті” з нього “зізнання”, й відкинути всі звинувачення. Своєю аргументованою позицією він переконав московських чекістів у тому, що вони з нього не зроблять покірною винуватця й на суді він доведе всю абсурдність справи.

Намагаючись уникнути зайвого розголосу, влада “тихо” дала різні терміни ув’язнення всім, хто проходив у справі УНЦ. Отримав свою “порцію” і Ю. Гаврилей – 6 років таборів. Але на цьому трагедія його життя не закінчилася. Доки проходили всі ці “справи” у Москві, Харкові та Києві, на Ніжинщині місцеві чекісти готували грандіозну провокацію. Її зміст полягав у тому, щоб прибрати із сіл потенційних ворогів колективізації. Так народився план ліквідації неіснуючої військової організації “Народна самооборона” з центром у Веркіївці. Юхим Гаврилей як ніхто інший підходив на роль її керівника.

Почалося все за всіма правилами сучасного піару: з чуток провокаторів про вищезгадану організацію, яка ставить собі за мету скинути радянську владу. Через деякий час у Веркіївці з’явилися “представники” міфічної організації, котрих селяни слухали, розмовляли з ними. Хто це був насправді – з’ясувалося лише тоді, коли почалися масові арешти. У заарештованих вичавлювалися свідчення. Наприклад, такі: “У нас відбулося двоє зборів організації. Одні – під Ніжином, другі – в саду Півторацького... (веркіївський мешканець – *авт.*) <...> Повстання почнеться увечері, а вранці польські війська нападуть на СРСР”. Де той Ніжин, а де та Польща – невже за ніч польські війська змогли б підтримати ніжинських “колег” із-за Збруча на Тернопіллі? Але у більшовиків, як у всіх подібних тоталітарних сектах, слову вождя вірили більше, ніж здоровому глузду... Доля Юхима Гаврилея, відтак, була вирішена: старого есера розстріляли 30 грудня 1931 р. в Києві. У матеріалах його справи, які стосувалися посмертної реабілітації вказано: “Місце поховання невідоме” [17].

Минуло майже сторіччя від тих буремних років. Ровесники та соратники “Бурулі” – так Юхима Гаврилея називали односельці – пішли з життя, разом із ними – і правда про цю чудову і непересічну людину. Лишилися легенди, одну з яких автор цієї розвідки особисто чув у його рідній Веркіївці–Вертіївці років зо п’ятнадцять тому: “Гаврилей залишався живим. Його в останній момент врятував сам Петровський”. Яка ж усе-таки міцна народна віра у диво, коли вже немає на що сподіватися! А ще віра в “доброго царя”... Не хоче людська пам’ять хоронити свого героя.

У чому ж був сенс і значення життя земського вчителя, революціонера-есера Юхима Гаврилея? Відповідь на це питання мають дати подальші історіографічні розшуки.

Посилання

1. Дроздов И.Г. Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. – М.–Л., 1925. – С. 26.
2. Там само. – С. 28.
3. Там само. – С. 31.
4. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 475.
5. Дроздов И.Г. Вказана праця. – С. 44.
6. Там само. – С. 46.
7. Там само. – С. 50.
8. Там само. – С. 52.
9. Там само. – С. 53.
10. Ніжинський краєзнавчий музей, фонди (далі – НКМФ), ф. “Громадянська війна на Ніжинщині”, спр. 1, арк. 10.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. П–111, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
12. Там само, арк. 6.
13. Там само, арк. 8.
14. Там само, арк. 12.
15. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф.7180, оп. 4, спр. 10, арк. 10.
16. НКМФ, ф. “Соціально-економічний розвиток Ніжинщини в 20–30–х роках ХХ ст.”, спр. 1, арк. 15.
17. Там само.

Анна МОРОЗОВА
(Чернігів)

Нові факти до біографії М.В. Нечкіної (до 110–річчя від дня народження)

Ім’я історика, академіка Академії Наук СРСР Милиці Василівни Нечкіної відоме в широких колах науковців не лише як спеціаліста з історії декабристського руху в Росії, але й з інших питань історії громадського руху в Російській імперії ХІХ ст., а також із історіографії історії СРСР ХІ–ХХ ст. Її ім’я занесене у відповідні довідники, універсальні та спеціальні енциклопедії, про цю неординарну особистість написано досить багато наукових досліджень, популярних статей [1].

М.В. Нечкіна виросла в буржуазній родині. Її батько Василь Іванович Нечкін народився 27 липня 1873 р. й походив із міщанської родини м. Осташково Тверської губернії. В 1897 р. він закінчив повний курс навчання Санкт-Петербурзького технологіч-

ного інституту зі званням інженера-технолога. Відразу після закінчення інституту він став стипендіатом Міністерства народної освіти з підготовки до посади інспектора ремісничого училища й 1 вересня 1897 р. був призначений інспектором Ніжинського ремісничого училища імені А.Ф. Кушакевича. Зазначимо, що Василь Іванович відразу ж гарно зарекомендував себе перед керівництвом Київського навчального округу. Саме він був відкомандирований від Чернігівської губернії на з'їзд завідувачів промислових училищ, що відбувся у Санкт-Петербурзі в лютому 1898 р. На початку XX ст. постає питання підготовки кадрів для промислових підприємств країни, опанування нових технологій у сільському господарстві. В.І. Нечкіну була доручена підготовка до відкриття нижчої ремісничої школи в містечку Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії. В травні 1899 р. він був направлений до Мрина для ознайомлення з умовами відкриття й подальшого функціонування цього навчального закладу. Після цього його було направлено до м. Кологрив Костромської губернії та м. Красноуфимськ Пермської губернії, де він із 25 червня до 10 серпня 1899 р. знайомився “с существующими в России сельскохозяйственно-техническими училищами”. Наприкінці 1899 р. В.І. Нечкін порушує клопотання про реорганізацію Ніжинського ремісничого училища. Його аргументи викликали зацікавленість у Міністерстві народної освіти і 31 січня 1900 р. В.І. Нечкіна викликали до Санкт-Петербургу для особистих пояснень керуючому відділенню промислових училищ Міністерства народної освіти [2]. Думка ніжинського керуючого училищем виявилася привабливою та конструктивною. 1 липня 1900 р. Ніжинське ремісниче училище було реорганізоване в нижче технічне училище імені А.Ф. Кушакевича, сам Василь Іванович був призначений його директором. Того ж року йому було дозволено за рахунок Міністерства народної освіти побувати на Всесвітній промисловій виставці в Парижі [3]. Водночас, В.І. Нечкін продовжував піклуватися будівництвом нижчої ремісничої школи у Мрині. Думки Василя Івановича щодо розвитку професійної освіти в країні завжди цінувало керівництво Київського навчального округу, – цілком зрозуміло, чому він був уведений до складу комісії, створеної відповідно до указу Миколи II при Міністерстві народної освіти з питань подальшого поширення “промышленного образования и для обсуждения вопроса о реорганизации средних и низших технических училищ” [4]. На посаді директора Ніжинського нижчого технічного училища імені А.Ф. Кушакевича Василь Іванович Нечкін перебував до отримання призначення в 1905 р. до Ростова-на-Дону. Згодом, уже за радянського часу, від був професором Казанського політехнічного інституту.

Мати Милиці Василівни Нечкіної – Надія Миколаївна (у дівочтві Северова) отримала освіту на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі [5]. Зрозуміло, що одержавши призначення на посаду інспектора технічного училища, В.І. Нечкін переїжджає до Ніжина із сім'єю. Квартира, де жила сім'я Нечкіних, знаходилася у будівлі училища, побудованому наприкінці XIX ст. На той час у родині Нечкіних уже була одна дитина – син Борис, який народився 21 травня 1897 р. У Ніжині народилися дочки Милиця та Ксенія. Досі в історіографії вважали датою народження Милиці Василівни 1901 рік, яка містилася в усіх енциклопедичних довідниках і біографічних дослідженнях про вчену. Але перегляд метричних книг ніжинських храмів за цей рік не виявив актового запису про її народження. Звичайно, реєстрація народження (тобто хрещення) могла відбутися й у іншому місті – тоді постає питання, чи в Ніжині народилася Милиця Нечкіна? Натомість, у метричній книзі Іоанно-Богословської церкви м. Ніжина був виявлений запис:

дата рождения – 11 апреля 1901 г.;

дата крещения – 29 апреля 1901 г.

имя младенца – Ксения.

Родители: директор Нежинского низшего технического училища инженер-технолог Василий Иванович Нечкин и законная жена его Надежда Николаевна, оба православные. Восприемниками при крещении были действительный статский советник Павел Стефанович Коробка и дочь генерал-майора Ольга Александровна Гржимайло [6].

Далі, перевіривши записи про народження та хрещення з метрик цієї ж церкви за інші роки, натрапили на інший запис:

дата рождения – 12 февраля 1899 г.;

дата крещения – 25 февраля 1899 г.

имя младенца – Милица.

Родители: инспектор Нежинского ремесленного училища инженер-технолог Василий Иванович Нечкин и законная жена его Надежда Николаевна, оба православные. Восприемниками при крещении были: генерал-майор Александр Игнатьевич Гржимайло и дочь статского советника Наталия Иосифовна Шарко [7].

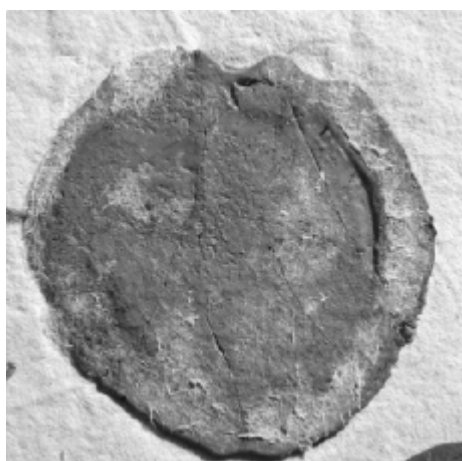
Тож, як бачимо, питання полягало не в тому, *де* вона народилася, а *коли* народилася.

Таким чином, встановлена точна дата народження Милиці Василівни Нечкіної – 24 лютого 1899 р. (за новим стилем), тобто маємо 110-річний ювілей від дня народження відомого вченого, ніжинця за народженням. М.В. Нечкіна прожила в Ніжині недовго, але зберегла дитячі спогади про це місто. Про улюблений садочок, де багато часу проводила з братом Борисом, про Графський сад, куди батьки дітей водили на прогулянку в неділю. Не забуло славетну землячку й місто – при Ніжинському аграрному інституті* створена кімната-музей М.В. Нечкіної; є в Ніжині також вулиця, що носить ім'я відомого радянського історика.

Посилання

1. Див.: Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 144–146; Дунаевский В.А., Ким М.П. Академик М.В. Нечкина // Новая и новейшая история. – 1971. – № 5; Зильберман С. Академик Нечкина // Деснянская правда. – 1988. – 13 липня. – С. 4; Миронова И.А., Юхт А.И. О деятельности М.В. Нечкиной в области археографии и источниковедения // Археографический ежегодник. – М., 1971; Половникова С. Слава і пам'ять // Деснянская правда. – 2001. – 22 лютого. – С. 4; Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2. – Т. 7. – К., 1982. – С. 344; Черепнин Л.В. Академик Милица Васильевна Нечкина // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971; й інші.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 1238, оп. 1, спр. 69, арк. 27–30.
3. Там само, арк. 17–18.
4. Там само, арк. 30–31.
5. Там само, арк. 31.
6. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 832, арк. 283 зв. – 284.
7. Там само, спр. 820, арк. 296 зв. – 297.

* Те саме Ніжинське технічне училище ім. А.Ф. Кушакевича, двоповерхова будівля якого лише кілька років тому зруйнована з огляду на бажання керівництва сучасного інституту збудувати на його місці більший за розміром корпус.

Печатки на майновому документі 1796 р. (рядками зліва направо): Я. Сурмачевського, М. Волховського, Г. Новицької, З. Самойловича, Ніжинського магістрату, П. Тарасевича (до статті І. Ситого "Матеріали до історії Ніжина: майновий документ 1796 року з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (стор. 177–180)

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Львів)

Анекдоти професора Петра Люперсольського*

На сучасному етапі до загальних тенденцій розвитку світової історичної думки, крім зближення з іншими соціально-гуманітарними науками, є зміщення акцентів із соціальної та політичної історії в бік свідомісної та культурної [1]. Так само в історіографії та біографістиці зміщення відбувається в бік вивчення ментальних структур свідомості істориків, де концентруються як зовнішні, так і внутрішні чинники (І. Колесник) [2].

Такий поворот зумовлений, насамперед, впливом на всю світову історіографію Школи “Анналів”. Вже її засновники закликали вивчати людину в усіх її проявах і взаємодіях. Як зазначає Л. Зашкільняк: “Синтетичний образ такої Людини і Суспільства по суті був горизонтальним зрізом певної епохи в її соціально-культурному вимірі” [3]. Таку історію засновники Школи “Анналів” назвали “тотальною”.

Наприкінці ХХ ст. відродився інтерес до інтелектуальної історії. Американський історик Артур Левджой поширив предметну сферу “історії ідей” на ментальні звички, логіку мислення, семантику тощо [4]. Під впливом історії ментальностей і “антропологічного звороту” відбулося докорінне переосмислення “інтелектуальної історії”. В полі зору істориків опинився загальний стан індивідуальної та колективної свідомості, або ж, за висловом К. Скіннера: “вивчення минулих думок” [5]. Таким чином, дослідження історії історичної науки зводиться до вивчення якісних змін у свідомості істориків, що впливали на їхню практику історіописання, яке відображене в певному “історіографічному тексті”.

Важливою складовою ментальності є відчуття гумору. Однак, даний напрямок на сьогодні залишається майже недослідженим. Так само історія анекдоту, а тим більше анекдоту як історичного джерела, є практично невивченою темою історіописа-

* “Історії” записані проф. М.М. Бережковим у “неофіційній” частині свого щоденника (про цей документ докладніше див.: *Остряко А. “Щоденник” професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – №5. – С.133–139*). Загальної назви ці та інші подібні історії не мають, але автор інколи щодо них вживає слово “анекдоти”, тому вважаємо за можливе використати як загальну назву для цих коротких гумористичних “історій” обраний термін.

ня. Як зазначає Моріс Емар: “Історія – це не все, але все це історія, принаймні, потенційно може нею стати” [6]. Анекдот містить у собі інформацію про уявлення й світогляд певної людини. Відтак, цілком може бути використаний як джерело з психоісторії. Анекдоти, особливо в доінформаційному суспільстві, є чітко локалізованими. Географія їх поширення є досить обмеженою, особливо коли фігурують у них конкретні історичні особи. Таким чином, для їх зрозуміння необхідно було не просто бути “в контексті”, але й знати про кого мовиться.

Анекдоти П. Люперсольського збереглися в щоденнику [7] його інститутського колеги професора Михайла Бережкова, тому мають “відбиток” і особи записувача “історії”. Проте, останній записував у свій щоденник анекдоти не лише П. Люперсольського; тематика записаних М. Бережковим “історій” різноманітніша: від оповідок про ніжинські огірки до стосунків українців і євреїв. Водночас, анекдоти П. Люперсольського вирізняються своєю тематичною єдністю. Всі вони стосуються вищої школи – чи то Санкт-Петербурзької Духовної Академії, чи Київського університету Св. Володимира, чи то Смольного інституту. “Коло гумору” П. Люперсольського, за наявними джерелами, є суто корпоративним. Відтак, для одинака професора інститут був “тотальною” сферою його життя й уявлення. Саме тому, ймовірно, вийшовши з цієї корпорації, він припинив будь-яке активне суспільно-громадське життя.

Ураховуючи, що постать професора Петра Люперсольського залишається загадом погано дослідженою [8], введення в історіографію джерел приватного – побутового – походження дає змогу лише частково заповнити прогалину в біографії вченого. Варто вказати також на майже повну недослідженість історії повсякдення професорів Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Як і ніжинського студентства водночас.

Щодо самого професора Петра Люперсольського, за згадками М. Бережкова, у колі своїх товаришів він завжди був бажаним гостем, був “душею товариства”: “...веселий, чуйний на всяку добру думку, серйозний співбесідник, вишуканий і ввічливий у поведінці, інколи блискучий застольний оратор <...> такий Був Петро Іванович у товаристві” [9]. Уміщені далі анекдоти П. Люперсольського свідчать також, що він не лише був ретельним і скрупульозним дослідником, а й мав розвинене відчуття гумору.

Матеріали подаються мовою оригіналу, з дотриманням лексики та стилістики М. Бережкова. Орфографія і пунктуація приведена до норм сучасної літературної російської мови. Реконструйовані частини тексту подані в квадратних дужках. Після тексту вміщені коментарі.

Посилання

1. *Зашикільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С. 5.
2. Цит за: *Зашикільняк Л.* Вказана праця. – С. 14.
3. *Зашикільняк Л.* Вказана праця. – С. 34.
4. Там само. – С. 67.
5. Там само. – С. 68.
6. Там само. – С. 75.
7. Щоденник М. Бережкова нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (детальніше про цю архівну пам’ятку див.: *Острянка А.* “Щоденник” професора Бережкова // *Сіверянський літопис.* – 1997. – №5. – С.133–139).
8. *Гордієнко Д.* Ad fontes: до витоків ніжинської античної школи – професор Петро Люперсольський // *Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник.* – Ніжин, 2007. – Вип. 3. – С. 99-120;

Бережков М.Н. В память профессора Петра Ивановича Люперсольского // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1904. – Т. 21. – С. 1-15.

9. *Бережков М.Н.* Вказана праця. – С. 13.

Что Бог делал до сотворения мира?

Блаженный Августин, ставя сей вопрос, отвечает: “Не будем отвечать на него, как отвечают другие, что Он готовил ад тем, кои о том спрашивают, – а скажем: незнаем, незнаем!”

Этот оборот речи – говорят – употреблен и в богословии Макария.

Однажды на экзамене, в С[анкт]-Петерб[ургской] академии, под председательством ректора Макария [1] и при ассистенте архим[андрите] Иоанне [2], последний спросил какого-то студентика именно так: что Бог делал до сотворения мира?

– Готовил ад тем, кто об этом спрашивает, – ответил студентик, не подумавши много...

Макарий много смеялся в свою бороду, а Иоанн молчал, – совсем язык закусил...

(от П.И. Люперсольского)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
ф. XXIII, од.зб. 10, арк. 20

С.С. Гогоцкий [3]

Раз на экзамене в Киев[ском] Университете сильно поссорились два профессора *Селин* [4] (тут і далі курсив М. Бережкова – *авт.*) и *Шульгин* [5], при ассистенте С.С. Гогоцком. Поссорясь стали жаловаться попечителю Округа Антоновичу [6]. Оба при этом ссылались на Гогоцкого: “вот де и Сильвестр Сильвестрович при этом был: он – дескать может все рассказать Вашему Превосходительству”.

А Гогоцкий был человек очень умный, но очень также уклончивый и мягкий. Вот призывает его попечитель Антонович, спрашивает: ну, как же было дело? Расскажите!

– Я? Я... Ничего – такого, Ваше Превосходительство! Не знаю...

– Да ведь Вы же были при этом случае? Ведь Вы же присутствовали на экзамене?

– Я-то? Да, это точно – я присутствовал; но я при сем *как бы отсутствовал*. Право, так, Ваше превосходительство!

И попечитель Антонович, и оба тяжущиеся профессора расхохотались от души. Тем дело и кончилось.

Ответ и самый способ выражаться – истинно философские! “Присутствовал, но как бы отсутствовал”.

(От П.И. Люперсольского, а он – от А.А. Котляревского [7])

2 февр.[аля] 1893

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
ф. XXIII, од.зб. 14, арк. 26

Профессор С[анкт]-П[етерб]ургской] Дух[овной] Акад[емии] Моисей Ал[ександрович] Голубев [8]

Когда на экзамене по св. Писанию разные экзаменаторы склонны были задавать много вопросов студентам, то Голубеву не нравилось такое большое совопросничество. Вообще он любил “осадить”, дать тону, иногда серьезно, иногда иронически.

Однажды на экзамене шла речь о посланиях ап[остола] Павла к коринфянам. Какой-то из архиереев экзаменующих задает студенту вопрос за вопросом; он находит, что студент мало сказал о Коринфе, о коринфянах, о их нравах и обычаях и т[ому] подобное, что предпосылается объяснению текста посланий. Голубев перебивает экзаменатора: “Ну что же еще ему говорить про Коринф? Разве сказать пример из латинской грамматики: “не всякому случалось быть в Коринфе?”

(от П.И. Люперского)

Тот же профессор, когда Гречулевичем [9] (протоиерей, издатель “Странника” [10], потом архиерей) было замечено при посещении аудитории, что студентам следовало бы – дескать – читать молитву пред учением, ответил:

– Мы поступаем по заповеди Божией: “шесть дней делаем, а в седьмой молимся”.

(Говорят – Гречулевич был ханжа)

(От него же)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
ф. XXIII, од.зб. 14, арк. 28 зв.

Марья Павловна Леонтьева [11], начальница Смольного Института [12]

Говорят, дама была очень важная, чопорная, напускавшая много тону. Сам принц Петр Георгиевич Ольденбургский [13], человек впрочем высоко благородный, рыцарственный – и тот пасовал перед важной начальницей!

К.Д. Ушинский [14], несколько лет служивший в Смольном, примерно лет 8-м [15], вышел в отставку из-за нее именно.

– Вот уж 8-м лет, Ваше Императорское Высочество, я сижу в Институте, – и я каждый день получал от Марьи Павловны по ложке яду в той или иной форме.

– Представьте себе, – отвечает добродушно, – я вот уже 25 лет сижу, и я каждый день получаю от Марьи Павловны тоже по ложке яду.

(От П.И. Люпер[ского], а он от Гавр[иила] Спир[идоновича] Дестуниса [16])

Принц П.Г. Ольденбургский

Раз принц услышал замечание от Государя, что в одном из подведомых ему заведений очень дурная пища для воспитанников. Принц немедленно едет в заведение, – и прямо летит на кухню.

Идут солдаты, несут ушат из кухни.

– Стой! Командует принц, требует повар или ложку, и тотчас пробует из ушата.

– Фу, ты какая дрянь! Да ведь это – помой!

– Так точно, это – помой, Ваше Императорское Высочество! – преспокойно отвечают солдаты, которые несли действительно не пищу, а ушат с помоями.

Дисциплина!

(От тех же лиц)

Тот же принц – говорят – всегда первый и усерднейшим образом отвешивал поклоны названной даме, Марье Павловне, – и та принимала их, как должное.

Она заставляла учителей экзаменовать воспитанниц стоя. Раз принц приехал на экзамен раньше Марьи Павловны, запросто обошелся с учителями, пригласил их сидеть. Входит начальница, учителя продолжают сидеть и экзаменовать.

– Г–н учитель! Встаньте, – у нас по закону учителя экзаменуют стоя.
 – Я сию по приказанию Его Императорского Высочества.
 – А я говорю вам – встаньте, – настойчиво и важно продолжает дама.
 Учитель встал, а принц промолчал!

(От их же)
 Дестунис служил в Институте

Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
 ф. XXIII, спр. 15, арк. 78–79

Коментарі

1. Митрополит Макарій (Михайло Петрович Булгаков) (1816–1882), – доктор богослов'я; випускник Київської Духовної Академії (1841), в якій викладав упродовж 1841–1842 років курс церковної та цивільної історії. В 1850–1857 роках – ректор Санкт-Петербурзької Духовної Академії. В 1879–1882 роках – митрополит Московський і Коломенський. Автор багатотомної “Истории русской Церкви”.
2. Архімандрит Іоанн (Володимир Соколов) (1818–1869) – доктор богослов'я; випускник Московської Духовної Академії, професор Санкт-Петербурзької Духовної Академії, ректор останньої, а також Казанської Духовної Академії, єпископ Смоленський. Відомий як проповідник. Серед його проповідей вирізняється проповідь про звільнення селян “Голос русской Церкви в защиту несвободных людей”, а також про освіту й емансипацію жінок.
3. Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813–1889) – відомий філософ-гегельянець; випускник, згодом – професор Київської Духовної Академії. Викладач Київського університету Св. Володимира. Серед його праць виділяються “Критический взгляд на философию Канта” (К., 1847) та “Обозрение системы философии Гегеля” (К., 1860).
4. Селін Олександр Іванович (1816–1877) – історик, філолог; випускник Московського університету. Протягом 32 років посідав кафедру російської словесності в Київському університеті Св. Володимира.
5. Шульгін Віталій Якович (1822–?) – відомий історик; випускник Київського університету. В 1849 р. захистив магістерську дисертацію на тему: “О состоянии женщин в России до Петра Великого” (К., 1850). У 1849–1862 роках – в.о. екстраординарного професора Київського університету, в якому започаткував науковий семінарій. В липні 1864 р. В. Шульгін очолив газету “Киевлянин”. Народився в Ніжині.
6. Антонович Платон Олександрович (1812–1883). Навчався в Московському університеті, але курс не закінчив; був висланий у нижньому чині в армію. В 1839 р. заслужив чин прапорщика. Був управителем канцелярії начальника Чорноморської берегової лінії. В 1853 р. – Керченський градоначальник, в 1861 р. – генерал-майор, градоначальник Одеси. Протягом 1866–1880 років – попечитель Київської навчального округу.
7. Котляревський Олександр Олександрович (1837–1881) – відомий історик; випускник Московського університету; один із засновників Московського археологічного товариства (1863). Викладацьку діяльність розпочав на посаді професора кафедри слов'янського і руського мовознавства в Дерптському університеті (1868). З 1885 р. – професор Київського університету Св. Володимира. Був членом Товариства Нестора-Літописця. Помер у Празі.
8. Голубев Мойсей Олександрович (1824–1869) – професор кафедри тлумачення Святого Письма Санкт-Петербурзької Духовної Академії.
9. Єпископ Віталій (Василь Васильович Гречулевич) (1822–1885) – магістр Санкт-Петербурзької Духовної Академії, редактор часопису “Странник”. Був єпископом Острозьким, вікарієм Волинської єпархії, згодом єпископом Могилевським.
10. “Странник” – щомісячний духовний часопис, заснований у 1860 р. протоієреєм В. Гречулевичем.
11. Леонтьєва Марія Павлівна (у дівочтві Шипова) (1792–1874) – начальниця імператорського Товариства шляхетних дівчат, статс-дама Імператорського двору (1839).
12. Смольний інститут шляхетних дівчат – перший у Російській імперії жіночий виховно-освітній заклад. Заснований у 1764 році в Санкт-Петербурзі. В 1796 р. інститут увійшов до відомства заклад.

дів імператриці Марії Федорівни. Термін навчання складав 7–8 років, вік вихованок – 6–18 років. Навчальний курс в Смольному інституті прирівнювався до курсу жіночих гімназій. Проте, в другій половині XIX ст. за обсягом і характером навчання він поступався останнім, і лише в 1905–1907 роках його програми були прирівняні до навчальних програм Маріїнських жіночих гімназій. Влітку 1917 р. вихованки інституту були переведені до інших навчальних закладів, приміщення інституту було захоплене більшовиками, де вони влаштували свою головну резиденцію.

13. Ольденбурзький Петро Григорович (1812–1881) – принц, генерал, член Державної Ради, почесний опікун Санкт-Петербурзької опікунської ради, головний начальник жіночих навчальних закладів Відомства імператриці Марії Федорівни, попечитель Імператорського училища правознавства, Санкт-Петербурзького комерційного училища, Імператорського Олександрівського ліцею.
14. Ушинський Костянтин Дмитрович (1824–1870) – відомий педагог. Протягом 1859–1862 років був інспектором Смольного інституту шляхетних дівчат, паралельно виконував обов'язки редактора “Журнала Министерства народного просвещения”. В Смольному інституті К. Ушинський провів низку реформ; увів до навчального плану більше число годин для викладання російської мови, географії, історії, природознавства, відкрив 2–річний педагогічний клас тощо. Однак, більшість цих реформ було ліквідовано після того, як К. Ушинський пішов з інституту. Народився в Новгороді-Сіверському.
15. Насправді – лише 3 роки (з 1859 до 1862 р.) (див.: коментар № 14).
16. Дестуніс Гаврило Спиридонович (1818–1895) – грек за походженням (син історика Спирідона Юрійовича Дестуніса). Випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. Доктор, професор грецької словесності. Паралельно виконував обов'язки драгомана (перекладача) при Міністерстві іноземних справ. Серед його праць виділяються: “Историческое сказание инокана Комнина и инокана Прокла о разных деспотах эфирских” (СПб., 1858); “Материалы для рассмотрения вопроса о следах словянства в нынешнем греческом языке” (СПб., 1858–1860). Також видав працю свого батька “Византийские историки” (СПб., 1860), до якої написав вступ і посилання.

Максим ПОТАПЕНКО
(Ніжин)

Газета “Нѣжинецъ” у 1917 році (до історії періодичних видань Ніжинщини)

Одним з маловідомих і цілком недосліджених періодичних видань м. Ніжина є щотижнева сільськогосподарська, культурно-просвітницька та громадсько-економічна газета “Нѣжинецъ”. Єдина згадка про неї газету вміщена у енциклопедичному довіднику “Чернігівщина”, де вказувалось, що газета виходила протягом 1914–1916 років [1], хоча насправді видання продовжило існування й у 1917 р. Пропонований матеріал є описом виявлених номерів газети за вказаний і, швидше за все, останній рік видання. Віднайдені примірники “Нѣжинца” від № 4 до № 8, а також здвоєні № 9–10 та № 15–16 зберігаються у Науковій бібліотеці Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (пошук за алфавітним каталогом загального журнального фонду). Цей єдиний вцілілий комплект підшивки цієї газети був свого часу передплачений і отриманий Київською земською повітовою управою.

Принагідно зауважимо, що газета “Нѣжинецъ” є однією з небагатьох, що видавалися сільськогосподарськими товариствами українських губерній Російської імперії, відтак, заслуговує на особливу увагу з боку не лише дослідників-краєзнавців, але й дослідників історії періодики та кооперативного руху Лівобережної України. Видання газети в роки I Світової війни було не випадковим. 1914–1917 роки став періодом піднесення коопе-

ративного руху, основним завданням котрого в умовах війни стала інтенсифікація сільськогосподарського виробництва для задоволення підвищених потреб суспільства, насамперед, армії у продовольстві. Одним із напрямів популяризації сільськогосподарських знань і координації кооперативного руху стало видання спеціалізованої періодичної літератури. “Нѣжинец” відігравав насправді більш широку громадську роль, задовольняючи потреби широкого кола читачів, часто далеких від кооперативного сільськогосподарського руху. Як зазначалося у звіті помічника начальника Чернігівського губернського жандармського управління за листопад 1915 р., в усій губернії існувало лише 2 громадські періодичні видання, і обидва видавалися в Ніжині – “Нѣжинец” та “Нѣжинская пчела”. Показово, що у цьому звіті “Нѣжинец” названий журналом [2].

Об’єм видання дійсно дає підстави ідентифікувати його як журнал. Спочатку обсяг цього видання становив 16 сторінок, з 8 випуску в 1917 р. він був збільшений. Надалі стандартним обсягом стали 24 сторінки, спарений № 9–10 мав 20 сторінок. Відповідальним редактором був голова Ніжинського сільськогосподарського товариства М.В. Висоцький. Видання друкувалося в міській друкарні М.Г. Горбовіцера.

На перших шпальтах “Нѣжинца” розміщувалися, здебільшого, статті на сільськогосподарську тематику. Наприклад, у кількох номерах у 1917 р. було вміщено частинами велику й ґрунтовну статтю І. Шимка про результати сільськогосподарського перепису 1916 р. у Ніжинському повіті. Інші публікації розміщувалися в постійних рубриках “Хроніка місцевого життя”, “По губернії”, “По Росії”, “За кордоном”, “Огляд військових дій” тощо. Крім статей власних кореспондентів, друкувалися також передруки з інших газет, зокрема, “Чернігівської земської газети”, “Південноросійської сільськогосподарської газети”, “Руських відомостей”.

Бурхливий розвиток громадсько-політичного життя після повалення самодержавного ладу суттєвим чином позначився на характері видання. Відчутнішою, зокрема, стала частка статей, що інформувала про розвиток революційного руху, а також офіційні розпорядження нових революційних органів влади. Також час від часу з’являлися на шпальтах “Нѣжинца” літературні оповіді та вірші.

Проте, все ж найбільш цікавим указане видання є з точки зору вивчення кооперативного руху в Ніжині та Ніжинському повіті, оскільки містить велику кількість матеріалів про особливості організації місцевих кооперативних товариств, їх документацію тощо. На особливу увагу заслуговують повідомлення про кооперативний рух у селах Ніжинщини. Здебільшого, такі відомості не відклалися у збірках архівних документів. Наприклад, у виявлених випусках “Нѣжинца” вміщені звіти про діяльність існуючих сільських кооперативів, інформація про організацію нових кооперативів, підготовку до утворення Ніжинського союзу кредитних і позичково-ощадних товариств. Що засвідчує досить високий рівень розвитку кооперативного руху в Ніжинському повіті, – навесні 1917 р. за матеріалами газети “Нѣжинец” у селах Ніжинського повіту діяли споживчі товариства, загальна чисельність яких станом на 1 травня досягла 72 [3].

Тож, з огляду на сказане, подальше вивчення цього регіонального видання передреволюційної та першого року революційної доби в Україні вбачається вельми цікавим і корисним.

У поданій нижче бібліографії публікацій із газети “Нѣжинец” за 1917 р. орфографію та пунктуацію приведено до норм сучасної російської мови (оскільки всі номери

газети надруковані російським “гражданським” шрифтом). Лексику оригінальних назв подана за оригіналом. У квадратних дужках відновлені скорочення (загальновживані скорочення не розшифровувалися).

Посилання

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник./ за ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 488.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1439, оп.1, од.зб. 1649, арк. 30.
3. Семидесятое потребительское общество Нежинщины // Нежинец. – 1917. – 5 июня (№ 15–16). – С. 12.

Зміст газети (журналу) “Нежинец” за 1917 р.

24 січня (№ 4)

Ванаг А. О занятях по домоводству (с. 1–2)

Гавриш П.Я. К предстоящим общим собраниям в кооперативах (с. 2–5)

Шипко И. Нежинский уезд по сел[ьско]-хоз[яйственной] переписи 1916 года (продолжение) (с. 5–6)

Из практики и с[ельско]-х[озаяйственной] печати

С.С. Влияние глубины пахоты на урожай зерновых хлебов. (Из результатов опытов полеводственного отд[еления] Харьковской обл. станции) (с. 7)

Хроника местной жизни

К учреждению сел[ьско]-хоз[яйственного] Комитета в селе Володьковой-Девиче (с. 8)

Генерал-Адъютант Эверт Весьма важно (с. 8–9)

Н.К. Озаботьтесь вовремя (с. 9)

По России

Конференция союзных держав в Петрограде (с. 9)

Продовольственные дела (с. 9)

Неразрешенный кооперативный с[ъ]езд (с. 10)

Землетрясение (с. 10)

Из заграницы

В Бельгии (с. 10)

В Сербии (с. 10–11)

В Армении (Терция) (с. 11–12)

Обзор военных действий (с. 12–14)

Почтовый ящик

Учительнице г–же Желязо из Володьковой-Девичи (с. 14–15)

Об[ъ]явления (с. 15–16)

31 січня (№ 5)

С.С. О тех, кто истребляет свиней (с. 1–2)

Шипко И. Нежинский уезд по всероссийской сел[ьско]-хоз[яйственной] переписи (продолжение) (с. 3–4)

Из практики и с[ельско]-х[озаяйственной] печати

Брунст В. Нельзя ли ввести страхование свиней (с. 4–5)

Из кооперативной печати

О распределении прибыли (с. 5–7)

Хроника местной жизни

- К вопросу об организации сельских хозяйственных Комитетов в селах Нежинского уезда (с. 7)
- Общее Собрание Володьково-девицкаго О-ва Потребителей (с. 7–8)
- Просьба (с. 8)
- Задержка выпуска “Нежинца” (с. 8)
- Володькова-Девича (с. 8)
- Кукуруза для откорма свиней (с. 8)
- Перепись свиней в уезде (с. 8)
- Сдача копченых продуктов в армию (с. 8)
- В Нежинском с[ельско]-х[озяйственном] обществе (с. 8–9)

По губернии

- Счетоводно-кооперативные курсы (с. 9)
- К разверстке хлебов в Черниговской губ. (с. 9)

По России

- Призыв родившихся в 1898 году (с. 10)
- П.А. Прекращение пассажирского движения (официально) (с. 10)
- Борьба со спекуляцией (с. 10–11)
- Взрыв в Архангельске (с. 11)
- Докладная записка сельскохозяйственной палаты (с. 11)
- Оплата писем в армию (с. 11)
- В ожидании волостного земства (с. 11–12)
- Изменения в положении о земских учреждениях (с. 12)

За границей

- Разрыв дипломатических сношений между Америкой и Германией (с. 13)
- Подводная война и Нейтральные державы (с. 13)

Обзор военных действий (с. 14–15)

Об[ъ]явления (с. 16)

7 лютого (№ 6)

Семенов С. Об организации Союза кооперативов Нежинского района (с. 1–3)

Что необходимо сделать, чтобы стать учредителями Союза кооперативов Нежинского района (с. 3–4)

Гавриш П.Я. К предстоящим общим собраниям в кооперативах (с. 4–8)

Хроника местной жизни

- Агрономическое Совещание Нежинской Земской Управы (с. 8–9)
- Нежинское педагогическое общество (с. 9–10)
- Славянский. м. Веркиевка, Нежинского уезда (с. 10–11)
- Лосиновец. С. Лосиновка. Потребители и их грабители (с. 11)

По губернии

- Наряд на керосин (с. 11)
- 15.000.000 коробок японских спичек (с. 12)

По России

- Приказ о пленных (с. 12)

За границей

- Подготовка всеобщей обязательной народной повинности в Англии (с. 12–14)

Обзор военных действий (с. 15)

Об[ъ]явления (с. 16)

14 лютого (№ 7)

О содействии земства развитию свиноводства (с. 1–2)

Шипко И. Нежинский уезд по всероссийской с[ельско]-х[озияйственной] переписи 1916 г. (продолжение) (с. 3–4)

Гр[аф] Алексей Н. Толстой Как работает Всероссийский Земский Союз (с. 4–5)

Хроника местной жизни

Нежинский союз кредитных и ссудо-сберегательн[ых] товариществ (с. 5)

Состояние счетов Нежинского О–ва Потребителей на 1 января 1917 года (таблица) (с. 6)

Курсы по счетоводству потребительных обществ (с. 7)

Поверка учреждений работающих на оборону (с. 7)

Разсылка уставов кредитных кооперативов (с. 7)

Недостаток дров (с. 8)

Сдача копченых продуктов (с. 8)

Выборка земством свиней для нужд армии (с. 8)

С. Степановка (с. 8–9)

По губернии

Ясли-приюты в Козельском* уезде в 1916 году (с. 9–11)

*И.М (ч.з.з)*** Общественная обработка земли жителей г. Городни и прилегающих к ней хуторян летом 1916 года (с. 11–12)

По России

Сахар (с. 12)

Залежи мяса в Сибири (с. 12–13)

Косы (с. 13)

С[ельско]-х[озияйственные] машины (с. 13)

Твердые цены на табак махорку заготавливаемый для нужд армии (с. 13)

Распространение разверстки на заготовки скота (с. 13)

Продолжение перерыва пассажирского движения (с. 13)

Возобновление заседаний Государственной Думы (с. 13)

Днепровский В. Молись о них (стих) (с. 14)

Дмитриева В.И. Между жизнью и смертью (рассказ бежавшего из плена). И. Жизнь в плену (с. 14–15)

Объявления (с. 16)

22 лютого (№ 8)

Шипко И. Способ повышения урожая хлебов в Нежинском уезде. По данным Носовской с[ельско]-х[озияйственной] опытной станции и докладу С.П. Кулжинского в Нежинском агрономическом совещании (с. 1–4)

Семенов С. Что такое союз кредитных и ссудо-сберегат[ельных] товариществ (К предстоящему открытию действий Нежинского союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ) (с. 4–8)

Как вступить в число членов Нежинского союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (с. 8–9)

Хроника местной жизни

Годичное собрание Пашковского сельско-хозяйств[енного] общества (с. 9)

К вопросу об организации сельских хозяйственных комитетов (с. 10)

* Очевидно, мається на увазі Козелецький повіт Чернігівської губернії.

** Тут і далі – передрук із “Чернігівської земської газети”.

д. Томашевка (с. 10–11)

Славянский М. Веркиевка Нежинского уезда (с. 11–12)

с. Смолянка (с. 12–14)

Пашковка (с. 14)

По губернии

В суде (с. 15)

По России

Заседания Государственной Думы (с. 15)

О том как топили спирт в реке и что из одного получилось (с. 15)

Новая профессия (с. 15–16)

Из кооперативной жизни

О расценке товаров в потреб. лавке (с. 16)

Картинки жизни (с. 16–18)

Дмитриева В.И. Между жизнью и смертью. II. До Дуная по Сербии (с. 18–21)

Обзор военных действий (с. 21–23)

Об[ъ]явления (с. 23–24)

8 березня (№ 9–10)

Падение старого строя (с. 1–2)

Манифест об отречении от престола (с. 2–3)

Манифест Великого Князя Михаила Александровича (с. 3)

Временный Комитет Государственной Думы (с. 4)

От временного правительства (с. 4–5)

Нежинский общественный комитет Граждане города Нежина и Нежинского уезда! (с. 5–8)

Организация новым правительством продовольствен[ой] комиссии (с. 8–9)

Шипко И. Способ повышения урожая хлебов в Нежинском уезде. По данным Носовской с[ельско]-х[озяйственной] опытной станции и докладу С.П. Кулжинского в Нежинском агрономическом совещании (с. 9–11)

Вет[еринарный] врач Энтин В.И. Йоркширы в деле быстрого размножения, выращивания и откорма свиней (с. 11–13)

Из кооперативной жизни и печати

Распределение прибылей кооперативами в Финляндии (с. 13–14)

Хроника местной жизни

Новые назначения (с. 14)

Уничтожения полиции (с. 14)

Распоряжение нового правительства о заготовках для армии (с. 15)

С. Заньки (с. 15–16)

С. Безугловка (с. 16)

Крестьянин Д.Ф. М. Макиевка (с. 17–18)

Обязательное постановление (с. 18)

Дмитриева В.И. Между жизнью и смертью. III. Через Дунай (с. 18–20)

Об[ъ]явления (с. 20)

5 червня (№ 15–16)

Об[ъ]явление о займе свободы (с. 1)

Накануне нового государственного строя (продолжение) (с. 2–4)

Распоряжение губернским комиссарам (с. 4–5)

Самчевски П. На свято Тарасове (стих) (с. 5–6)

Раузов Сер[гей]. Организация хат-читален (с. 6–11)

Хроника местной жизни

Циркуляр черниговского губернского комиссара (с. 11–12)

Семидесятое потребительское общество Нежинщины (с. 12)

Нежинское Земское Собрание (с. 12–13)

Кооперативное совещание (с. 13–15)

Кооперативный комитет (с. 15–16)

По России

Ч.З.Г. Лига аграрных реформ (с. 16–17)

Ч.З.Г. Украинский национальный совет (с. 17)

Яблоновский Александр (Р.С.) Чувство действительности (с. 18–21)

Отдел помощи военнопленным при Главном Комитете Всероссийского Земского Союза (с. 21–23)

Тихомиров Н. Склад политической и социалистической литературы при агрономическом отделе Нежинской Земской Управы (с. 23)

Объявления (с. 24)

Олександр СИДОРОВИЧ
(Ніжин)

Ніжинське ощадно-позичкове товариство у 1895–1914 роках (за архівними матеріалами)

У 90–х роках XIX ст. в Російській імперії починається новий етап у розвитку кооперативного руху. Бурхливий розвиток кооперації знайшов своє відображення як у кількісних, так і в якісних показниках. Зростає кількість товариств, урізноманітнюються форми їх діяльності. Важливе значення має затвердження імперським урядом низки нормативних актів щодо розвитку кооперації, в т.ч. й кредитної. Так, у червні 1895 р. з ініціативи Санкт-Петербурзького відділення Комітету в справах сільських ощадно-позичкових і промислових товариств вийшло “Положення про установи дрібного кредиту”. Цей законодавчий акт заклав підвалини розвитку системи дрібного кредиту в Російській імперії. В 1904 р. для контролю за використанням кредитів на розвиток кооперації та інструкторської допомоги кооперативним установам при Державному Банку було створене Управління у справах дрібного кредиту [1].

Потреба в грошах, у доступному кредиті наприкінці XIX – на початку XX ст. виявилася надзвичайно гострою. Першочергово гроші необхідні були дрібним товаровиробникам: селянам для купівлі додаткової землі, реманенту, добрив тощо; міщанам-ремісникам для купівлі сировини; торгівцям і крамарям для поповнення обігових коштів. Окрім того, у розвитку кредитної кооперації була зацікавлена і держава, й органи місцевого самоврядування, які вбачали в кредитній кооперації засіб розширення внутрішнього ринку, а також бази оподаткування. Наприклад, у 1896 р. з ініціативи чернігівського губернатора на губернських міських зборах розглядалося питання про участь земства у відкритті кооперативів. Наступного року більшість повітових земств висловилося за організацію ощадно-позичкових товариств як найбільш пристосованих до умов губернії установ дрібного кредиту [2]. В цілому кредитна кооперація розви-

валася на наших теренах у 2 видах кооперативів: ощадно-позичкові товариства та кредитні. Зразки для створення цих видів кооперативних товариств походять із Німеччини. Засади діяльності кредитних товариств розробив і запровадив на практиці в 1849 р. у німецькому містечку Флямерсдорф державний службовець Ф.В. Райффайзен, заснувавши перший кредитний кооператив під назвою “Товариство для допомоги незаможним селянам”. Теоретична розробка засад ощадно-позичкової кооперації належить Г. Шульце-Делічу. Деякі його праці ще в XIX ст. були перекладені на російську мову. Основний капітал ощадно-позичкових товариств складався із паїв, що вносилися їх членами. Відтак, подібні товариства мали двоїстий характер: з одного боку вони намагалися своїм членам надати якомога дешевший кредит, з іншого – забезпечити пайовиків якомога більшим дивідендом із пайового капіталу. Остання особливість і робила ощадно-позичкове товариство шульце-деліцького типу схожим на акціонерне товариство [3]. Позаяк статут ощадно-позичкового товариства передбачав унесення паю, участь у такому кооперативі була доступною для людей із певним, хоч і невеликим капіталом. Цей тип кооперативного товариства задумувався як міський кооператив, і тому в Україні ощадно-позичкові товариства набули поширення переважно в містах. Не стояв осторонь і Ніжин: міське ощадно-позичкове товариство, яке розпочало свою діяльність у 1895 р., досить швидко стало користуватися неабиякою популярністю серед ніжинців і мешканців повіту.

У відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині матеріали, що стосуються вищезазначеного товариства, знаходяться у фондах 1335 (“Ніжинська повітова земська каса дрібного кредиту”) та 1349 (Правління Ніжинського Союзу кредитних і позичково-ощадних товариств).

Дана публікація архівних матеріалів має на меті дати загальну характеристику діяльності Ніжинського ощадно-позичкового товариства впродовж означеного періоду. З усього масиву документів відібрані ті, що найбільш яскраво відображають особливості функціонування цього кооперативного товариства. У вміщених далі документах орфографію та пунктуацію приведено до норм сучасної російської літературної мови. Відновлені скорочення подано у квадратних дужках (загальноновживані скорочення не розшифровувалися). Непрочитані місця позначено трикрапкою у квадратних дужках.

Посилання

1. Солнцев В. Учреждения мелкого кредита по данным к 1 января 1904 года // Ежегодник России. – СПб., 1908. – С. LXXXVI.
2. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 33 очередной сессии 1897 г. с 17 января по 1 февраля 1898 г. – Чернигов, 1898. – С. 107–108.
3. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (2-га пол. XIX ст. – поч. XX): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1998. – С. 32.

№ 1 – 30 грудня 1898 р. – м. Ніжин. – Розгляд питання про неповернену позику

Заседание Правления Нежинского ссудо-сберегательного товарищества 30 декабря 1898 г.
Постановили:

Сумму ссуды умершего И.З. Дячковского в 21 р[уб]. 52 коп. надлежит списать расходом в убыток, так как поступление этой суммы считается безнадежным (вдова умершего лишена

всяких средств к существованию и обременена несколькими детьми – это по сведениям полиции к которой товарищество обратилось в связи с взысканием причитающейся суммы).

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 1349, оп. 1, спр. 1. арк. 71.
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – 17 квітня 1900 р. – м. Ніжин. – Розгляд питання щодо клопотання про державну нагороду для голови товариства

1900 г. 17 апреля Совет Нежинского ссудно-сберегательного товарищества в заседании сем происходившем сего числа обсуждал вопрос согласно 98 ст. Устава, об избрании из своей среды на 1 год председателя и заступающего его место постановил:

Председателя Совета считать избранным по прежнему Василия Григорьевича Кашенцева, а заступающим его место Сергея Иллича Сенника.

Вместе с тем Совет подвергнул своему обсуждению о предоставлении Василия Григорьевича Кашенцева к Высочайшей награде за заслуги оказанные им на пользу дел Нежинского ссудно-сберегательного товарищества. Принимая во внимание, что он, Кашенцев, с начала возникновения сего товарищества (7 мая 1895 г.) и по настоящее время, то есть в продолжении целых 5 лет, оказывает товариществу в качестве председателя Совета оно, без всякого вознаграждения, много несомненных услуг на пользу развития дел товарищества; что услуги его, Кашенцева, особенно рельефно выразились в первых шагах жизни товарищества; что благодаря его связи с товариществом, оно завоевало себе с самого начала должное доверие со стороны местного населения, особенно необходимое кредитному учреждению, и что наконец содействие его Кашенцева, к преуспеванию и развитию товарищества, учреждения, столь полезного успевшую, за свою, сравнительно короткую деятельность поднять благосостояние и войти в (неразборчиво) многих и многих сотен лиц (членов до 800, с выбывшими и исключенными свыше 1000) из населения как городского, так и уездного, не должно остаться без достойного вознаграждения, – Совет товарищества полагает возможным и своевременным возбудить о таком награждении соответствующее ходатайство и потому единогласно постановил: – поручить Правлению товарищества просить Его Превосходительство Господина Черниговского губернатора, применяясь к 35 ст. правил Высочайше утвержденных 1 августа 1898 г. об [...] Высочайших наградах войти с представлением к Его Высокопревосходительству Господину Министру Финансов о награждении в установленном порядке, Председателя Совета Нежинского Ссудно-Сберегательного Товарищества нежинского купца Василия Григорьевича Кашенцева золотою медалью для ношения на шее за полезные заслуги, оказанные им названному товариществу в продолжении 5 лет.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 2. арк. 43-44.
Рукопис. Оригінал.

№ 3 – 5 травня 1901 р. – м. Ніжин. – Розгляд питання про відсотки з операцій із внесками, а також про поповнення обігових коштів

1901 года мая 5-го дня Совет товарищества, в составе Председателя В.Г. Кашенцева и членов: С.И. Сенника, М.Я. Куперштейна, М.Х. Чорного в заседании своем происходившем сего числа:

Размер процентов по вкладам Совет постановил считать с 1-го июня с/г, впредь до изменения, следующий: а) по вкладам суммами не свыше 100 р. до востребования – 6 % в год. б) по вкладам

суммами свыше 100 р. до востребования – 5 % год. в) по вкладам сроком на 6 месяцев – 6,5 % год. г) по вкладам сроком на 1 год – 7 % год. д) по вкладам на 2 года – 8 % год. и е) по вкладам на 3 года и более 8,5 % годовых. О сих новых размерах %%-в сделать возможно более широкое оглашение путем рассылки и раздачи печатных экземпляров. Выслушав в заключение предложение Председателя Совета В.Г. Кашенцева о желательности усиления средств кассы, в настоящее время, в виду уменьшения ее на сумму истребованных недавно вкладов и займов с одной стороны, с другой – ввиду предстоящих выдач остатка излишка паевых и половинной части прибыли за первые 5 лет, Совет, желая придти на помощь делу в этом отношении, порешил предложить всем членам Управления, т.е. всем членам Совета и Правления с кандидатами, не найдут ли они возможности до расширения вкладных операций другими лицами, увеличить эту операцию собственными своими взносами в размере наивозможно приближающемся к максимальной сумме, т.е. – 250 рублей. – За исключением тех, за которыми на имя товарищества такие взносы давно имеются, из присутствовавших членов выразили желание в скором времени внести: С.И.Сенник – не менее 200 рублей, М.Я. Куперштейн – не менее 150 рублей, М.Х. Черный – не менее 100 рублей и Й.В. Лемперт – не менее 250 рублей. С содержанием настоящего постановления ознакомить и всех остальных членов Управления.

Председатель Совета: (Підпис)

Члены Совета: (Підписи)

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5. арк. 6-7.
Рукопис. Оригінал.

№ 4 – 10 лютого 1901 р. – м. Ніжин. – Розгляд питання про розподіл прибутків на пайові внески

1901 года, февраля 10 дня. Заседание Совета Нежинского ссудо-сберегательного товарищества состоялось сегодня в присутствии председателя В.Г. Кашенцева и членов: С.И. Сенника, М.Я. Куперштейна, Г.Д. Вольфина и М.Х. Черного. Рассмотрены были два вопроса подлежащие внесению на разрешение общего собрания членов, имеющего состояться завтра 11-го сего февраля, а именно: 1) выдача прибыли на паевые взносы накопившиеся в пользу членов за первые 5 отчетных лет. Принимая во внимание, что прежний размер пая потребовал от многих членов относительно значительных взносов и находя своевременным урегулировать не выданную на те взносы прибыль по 1 февраля с/г, совет рекомендует разделить эту прибыль на 2 равные части и одну из них перечислить в собственные капиталы товарищества, присоединив ее к капиталу на общепользные цели, а другую – выдать членам на руки или присоединить к паевым согласно ст. 77 Устава. Такое свое предложение совет основывает на желании увеличить капиталы т-ва и укрепить дела последнего и в будущем, и находит это вполне целесообразным и справедливым так как прибыль накопилась вообще и в существующем размере в частности только благодаря исключительно благоприятным условиям управления делом, развившимся главным образом в бесплатном служении членов правления и совета. Срок для начала выдачи совет рекомендует установить с второго полугодия 1901 года, если к тому времени увеличатся оборотные средства товарищества и без ущерба для дела это окажется возможным после оставшимися невыданными излишек паевых или же с начала 1902 г. обязательно. Что же касается прибыли на 1900 г. и на будущее время, то таковую совет рекомендует представлять на основаниях принятых собраниями в предыдущие годы. п. 2) О заявлении от 4-го сего февраля поступившем от члена т-ва коллежского советника Ф.А. Полонцевича относительно особых заслуг председателя правления Г.И. Сыркина за учреждение по его личному почину

нашего товарищества и за энергичные безвозмездные труды его, Сыркина, на пользу дел товарищества в течении 6 лет. Вполне присоединяясь к предложенному в заявлении г. Полонцевича, совет, со своей стороны в дополнение к постановлению собрания от 7-го марта 1899 года, испрашивает уполномочия сего собрания на возбуждения ходатайства пред кем следует о поощрении несомненно полезной деятельности Сыркина, с правом выработать подробно и самые мотивы сего ходатайства. Совет постановил об указанном вопросе доложить предстоящему собранию, включив в доклад, имеющим быть представленным собранию.

Председатель Совета: [підпис]
Члены Совета: [підписи]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5. арк. 2-3.
Рукопис. Оригінал

№ 5 – 29 січня 1903 р. – м. Ніжин. – Проект попереднього розподілу прибутків товариства за 1902 р.

Заседание членов Правления от 29 января 1903 г.

В результате проверки делопроизводства членами правления было установлено, что отчет за прошлый 1902 г. составлен вполне правильно, как вполне правильна показана выведенная по оному чистая прибыль в сумме 1091 р. 25 коп. Совет постановил предложить:

- 1) Из прибыли распределить согласно докладу правления
 - а) в запасной капитал 10 % – 109 р[уб]. 12 коп.
 - б) в прибыль на паевые взносы 8924 р[уб]., 6 % , т.е. 535 р[уб]. 44 коп.
 - в) в покрытие безнадежных ссуд супругов Шур и Хазановых 32 р[уб]. 99 коп.
 - г) в особый капитал на убытки 155 р[уб].
 - д) в особый фонд пособий членам и их семьям при несчастных случаях 155 р[уб]. 87 коп.
 - е) в пользу Комитета о товариществах 5 р[уб].
 - ж) на дела благотворительности – 12 р[уб].
 - з) в награждение служащих канцелярии – 65 р[уб]. 68 коп.
- 2) Утвердить смету расходов на Управление на 1903 г.
 - а) Помещение и отопление 300 р[уб].
 - б) Освещение 18 р[уб].
 - в) Книги, бланки, типографские расходы – 60 р[уб].
 - г) на почтовые и др. мелкие расходы 30 р[уб].
 - д) на поездки по делам Товарищества 15 р[уб].
 - е) на покупку необходимого имущества 38 р[уб].
 - ж) на выписку газет и журналов 17 р[уб].
 - з) на непредвиденные расходы 15 р[уб].
 - и) на содержание канцелярии 780 р[уб].
 - ц) жалование служителю 78 р[уб].
 - к) на разовые вознаграждения кассира 132 р[уб].

Совет ознакомился с перепиской Председателя правления Г.И. Сыркина с “Центральным Комитетом в Санкт-Петербурге Еврейского колонизационного общества” из переписки усматривается, что общество открыло товариществу кредит в размере 10.000 р[уб]. обеспеченных векселями товарищества из 6,5 % годовых. Признавая кредит весьма выгодным для товарищества Совет вместе с благодарностью выраженной председателю Г.Сыркину за успешные его хлопоты, поручает ему от имени правления доложить о сём настоящему собранию.

Председатель совета [підпис] (В.Г. Кашенцев)
и члены совета [підписи]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5, арк. 28.
Рукопис. Оригінал.

№ 6 – 9 лютого 1904 р. – м. Ніжин. – Розгляд телеграми від заступника міністра фінансів

9 февраля 1904 г.

Члены Правления и председатель товарищества Г.И. Сыркин собрались для выслушания телеграммы от 8 февраля сего года от товарища Министра Финансов Романова на имя правления товарищества в следующих выражениях: “Государь Император по всеподданнейшем докладе моем телеграммы о выражении членами Нежинского Ссудо-сберегательного товарищества верноподданнических чувств всемилостивейше повелеть соизволит благодарить за выраженные чувства”. – И осчастливленные таким высочайшим вниманием, единодушно постановили подлинник телеграммы (№ 01711, подана в С[анкт-]П[етербург]. 8-го, 10 ч., 42 м. по полудни) хранить навсегда при делах товарищества, а содержание ее доложить членам т-ва на ближайшем общем собрании.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5, арк. 44.
Рукопис. Оригінал.

№ 7 – 11 квітня 1909 р. – м. Ніжин. – Розгляд прохання про збільшення позики

11 апреля 1909 г. Совет Правления рассмотрев заявление члена товарищества А.И. Светлейшего об увеличении ему кредита на 20 р. имея ввиду что задолженность Светлейшего равняется 48 р[уб]., что по своим позаймствованиям он едва вносит % и не вносит капитала как это полагается правилами и выслушав мнение Правления, постановили просьбу А.И. Светлейшего об увеличении ему кредита отклонить, обратив внимание правления на необходимость закончить расчеты по прежним его, Светлейшего, позаймствованиям.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5, арк. 78.
Рукопис. Оригінал.

№ 8 – 21 грудня 1909 р. – м. Ніжин. – Відмова у видачі позики

21 декабря 1909 г.

В просьбе члена № 1009 А.И. Светлейшего о выдаче ему дополнительной ссуды хотя бы в несколько рублей, отказать принимая во внимание его слишком стойкую неаккуратность и слабую платежеспособность.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1349, оп. 1, спр. 5, арк. 192.
Рукопис. Оригінал.

№ 9 – 1914 р. р. – м. Ніжин. – Звіт про кількість позик, суми та їх цільове призначення

В Киевскую контору отделения Государственного Банка Ведомость Нежинского ссудо-сберегательного товарищества по ссудах выданных в 1914 году.

	Предметы выдач	Число ссуд	На сумму		Более подробные сведения, на какие именно предметы выданы ссуды.
			рублей	к[оп].	
1	Покупка земли в постоянную собственность	537	50645	–	
2	Постройка покупка оборудования и ремонт предприятий сельскохозяйственных и промышленных (мельниц, маслобоен, кузниц, амбаров, сараев и т.п.)	441	39590	–	
3	Постройка для жилья, покупка их или ремонт	33	6969	–	
4	Улучшение угодий (покупка удобрений, искусственное орошение, осушение, корчевание и т.п.) устройство плотин, прудов, огородов	112	860	–	
5	Покупка и починка орудий для сельского хозяйства (машин и проч.)	47	4215	–	
6	Покупка и починка орудий ремесленного, кустарного и др. промыслов (слесарные и столярные инструменты, приборы и проч.)	28	2365	–	
7	Покупка рабочего скота и всяких домашних животных (лошади, волю, ослы, верблюды, коровы, овцы и т.п., домашней птицы, пчел и т.п.)	409	32265	–	
8	Аренда (земли и др. угодий, мельницы, промышленного заведения)	88	6510	–	
9	Покупка семян для посева	45	2395	–	
10	Покупка материалов ремесленного кустарного и других промыслов (сталь, железо, медь, дерево, сукно, кожа, шерсть, краски и т.п.)	828	50497	30	
11	Наем машин и рабочей силы (рабочих, рабочего скота, электрической и другой энергии), покупка горючего материала (дрова, уголь и т.п.)	63	5740	–	
12	Покупка разного рода товара для продажи.	123	9075	–	
13	Покупка корма для скота (овес, сено, отруби и т.п.)	22	895	–	
14	Снаряжение в отхожие промыслы	2	80	–	
15	Уплата частных долгов	37	2227	–	
16	Переписка выданных т–ву обязательств на новые сроки или на новых условиях	1253	66369	74	
17	Разные личные расходы заемщика и его семьи (продовольствие, отопление, уплата повинностей, свадьба, похороны, лечение,	57	2525	48	

	воспитание детей, наряды, удовольствие, мебель, книги и т.п.)				
18	Ссуды под залог произведений сельского хозяйства и промыслов			—	
19	Ссуды под залог ремесленных и кустарных произведений			—	
	Итого	4075	299954	52	

Члены совета
Члены правления
Счетовод

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 1335, оп. 1, спр. 31. арк. 22
Рукопис. Оригінал.

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

Матеріали до історії Ніжина: майновий документ 1796 року з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

Історія Ніжина давно перебуває у полі зору істориків, має чималу бібліографію. Проте, багато питань все ще чекають на відповідь. Без введення до наукового обігу нових джерел розв'язати їх неможливо. Виходячи з цієї тези, нами підготовлений до друку “Вѣрующій откритий лист” від 24 червня 1796 р., котрий зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. Свого часу цей документ знаходився у приватній збірці українських старожитностей В.В. Тарновського і потрапив до Чернігова під час передання цієї збірки для новоствореного музею наприкінці XIX ст. Тут йдеться мова про продаж 2 дворів у ніжинському передмісті Овдіївці генералом І. Новицьким та його дружиною Ганною дружині надвірного радника Г. Почеки Параскевії (інв. № Ал 504/1/2). Документ походить із родинного архіву Тарновських, які успадкували свого часу частину маєтностей Почек. За діючими на той час нормами під час переміщення нерухомості передавалися й усі акти, що її стосувалися (це, зокрема, засвідчує й текст уміщеної далі архівної пам'ятки).

Документ написаний коричневим і чорним чорнилом на 2-х аркушах білого паперу, формату 34,5×29 см.

На стор. 4 документу, внизу ліворуч міститься фіолетовий знак Музею В.В. Тарновського – козак, що тримає прапор із написом “Ч.Г.З.”, нижче якого – “Музей Україн. Древн. В.В. Тарновского”.

Папір гербовий. У верхньому правому куті хрестоподібний знак із зображенням герба Російської імперії, над яким дата “1789”; під гербом вартість паперу – “5 к”. Філігрань: герб Російської імперії, угорі напис “ГЕРБОВАЯ БУМАГА”, унизу – “1789 ЦЕНА 10 КОПѢЕКЪ”

На стор. 1 документу, вгорі ліворуч наклеєна бирка з написом “Ч.Г.З. МУЗЕЙ украин. древн. В.В. ТАРНОВСКОГО № 840/2 Р”.

На стор. 2 та стор. 3 документу вгорі напис: “Нѣжинский уѣздный казначей Стефан Марчевский”.

На стор. 4 документу, вгорі ліворуч напис: “№ 279”.

Текст пам'ятки містить низку цікавих відомостей про топоніміку давнього Ніжина. Двори, про які йдеться мова, розташовувалися на території передмістя (форштату) Овдіївка, що на лівому березі Остра. Вона починалася від Київської брами колишніх міських укріплень (на той час сильно занедбаних, але ще не повністю зруйнованих), тягнулася вздовж Остра до Ветхоріздвяного Гергіївського монастиря. Овдіївська вулиця, на яких, власне, і розташовувалися згадані в документі двори, починалася якраз за Київською брамою, праворуч від Петропавлівського костюлу (тоді ще дерев'яного), йшла повз Введенський жіночий монастир до Вознесенської (або як її ще називали “Овдіївської”) церкви [1]. В подальшому дослідники ніжинської старожитностей, зосібна, топографії, матимуть можливість провести більш точну локалізацію зазначених у документі дворів.

Окрім, відомостей про історичну топографію пам'ятка містить цікаву інформацію про характер забудови певної ділянки міста, форми земельної власності, зміни у складі міської адміністрації після міської реформи Катерини II; про соціальний і національний склад населення. Зустрічаємо, зокрема, прізвища представників 2 найбільших етнічних громад Ніжина – української та грецької, різних посадових осіб, верхівки ніжинської шляхти – Почеки, Комбурлеї (або Кумбурлеї), Тарасевичи тощо.

Печатки, якими засвідчений документ, знайомлять нас із українською міською й особовою геральдикой та сфрагістикою кінця XVIII ст.

– печатка Г. Новицької на червоному сургучу, овальна, 15×20 мм. Зображення: під короною два овальних щита (зображення у них не читається).

– печатка підполковника З. Самойловича на червоному сургучу, овальна, 27×22 мм. Зображення: лев тримає картуш (зображення у ньому стерте), над картушем корона.

– печатка надвірного радника М. Волховського на червоному сургучу, овальна, 23×22 мм. Зображення: воїн, озброєний списом, тримає щит з вензелем, над щитом – корона.

– печатка ротмістра П. Тарасевича на червоному сургучу, овальна, 27×23 мм. Зображення стерте.

– печатка поручика Я. Сурмачевського на червоному сургучу, овальна, 22×19 мм. Зображення: картуш (зображення у ньому стерте) під короною.

– печатка Ніжинського магістрату на сажі, овальна, 38×34 мм. Зображення: щит поділений по діагоналі у верхньому червоному полі потиск рук, у нижньому пурпуровому – жезл кадуцея; по колу напис: “ПЕЧАТЬ НѣЖИНСКАГО ГОРОДОВАГО МАГИСТРАТА” [2].

Описи печаток свідчать, що головним матеріалом для виготовлення печаток був червоний сургуч, іноді сажа. Червоний сургуч, порівняно з іншими видами сургучу, був більш міцним і більш привабливим із естетичного боку. Крім того, зображення на ньому краще читалося. За формою печатки овальні, що віддзеркалює пануючи у той час моду та художні вподобання. Зображення на печатках свідчать про поступову відмову від звичних для козацької України емблем і символів, заміну їх картушами, вензелями, плетінками, беззмистовним декором, щитотримачами. Тут найбільш пока-

зовою є трансформація ніжинського міського герба на печатці магістрату – від Юрія-Змієборця до жезла кадуцея.

Текст документу підготовлений до друку зі збереженням усіх мовних і стилістичних особливостей оригіналу*.

Посилання

1. Див.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малых России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – С. 454. Зозуля С., Морозов О. “Опис міста Ніжина 1766 року” – маловідома пам’ятка середини XIX ст. // Ніжинська старовина. Пам’яткознавство Північного регіону № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам’ятки): Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Вип. 7 (10). – К., 2008. – С. 20. Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 60. Овдіївська вулиця в Ніжині упродовж останніх двох сторіч кілька разів міняла свою назву – дореволюційна (з 1880-х років) вул. Мільонна, радянська (з 1921 р.) вул. Карла Маркса, сучасна (з 1993 р.) вул. Овдіївська.
2. *Шафонский А.* Вказана праця. – С. 456–457. У цій праці зазначено, що верхнє поле герба було червоним, а нижнє – синім. Герб Ніжина був затверджений 4 липня 1782 р.: “И во всех присутственных местах, в Нежине состоящих, в печати употребляется”.

№ 1 – 24 червня 1796 р. – м. Ніжин. – Засвідчуючий лист про купівлю нерухомості

Вѣрующій открытый лист

Мы ниже именованные генерал-майор и кавалѣр Иван Иванов сын Новицкій и жена его Анна Петрова дочь Новицкая в родѣ своем непослѣдныя, продали мы госпожѣ надворнаго совѣтника Григорія Яковлевича Почеки женѣ Параскевіи Андреевой дочерѣ Почекиной урожденной дворянки Остроградской, два двора наши со всѣм в оных дворах находящимся каменным и деревянным строеніем не исключая с онаго ничего, состоящіе в городѣ Нѣжинѣ за Кіевскими воротами по Большой Овдѣевской поуз монастыр дѣвичий трактующей улицѣ, в смѣжной с одной стороны проулка идучого с улицы оной к рѣки Остру, с другой от дому штап-лѣкаря Михайла Мартиновскаго, с третьей от оной Большой улицы, а с четвертой от рѣки Остра, которые двора достались нам по купли один мнѣ Новицкому в 782 году марта 3 д. от господина коллежскаго асессора и Новоміргородской таможи директора Ивана Иванова сына Комбурлѣя, а другой мнѣ Аннѣ Новицкой от господина ж обер-провіантмейстера и кавалѣра Петра Иванова сына Ловцова, за сумму тры тысячи рублей серебрянной монеты, которую всю сполна от ея Параскевіи Почекиной и приняли и крѣпости у нас имѣющіесь со помянутых коллежскаго асессора Ивана Комбурлѣя и обер-провіантмейстера Петра Ловцова поручили, наперед же сего оные двора никому другому не проданы, не заложены и ни у кого ни у каковых крѣпостей не укреплены, и ни за что не отписаны, а буде кто в оные почему писать начнет вступатся, то мы и наслѣдники наши ея Почекину и наслѣдников ж ея от всѣх вступщиков и от всяких крѣпостей очищать и убытка в том никакова не доставит должны, буде же неочищеніем нашим и наслѣдников наших, оные двора от нее Почекиной и наслѣдников

* Люстрації до статті І. Ситого див. на стор. 158.

ее отойдут и через то учиняться ей каковы убытки то как тѣ убытки так и данные свои три тысячи рублев серебряною монетою взять ей покупщици Почекиной и наслѣдникам ее с нас Новицких или наслѣдников наших всѣ сполна. К совершенію ж на вышеписанном основаніи Черниговской палаты гражданского суда у крѣпостных дѣл крѣпости не могли я Анна Новицкая по слабости своей, а я подполковник Самойлович по учиненному мнѣ от показаннаго господина генерал майора и кавалѣра Новицкаго на продажу двора его законному исповѣренію по недосугам моѣм явится в Черниговской палатѣ гражданского суда уполномочиваемомѣсто нас в Черниговской палатѣ гражданского суда и у крѣпостных дѣл явится купчую подписать на ней свидѣтелей подписаться упрости и все то что до нас ни относится дѣйствовать надворному совѣтнику Григорію Яковлеву сыну Почеки и что он всем ни учинит ни показанной господин генерал маіор и кавалер Новицкий ни я Анна Новицкая ниже я Самойлович спорить и прекословить никогда ни в каком урядѣ не должны; во увѣреніе чего и сей вѣрующій откритій лист за подписом нашим упрошенных свидѣтелей и урядовным за свидѣтельством от нас Дан 1796 года июня 24 д.

К сему верующему откритому листу генерал маіора и кавалера Новицкаго жена Анна Петрова дочь Новицка при печати подписалас. М.П.

К сему верующему откритому листу по изверенію // гспдна генерал майора и кавалера Івана Іванова сына Новицкаго подполковник Захар Семенов сын Самойлович при печати подписался. М.П.

При даче сего вѣрующаго листа и при приемѣ денег были и по персональному прошенію госпожѣ генерал майора и кавалера Новицкаго жени Анни Петровни Новицкой и господина подполковника Захарія Семеновича Самойловича во свидѣтельство при печатях подписались надворной совѣтник Михайло Волховский. М.П.

Ротмистр Петр Тарасѣвич М.П.

Парутчик Яков Сурмачевский М.П.

Что сие извѣреніе точно есть от подписавшихся на нем господина генерал майора и кавалера Новицкаго от жены Анны Петровны госпожѣ Новицкой что извѣренію онаго господина генерал майора и кавалера Новицкаго от господина подполковника Захарія Семеновича Самойловича с волѣ их писанно и подписанно в том по увѣренію их и подписавшихся на нем во свидѣтельство господина надворного совѣтника Волховского, ротмистра Петра Тарасѣвича и порутчика Якова Сурмачевского Нѣжинскій городовой магистрат з сею надписью с приложением печати свидѣтельствуе 1796 года июня 29 д.

Бургомистр Прокофей Кушеверской.

Ратман Алексей Корсаков.

Ратман Стефан Шулгин.

М.П. Секретарь Григорій Ляшко.

Канцелярист Тимофей Бондаревский.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського,
інв. № Ал 504/1/2.
Рукопис. Оригінал.

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Олег ШАПОВАЛЕНКО
(Київ)

“Ічня” праукраїнською – “володіння”

Про нібито “татарське” походження назви “Ічень” зафіксовано в Історико-статистичному описі за 1874 р.: “Татарське ім’я річки “Ічень”, що означає *питво* (так пояснив кримський татарин), вказує на те, що тут було раніше пристанище татар або зручна для них стоянка покрита лісом і з хорошим водопоем для скота” [4]. Цей опис, як і подальші російські та радянські друковані джерела, рясніє тлумаченням українських топографічних назв на московсько-татарський лад. На Ічнянщині й нині побутує місцева легенда про р. Іченьку та Ічню як татарський водопій і татарську стоянку, активно пропагована місцевим музеєм [5]. Ця легенда та її “наукове” обґрунтування виникли мабуть тоді, коли з’явилися російсько-тюркські словники [6], позаяк Опанас Шафонський у Топографічному описі за 1786 р. про “татарську” назву на Чернігівщині ще не згадує [7].

За й досі користованою у нас московською офіційною версією, яку оприлюднив колишній голова Ічнянської райдержадміністрації Михайло Глушенко у книжці “Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки” (К., 2006), “історія заснування районного центру – м. Ічні сягає 800–літньої давнини, її назва пов’язана з войовничими навалами татаро-монгольських орд...” Чиновник, у такий спосіб, підтримує московсько-радянську версію, якої й досі дотримується академік Петро Толочко та його послідовники [8]. Вона зводиться до того, що гідронім Іченька, начебто, походить від татарського *іçen* – “напій”, і утворена за допомогою суфікса – “к(а)” [9]. Але академічне видання під редакцією О.С. Стрижака стверджує, що на території України гідроніми тюркського походження на позначення води, річки, джерела тощо звучать як “су”, “сай”, “узен”, а водопій – “суат”, “суват”, “сулак” [10]. Відтак, “татарське” прочитання назви “Ічня” як “водопій” не витримує навіть простої перевірки. За татарськими чи монгольськими словниками слово “напій” звучить як “еч” (“ечу” – “пити”), і аж ніяк не “іч”, який як у татарській, так і в українській мові, означає розмовну частку (наприклад, *іч який*). “Іч” вживається найчастіше перед словом *який*, як щоб звернути чиюсь увагу. В основі ж слів Іченька, Ічень чи Ічня ле-

жить мовний корінь і звук “іч”. Найближчі за смыслом слова з фонемою “іч” є в кримчацькій мові: “ічмек” (пити) та “ічирмек” (поїти) [11]. Але кримчаки – це аж ніяк не татари. В сучасній етнографії кримчаками називають етнос, що сформувався з кількох груп єврейського походження, які осіли на кримській землі починаючи з перших століть н.е., в середньовічний період і в ранній новий час. Кримчаки, кримські юдеї, хрим-аюду – окрема група юдеїв, які говорять кримськотатарською мовою; живуть в Білгородському районі Криму, в Сімферополі й інших містах; за переписом у 1926 р. їх було 6000. Тепер майже повністю русифікувалися [12]. Хозарські юдеї прийняли тюркський діалект “чагатай”, що зберігся до останнього часу в мові юдеїв-караїмів і окремої категорії кримських юдеїв, т.зв. кримчаків [13]. У Криму є й річка, назва якої починається на “іч”. Щоправда, у світі дуже багато річок, які починаються з цієї фонемі, є такі, навіть, у Африці й Америці [14]. Проте, це не означає, що тим річкам назви також надавали кримські татари чи кримчаки.

До сьогодні слово “Ічня”, як і багато інших українських слів, знаходиться у московсько-радянському ідейно-світоглядному полоні. О.П. Знойко, услід за П.П. Толочком, наголошує: “Виявляється, що всі тюркські назви українських міст можна поділити на татарські (Ічня – “питво”, Бахчисарай – “місто-сад” і т.д. і на монгольські (Канів – “кров”, Бахмач – “баштан”) та ін. Назва Черкаси походить від тюркських слів...” [15]. Барановський та інші у книжці “Ніжинщина” (Ніжин, 2004, с. 162) пише: “Народні перекази говорять, що коли монголо-татари підходили до села, на перешкоді їм стала висока трава. Її називали талалою. Так виникла назва села <...> Талалаївка”, яка не так далеко від Ічні. А ще є така ж “татарська” назва однойменного міста Талалаївка – сусіднього районного центру. Але ж за словниками Б. Грінченка та В. Даля “талалай” – це той, хто багато й беззмістовно говорить (згадаймо шкільну загадку: “За білими березами талалай плеще”). Дуже часто “тюркомовні” слова на перевірку виявляються нашими староукраїнськими. Деякі науковці продовжують повторювати міфи про “тюркське” або “слов’янське” (в розумінні – “неукраїнське”) походження наших старих українських назв; створюють нові. Буває т.зв. народна топоніміка пояснює географічні назви виходячи з пануючої ідеології, підпорядковуючи їй історичні назви. Такі пояснення далекі від істини і не мають нічого спільного з дійсною назвою того чи іншого географічного об’єкту, особливо якщо назва походить із глибини тисячоліть. Іноді народна топоніміка доволі точно вказує причину назви [16]. Філолог Станіслав Губерначук дійшов висновку, що мовні корені тисяч українських географічних назв беруть свій початок не пізніше трипільської доби і що тотожні назви від коренів Праукраїни є в Індії, Пакистані й спостерігаються в санскриті. У назвах півдня сучасної Чернігівської обл. (Талалаївка, Мена, Галиця, Удай, Сваричівка тощо) побратими та посестри, і всі трипільські тотеми й солярно-люнарні символи успадкувала українська геральдика [17].

Народні перекази говорять також, що Ічня – поселення, яке існувало ще до монгольської (за радянською термінологією “монголо-татарської”) навали. Начебто його раніша “слов’янська назва – Яськове” [18]. Про “Яскові могили”, що були за 3 верстви від Ічні та які були знищені в новітню добу, згадується в “Історико-статистичному описі” Філарета (Гумилевського): “Це були два паралельних вали довжиною 50 сажнів кожен, на відстані 15 саж[нів] один від одного й висотою 2 саж[ні]. Із ями один вихід був прямо на майдан і два при кінцях валів у поле. На валах були начебто амбразури, які зазвичай роблять укріплення в бруствері для стрільби з гармат. Північні

кінці паралельних валів були дотичні також до ями глибиною в 3 саж[ні], навколо якої були два земляні вали з уступом, який мав вихід на майдан. Насип такого роду нагадує редут із круглими фасадами, які звернені до Ічні, який і висотою, і зовнішнім своїм нахилом загрозливо вражав ще на той час. Не більше, як на 15 саж[нів] від цього укріплення в сторону Ічні два великі кургани висотою більше трьох сажнів, круглих як шатро, із заглибленням не більше аршина на їх тупих вершинах. Окружність їх підоснови більше 30 сажнів. Далі на полях розкидано багато невеликих курганів зі зрізаними вершинами” [19]. З опису цього укріплення видно, що Яськові Могили знаходилися у витоків р. Іченьки і мали захищати територію від ворога, який з’являвся з боку Ічні, яка, до речі, теж мала захисну споруду – земляний замок, а можливо й ще старіше укріплення. Про те, що в Ічні було городище на місці земляного замку, сліди якого ще й нині можна побачити на лівому березі Іченьки, підтверджують колишні старовинні назви вулиць Ордівка та Городня, які відходять від нього. У “татарській” назві Ордівка корінь “ор” витворили саме наші предки-праукраїнці, які вірили у Бога Сонця – Ора [20].

Якщо укріплення Яськові Могили захищали чиєсь володіння від ворога, який йшов із півночі на південь (на думку автора Історико-статистичного опису воно було пристосоване для захисту від Карла XII та І. Мазепи), то укріплення Роблені Могили, що на відстані 2 верств від Яськових Могили, було влаштоване проти ворога, який йшов із півдня на північ, і захищало кордон чернігівського князівства на випадок нападу переяславського князя або нападу половців [21]. (Автор згаданого опису не знав, що пізніше демаркаційну лінію між удільними князівствами проведуть вздовж р. Остер, а “робленими могилами” називатимуть укріплення, насипані козаками). Біля Ічні були також інші укріплення у вигляді валів і курганів, які нині з дозволу місцевої влади безжалісно розоряються [22] – Горілий Дід, Одиниця, Осичиха, Остриця тощо. Про їхнє походження сучасна археологія все ще мовчить. Місцеві люди в пошуках скарбів розкопували могили і знаходили тут речі із золота, срібла, бронзи та заліза. В урочищі Яськовець знайдено бронзовий кельт і бронзовий перстень. Деякі кургани були ще скіфського походження. На території міста Ічні знаходиться курган II–I тис. до н.е. [23]. Відповіді на питання – чим ці володіння були та чи межували вони навколо найвищої місцини (звідси річки Іченька та Смош мають різний напрям течії), а також чи була Ічня Яськовим – можуть дати археологічні розкопки [24]. Якби провели розкопки ічнянського древнього городища, на якому, мабуть, пізніше постала козацька фортеця – Ічнянський замок, то віднайшли б не тільки шолом і щит зі “східними написами”... [25].

Не можна не помітити, що письмена на дощечках Велесової Книги і у санскриті пишуться під загальною рисою, що спосіб написання у них подібний. Але ж санскрит – це пізніше трактування давньої індійської мови – мови Вед [26], до якої потрапили українські назви, слова наших далеких предків ще за трипільської культури. Тому й “санскритське” звучання українських слів і смисл праукраїнських назв для нас подекуди стає відкриттям.

Можливо, що в дуже далекі часи, коли в нашій мові було ще багато праукраїнських слів, назвами Іченька та Ічень наголошувалося, що то було *володіння*, або тут була межа володінь. На це вказує санскритське прочитання фонем “іч” – “володіти чим-небудь”, “мати що-небудь”, “належати комусь” [27]. Ічня–Іченька–Ічнянщина свого часу була на кордоні між Чернігівською, Полтавською та Київською губерніями (потім областями), за існування Чернігівського намісництва – між Борзенським, Ніжинським і Прилуцьким

повітами; ще раніше – між Ніжинським, Прилуцьким, Київським і Переяславським полками; між різними князівствами, землями тощо [28]. Така історична доля малої батьківщини ічнянців. Цікаво, що у північних слов'ян “іч” це додаток до імені чи прізвища, що вказує на належність до найближчого предка (здебільшого, батька) [29].

Відомо, що санскрит – це ще й стародавня українська мова [30]. Таким чином, за санскритом, староукраїнською (за Трипільської України) [31] назвою, Ічня набагато старша за сусідні міста зі “слов'янськими” назвами Ніжина та Прилук (прилучалися до Ічні–Володіння?), вік яких за документами виводиться з початку II тис. н.е. Відомий український мовознавець О. Стрижак відносить Ічню до середини I тис. до н.е. [32]. Краєзнавець Іван Буняк та історик Олександр Морозов підтримали думку дослідниці Зіновії Франко про санскритське прочитання та “нове” тлумачення деяких місцевих топонімів [33]. Є надія на подальші дослідження таких назв і подальші мовознавчі відкриття. Прочитання топонімів України за допомогою санскриту доводить, що ми – індоєвропейці і маємо власні назви, а не запозичені тюркомовні, які нам так довго нав'язували, й нав'язують досі. В Україні існують тисячі назв сіл, річок, гір, які не можуть бути пояснені сучасною українською мовою. Є багато “явно неукраїнських, навіть неслов'янських географічних назв” [34]. Індоєвропейські прамови надають можливість пізнати життя наших пращурів із своєї давнини. І що швидше у нас з'являться незаідеологізовані енциклопедії, словники, підручники, тим швидше ми дізнаємося нашу правдиву історію. Давно на часі поява українсько-санскритського тлумачного словника.

На жаль, українські академіки, які редагують новітні енциклопедії (В.А. Смолій, В.В. Литвин, П.П. Толочко) виводять вік Ічні тільки з XIV ст. [35]. Їм варто би нагадати слова академіка Б. Рибаківа: “Предки арійців жили у Подніпров'ї <...> Є всі підстави вважати, що “Рігведа” зародилася на берегах Дніпра. В літописах згадується слово “останці”. Це ті, хто залишився жити (на берегах Дніпра), хоча племена вирушили до Індії. Мій заклик до українців: займіться вивченням санскриту (яким написана індоарійська “Рігведа”), за мовними ознаками знайдіть серед своїх племен “останців” — і відновіть зв'язок часів...” (цит. за передмовою до книги М. Кікешева “Заклик до слов'ян”).

На морфологічному рівні мовним субстратом для українських географічних назв була давніша за них праукраїнська мовна стихія. Це підтверджує префіксальний спосіб словотворення. Популярними для наших предків були *пр-*, *ні-* тощо: *Прилуки* (при луках), *Ніжин* (нежата нива). В останній назві, щоправда, може бути зовсім інше пояснення – похідною як патронімна від особового імені Ніжата. Чимало назв патронімічного походження, а саме від імен Богів сонцепоклонницької віри, свідчить про докиєворуське існування у мові наших предків суфіксів *-ч*, *-ів*, *-иж*, *-ень* [36]. Тож, можливо наш міфічний “володар” Ічень тому підтвердження?

У староукраїнському суспільстві печатка була головним предметом, на якому розміщувався герб – символічний знак, який несе світобачення наших далеких пращурів. Міські герби та печатки Гетьманщини найменше зазнали втручання ззовні, відтак, несуть ознаки національної самобутності [37]. Праукраїнськість печаток Ічні підтверджується тим, що в них прослідковуються основні трипільські тотеми і солярно-люнарні символи, які були ще за княжої доби Русі-України та Гетьманщини. На ічнянських печатках бачимо символ Сонця – рівнораменний хрест, що у сучасній геральдиці тлумачиться як символ віри; він указує на легендарність володаря цього знаку [38]. Зірка–Зоря розглядається як символ вічності, світлого духу, оборонця людей, щасливого життя.

Місяць – символ Матері–Богині, вічності, батька, козака. За твердженням О.П. Знойка, Місяць був складовою й головною частиною найдавніших Богів астрального культу: Сонця, Місяця і Зорі. Небесний вогонь виходив із цієї тріади [39]. Деякі дослідники пов’язують походження комбінації хрестів, зірок і півмісяців від скандинавських рун і східних тамг. Згодом ці знаки і трансформувалися у герби [40]. Трипільську традицію малювати в одній сув’язі Сонце й Місяць, Місяць і Зірку або всю прадавню Трійцю успадкувало пізніше українство, що також прослідковується в геральдиці. Наприклад, у гербах Борзни, Варви, Ічні, Конотопа, Ромен тощо; родових знаках і гербах Вишневецьких, Дворецьких, Дорошенків, Мазеп... Зірка на українській весільній хоругві називалася Леліва. Ця назва також трипільського походження – від Богів кохання Лель і Лельва. Мотив шлюбу Місяця й Зірки є у Ведах і в українських обрядових піснях [41].

На жаль, сучасний герб Ічні, що у 2002 р. замінив герб малоросійського періоду, який був тотожний гербу гетьмана П. Полуботка – із пробитим стрілами серцем, уже не має праукраїнських символів. Трипільський (козацький) хрест поступився християнському (латинському). Герб також позбувся серця зі стрілами, а ще раніше – півмісяця. Щоправда шестипроменева зоря “облагородилась” – перестала бути схожою на зірку Давида (яка завуальовано нагадувала, що через Ічню свого часу проходила “межа осілості”), а також з’явилась стилізована фортеця [42].

Мабуть також із політичних міркувань не так давно українська назва Вільшана стала на російський копил – Ольшаною, позаяк росіяни таку назву не визнають, бо – бачте – так балакалося та писалося за царів–імператорів [43]. А ще легендарний чорний орел (читай класика Степана Панасенка-Васильченка з Ічні) на гербі Чернігівської “губернії” чомусь саме після Чорнобильської катастрофи став двоголовим (як деякий час був за польського володіння Північним Лівобережжям). Сучасне зображення герба Чернігівщини – це ностальгія пострадянських керівників області та малоросів за московською вітчизною, і аж ніяк не “викрадення” двоголового орла у Чернігівського воєводства чи князівства. Коли такий варіант “пояснення” населення не сприйняло, придумали інше виправдання сучасному гербу області–губернії – начебто сучасні дві голови у орла – це два князівства: Чернігівське та Сіверське, на землях яких нині розташована Чернігівська область [44]. Але ж Сіверське князівство утворилося у результаті розпаду Чернігівського; до того ж нинішні мурома-рязанські землі також колись були частиною Чернігівського князівства... [45]. За такою логікою необхідно домалювати ще не одну голову, позаяк розумники забули, що південь сучасної області – це частина Переяславського князівства... Символи-тотемі діють на людей через підсвідомість. Сучасна символіка Чернігівщини не формує патріотичні почуття українського козака, а підступно вирощує малоросів, нездатних захистити Україну ні духовно, ні фізично. У цій символіці закладена програма повернення під штандарти Російської імперії.

Незважаючи на бажання усякого “малороса-хохла” при владі за першої нагоди перейменувати, змінити назву свого села, містечка на “благозвучне”, Ічня уникла такої долі. Їй пощастило, що наші мудрі предки зберегли праукраїнську назву, придумали зручне для нових володарів і розпорядників “обґрунтування”.

Ічня–Володіння стоїть на перетині древніх шляхів Київ–Лубни та Переяслав–Стародуб. Ічень розбудовувався за проектом трипільських праукраїнських сонцеподібних поселень. Від сучасного Ічнянського Майдану тягнуться вулиці–промені, що пе-

реходять у шляхи: Бурімка–Гмирянка; Гужівка–Ханки, Крупичполе–Сезьки, які можна побачити на одному зі стародавніх козацьких гербів Ічні.

Ічня – від початку стародавнє українське слово, яке через тисячоліття втратило первинне значення. Праукраїнською мовою, яку нам доносить санскрит, воно означає “володіння”. Проте, ця назва все-таки заговорила до нас своєю праісторичною таємницею й нині вказує на шлях повернення до сім’ї індоевропейських народів.

Посилання

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів. 1990. – С. 3.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (далі – ВДАЧОН), ф. Р-5286, оп. 1, спр. 1251.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 270; Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3 (Е–Й). – С. 650–651.
4. Историко-статическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – Чернигов. 1874. – С. 495.
5. Козацька Ічня, що в імені твоему? // Народна газета. – 2006. – 19 червня (№ 24 (822)).
6. Рядлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т. 1, ч. 2. – СПб., 1803. – С. 1511, 1519.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
8. Толочко П.П. Кочевые народы степи и Киевская Русь. – СПб., 2003. – С. 159; Балабай В.І. На землі Ічнянській. – Ніжин, 2004. – С. 4; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. – Ніжин, 2007. – С. 196–197.
9. Виноградський Ю.С. Назви сіл та річок Чернігівщини // Мовознавство. – Т. XIV. – К., 1957. – С. 29–39; Янко М.П. Топонімічний словник України. Словник-довідник. – К., 1998. – С. 157.
10. Железняк І.М. та ін. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектичних зв'язках. – К., 1981. – С. 170.
11. Реби Д. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. – Симферополь, 2004. – С. 101; Кизилов М.Б. Крымчаки // От киммерийцев до крымчаков. – Симферополь, 2006. – С. 270.
12. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1189.
13. Там само. – Л., 1993. – Т. 2. – С. 670.
14. Атлас мира. – М., 1988; Атлас мира. – М., 1999.
15. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 2004. – С. 310.
16. Уривалкін О.М. Загадки географічних назв (українська топоніміка) // Загадки минулих часів. – К., 2007. – С. 259.
17. Губерначук С. Карби трипільської доби в українських географічних назвах та іменах особових. – К., 2008. – С. 18–20, 72, 95, 98, 99, 115, 119.
18. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. – К., 1978. – С. 59; Балабай В.І. Вказана праця. – С. 4–5.
19. Историко-статическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Чернигов. 1874. – С. 524–525.
20. ВДАЧОН, ф. Р-5286, оп. 1, спр. 374; Губерначук С. Вказана праця. – С. 101–102.
21. Историко-статическое описание... – С. 528.
22. // Трудова слава. – 2007. – 26 травня (№ 21).
23. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 283–285; Балабай В.І. Вказана праця. – С. 3–6.
24. Бебик В. Історія краю. Христос і Нефертіті // Голос України. – 2008. – 15 жовтня (№ 196 (4446)).
25. Ценные памятники старины // Красное Знамя. —1925. – 9 января (№ 6 (989)).
26. Кочергина В.А. Санскрит: учебник для высших заведений. – М., 2007. – С. 3–5.
27. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. – М., 2005. – С. 110.
28. Пайк В. Україна в минулому й сьогодні (історичні й географічні карти). – Львів. 1998; Балабай В.І. Вказана праця. – С. 5; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 15.
29. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. – М., 1995. – Т. II. – С. 67.
30. Плачинда С. Лебедя. – К., 1997. – С. 51. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2001; Кобилюх В. Українські козацькі назви в санскриті. – Львів; К.; Донецьк, 2003.
31. Гринів О. Українська націологія. – Львів. 2004. – С. 287.
32. Ясько М.П. Топонімічний словник України. – К., 1998. – С. 244, 288; Губерначук С. Вказана праця. – С. 51.

33. Буняк І. До походження назв Ніжина, Носівки, Остра (Роздуми про далеке й близьке) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 22–31; Морозов О. Остер: звідки ця назва? // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 117–119.
34. Стецюк В. Сліди прадавнього населення України в топоніміці. – Львів, 2002. – С. 3.
35. Енциклопедія історії України... – С. 650–651.
36. Губерначук С. Вказана праця. – С. 147–148.
37. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 38–49.
38. Панченко В.О. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. – К., 1999. – С. 12–13.
39. Словник символів культури України. / За заг. ред. В.П. Коцура та ін. – К., 2002.
40. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 55–59.
41. Губерначук С. Вказана праця. – С. 18–22.
42. Грудницький А. Перший герб Ічня затвердила 1730 року // Трудова слава. – 2008. – 13 вересня (№ 37); Герб гетьмана П. Полуботка / Режим доступу: <http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&id=2891>; <http://www.w3c.org/TR/1999/REC-html401-19991224/loose.dtd>; <http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=1337>.
43. Плошко В.В. Ольшана. Історичний нарис. – Ніжин, 2006; Вона ж. Мій родовід: Історичне дослідження. – Ніжин, 2007. – С. 6; Желєзняк І.М. та ін. Вказана праця. – С. 228; Атлас мира. – М., 1988; Атлас мира. – М., 1999.
44. Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки. – К., 2006 – С. 3; VEXILLOGRAPHIA – Флаги України / Режим доступу: <http://www.vexillographia.ru/ukraine/index.htm>
45. Советский энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 1181, 1481; Енциклопедія Українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2824; Т. 10. – С. 3722.

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею

Ніжин входить до кола найстаріших міст, які складають славу і гордість нашої держави. Історія міста більш, ніж 200 років привертає увагу дослідників і краєзнавців. Письмові джерела давньоруської держави, зокрема, “Слово про Ігорів похід”, “Літопис Руський” за Іпатіївським списком 1078 р., Радзивилівським літописом 1138 р. та “Повістю минулих літ” 1147 р., містять лише фрагментарні свідчення про ранній етап його історії. Дослідження проблеми виникнення давньоруських міст показує, що всі вони значно древніше першої письмової згадки про них. Тому визначальним джерелом встановлення їх віку, структури, способу функціонування, динаміки розвитку є матеріали археологічних досліджень.

Невеличкий екскурс в історію археологічних досліджень міста Ніжина та його околиць. Популярність археології як науки про речові старожитності помітно зростає наприкінці XIX ст. Але систематичних археологічних досліджень на той час ще не проводилося. Тому місцевим краєзнавцям доводилось задовольняти цікавість до минулого Ніжина лише випадковими знахідками. Так, у травні 1852 р. між с. Бобрик та передмістям Магерки під час оранки був вигорнутий глечик зі старовинними срібними монетами. Згодом дослідники датували цей ніжинський скарб першою чвертю XI ст. Знахідка стала справжньою науковою сенсацією, бо дозволила поставити крапку в питанні чи було в Київській державі X–XI ст. карбування власної монети. В 1873 р. ніжинська земля відкрила ще одну зі своїх таємниць. Дещо південніше Ніжина на шляху-

ху до с. Пашківка був знайдений великий скарб, який складався з 1312 срібних римських денаріїв і кількох ювелірних виробів, серед яких 2 розкішні фібули, прикрашені золотою фольгою та рубінами. На думку дослідників, скарб потрапив у ніжинську землю в IV–V ст. н.е. – епоху “Великого переселення народів”.

Такі унікальні знахідки підштовхнули дослідників до більш активного та ґрунтовного вивчення ніжинських старожитностей. Наприкінці XIX ст. О.М. Лазаревський особисто оглянув урочище “Городок” на східній околиці Ніжина. В 1898–1899 роках під керівництвом професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (сучасного університету) М.І. Лілеєва проводилися розкопки 16 курганів на території Ніжинського й Остерського повітів. На північній околиці Ніжина дослідники розкопали два кургани – “Остранічний” і “Козацька могила”, які дали багатий науковий матеріал. Зокрема, трупопокладення та поховальний інвентар – посуд, вістря стріл, кам’яні знаряддя праці.

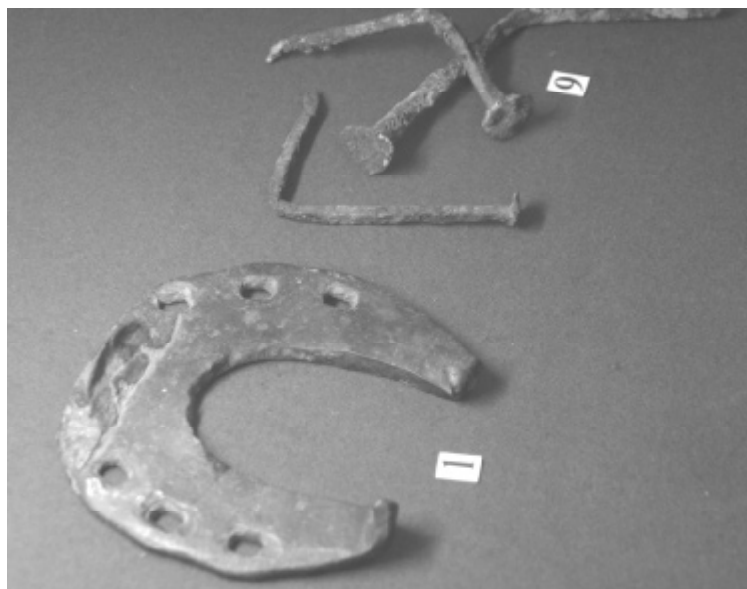
У першій половині XX ст. систематичних археологічних досліджень краю не проводилося, але накопичення матеріальних свідчень давнього минулого продовжувалося. Це були візантійські монети, окремі речі давньоруського часу тощо.

Під час прокладення водогону на південній околиці міста у 1961 р. знайдені залишки поховання кінного воїна-кочівника XI–XII ст. За відсутності на той час музейного закладу в Ніжині, всі знайдені речі (шабля, стремена, інкрустовані сріблом елементи кінського оголів’я) були передані до Чернігівського історичного музею.

Велике значення у справі дослідження, в т.ч. археологічного, місцевих старожитностей мало поновлення роботи закритого в 1934 р. музею – у статусі краєзнавчого в 1968 р. На заклик про допомогу у збиранні експонатів для музею відгукнулося багато ніжинців. Нині в експозиції можна побачити кам’яні знаряддя праці доби бронзи, фрагменти гончарного посуду, вістря стріл та списів, фрагмент кольчуги тощо, котрі знайшли і передали до Ніжинського краєзнавчого музею небайдужі мешканці Ніжина.

Сива ніжинська давнина й надалі не полишала кола наукових інтересів дослідників. Наприкінці XX ст. дослідження історичної частини міста розпочинає Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАН України. В 1989–1990 року були проведені археологічні розвідки та охоронні розкопки в історичній частині Ніжина, а також ототожненого з літописним Уненежом урочища “Городок”. Керував розкопками Ю.М. Ситий – науковий співробітник кафедри археології Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. Ці дослідження вперше в історії Ніжина дозволили визначити топографію та стратиграфію міста, підійти ближче до відповіді на питання про час його заснування. Результати роботи експедиції в 1989–1990 роках стали підґрунтям до святкування 1000-річчя від часу заснування Ніжина, яке відбулося в 1993 р.

У 1993–1994 роках роботу з польового огляду, виявлення та фіксації ймовірних археологічних пам’яток, а також збору підйомного матеріалу на території сучасного Ніжина та його околиць проводив науковий співробітник музею О.С. Морозов. Унаслідок чого було виявлено, за картографовано кілька десят нових археологічних об’єктів, вироблені пропозиції щодо взяття їх на державний облік. Була складена уточнена карта археологічних пам’яток на території міста та його околиць, визначені межі поселень, зібрана значна кількість підйомного матеріалу.

Кілька поколінь краєзнавців докладали зусиль і сподівались, що у Ніжині буде створений дослідницький археологічний центр, який узяв би на себе систематичну роботу з вивчення місцевих археологічних пам'яток. У 2004 р. був створений і нині активно працює Ніжинський загін Чернігово-Сіверської археологічної експедиції, яким керує молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, асистент кафедри всесвіт-

ньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя І.С. Кедун.

Щороку, після закінчення польового сезону, керівник загону весь зібраний матеріал здає на постійне зберігання до фондів Ніжинського краєзнавчого музею. З часом кількість цікавих археологічних матеріалів сформувала своєрідну колекцію, що й підштовхнуло до думки про доцільність створення постійної музейної виставки, яка має назву “Скарби Ніжинської землі”, яка з часом може перетворитися в частину постійної експозиції музею. Упорядники цієї виставки – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею Н.М. Дмитренко, завідувач Музеєм рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя, протоієрей О.С. Морозов (у 1991–1997 роках науковий співробітник

цього музею), вище згаданий І.С. Кедун – мали на меті не тільки показати здобутки археологічних досліджень на території Ніжина останнього часу, але й привернути увагу будівельних компаній, приватних забудовників до обов'язкового виконання законів України “Про охорону культурної спадщини” та “Про охорону археологічної спадщини”, які забороняють проведення будівельних робіт у історичній частині

міста без попередньої археологічної експертизи. На жаль, у Ніжині досить часто траплялися випадки порушення закону, коли під час будівельних робіт гинули культурні шари археологічних пам'яток, гинула частина нашого минулого – а значить і частина нас самих.

У чотирьох вітринах виставки експонуються фрагменти керамічного посуду XII–XVII ст., кахлі XVII–XVIII ст., монети XVII–XIX ст., жіночі прикраси XII ст. (обручки, фрагменти скляних браслетів). Особливу увагу відвідувачів привертає вітрина, де розміщені випадково знайдені старожитності – культовий посуд, ікона різьблена на мушлі, шахова фігура, скляні віконниці. Експонати виставки розташовані за принципом комплексного показу, згруповані за місцем і часом віднайдення.

Археологічні дослідження на території сучасного Ніжина останніх років дають змогу уточнити характер культурних нашарувань, визначити їх хронологію, запобігти руйнуванню культурного шару в найбільш давній історичній частині міста, нарешті, підтвердити тезу про існування давньоруського поселення до князівського часу на території сучасного Ніжина.

Археологія – особлива наука, яка рідше за інші науки привертає до себе загальну увагу. Значні досягнення медицини, природничих наук відразу стають широко відомими. Крім того, досвід показує, що без виковаліфікованого професійного підходу до, здавалося, досить простого “викопування”, цей процес стає ще більш прихованим від широкого загалу, все частіше переходячи в площину криміналу. Створюючи археологічну виставку в стінах Ніжинського краєзнавчого музею, її упорядники сподівалися, що вона буде приверне увагу до проблем археологічних пам'яток Ніжинщини, до історичного минулого міста й округи загалом не тільки фахівців, але й значної кількості місцевих жителів і гостей Ніжина. Ще одним чинником, що спонукав упорядників до облаштування виставки, було сподівання, що вона допоможе сформувати чітку пам'яткоохоронну громадську позицію городян, сприятиме вихованню в молодого покоління ніжинців відчуття гордості та поваги до багатовікового минулого рідного міста.

Відкриття археологічної виставки в Ніжинському краєзнавчому музеї 18 лютого 2009 р.
Останній ліворуч – І.С. Кедун, в центрі – керівник управління культури і туризму
Ніжинської міської ради Л.К. Шаган, праворуч – Н.М. Дмитренко

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ–Ніжин)

Кілька роздумів про древній і юний Ніжин (замість рецензії)

Сучасна бібліографія ніжинознавства потроху кількісно зростає, і не в останню чергу за рахунок краєзнавчих студій: нарисів, розвідок, навіть, монографій. Щоправда, останніх не так уже й багато, точніше сказати – одиниці.

Одним із таких авторів, що сподобився на написання окремої ніжинознавчої книги є місцева вчителька Лариса Борисівна Петренко, з-під пера котрої упродовж 2004–2008 років вийшло дві книги: “Ніжин: древній, і завжди юний” (2004) і “Ніжин: із глибини віків...” (2008); обидві надруковані в ніжинському-таки видавництві “Аспект-Поліграф”, що, безперечно, робить йому честь.

За змістом і структурою книги Л.Б. Петренко є чимось середнім між спробою авторського викладу загального нарису історії міста Ніжина з укріпленнями вузько тематичних розповідей і дайджестом епізодів із окремих тематичних нарисів, що з’явилися з друку впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Використовуючи різноманітні джерела, автор чомусь практично обходить увагою найбільш сучасний історіографічний доробок – лише деінде у списку використаної літератури зустрічаємо студії початку ХХІ ст. Так, наприклад, на момент виходу другої книги в 2008 р. світ побачили вже кілька випусків поважного академічного видання “Ніжинська старовина”, кожен із яких цілком присвячений суто ніжинській тематиці. Звісно, Л.Б. Петренко не ставила за мету укласти *повний ніжинознавчих бібліографічний покажчик*, але свіжі матеріали, до того ж написані вельми поважними й серйозними авторами, все ж варто було би використати.

Два видання принципово різняться між собою за статусом. Перше позначено як збірник матеріалів досліджень з історії, краєзнавства та топоніміки за останні роки ХХ ст., – власне, дайджест, така собі читанка з ніжинознавства. Тут дійсно добросовісно відібрані сюжетні матеріали на історичну, культурознавчу, краєзнавчу й топонімічну тематику. На жаль, автор не завжди вказує джерело вміщеного матеріалу і його авторство, що автоматично перетворює надруковане в авторський текст. Але ж такий непідписаний текст авторові монографії не належить. Відтак, не оформивши належним чином науковий апарат (не зробивши посилання, не позначивши переписаний текст як цитату), Л.Б. Петренко дещо “грішить” компілятивністю.

Друге видання – 2008 року – є своєрідною “роботою над помилками”. Тут і ширше використана новітня література з ніжинознавства (переважно за рахунок публіцистики з місцевої періодики), і хоча й не в повному обсязі – але вказується авторство використаних матеріалів, насамперед, цитованих цілими абзацами. До того ж і призначення своєї книги автор убачає дещо інше – це вже матеріали з краєзнавства, до того ж рекомендовані методичною радою місцевого управління освіти в якості посібника під час викладання в школах Ніжина факультативного курсу “Рідне місто”. Отже, до цього видання автор і підійти мав набагато серйозніше – з огляду на значно вищу відповідальність перед читачем.

Л.Б. Петренко у “Ніжині: із глибини віків...” почала дуже “глибоко” – з доби первісності, з кам’яного віку. Звісно, оскільки безпосереднього матеріалу щодо Ніжина й Ніжинщини того давнього часу (й пізніших, аж до часу активізації генези українства в кня-

зівську добу), “пошук власного коріння” (майже дослівно назва розділу з монографії) виявився досить розпливчастим, узагальненим, суперечливим і рясніє багатьма неточностями. Аби не вдаватися до їх переліку, для прикладу відсилаємо читача до зауважень, які висловив у кількох приватних листах видатний український літературознавець, письменник, колишній професор Українського Вільного Університету в Мюнхені, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка 2006 року Ігор Васильович Качуровський, уривки з яких розміщено наприкінці нашого тексту*. Звісно, в його листах указана лише невелика частина фактологічних невідповідностей і помилок.

До чого наводимо такі детальні зауваження І.В. Качуровського? Справа криється якраз у визначеному статусі цієї книги як навчального посібника для вчителів середньої школи і школярів. Адже матеріал буде використовуватися практично дослівно й застосований для впливу на ще не сформований критичний розум підлітка, який сприйме ці погрішності (або й відверті вигадки) за “чисту монету”. Відтак, з одного боку – Л.Б. Петренко на майбутнє (наприклад, під час підготовки наступного свого видання або перевидання одного з уже надрукованих) слід більш критично добирати матеріали, ретельно його перевіряючи; з іншого – науковцям, що зголосилися виступити науковими редакторами, консультантами, рецензентами також ретельніше вивіряти запропонований їм рукопис, активніше включатися у його корегування. Мова в даному випадку йде про відповідальність перед майбутнім поколінням.

Окремо хотілося би відзначити ілюстративне оформлення книг: світлин на сторінках обох видань чимало, вони непогано ілюструють викладений текст; у першій книзі автор використала також малюнки своєї юної доньки Юлії Петренко (для оформлення титульних сторінок кожного розділу). Все це гарно візуалізує текстову частину книг, покращуючи сприймання матеріалу. Проте, це є досить уживаний метод у сучасній педагогіці, і Л.Б. Петренко як учитель у даному випадку гарно продемонструвала свій фаховий рівень.

Загалом же, обидві згадані книги Л.Б. Петренко заслуговують схвального відгуку, насамперед як перша спроба подібного узагальнення накопиченого ніжинознавчого досвіду, спроба надати реальну допомогу тим-таки школярам і їх педагогам у справі осягнення минувшини свого рідного міста, і через призму вивчення історії малої батьківщини збудження й заохочення їх інтересу до історії свого народу, країни.

додаток

№ 1 – 14 травня 2008 р. – м. Мюнхен – Витяг із листа І.В. Качуровського до М.П. Шкурка в Ніжин

14 травня 2008

Дорогий Миколо Пантелійовичу!

“Ніжин” прибув іще 2 травня, але я лише тепер можу і подякувати за книжку, і поділитися з Вами своїми враженнями про неї

<...>

* І.В. Качуровський народився у Ніжині 1918 р., потім доля його закинула аж до Аргентини, згодом – працював і професорував у Мюнхені. Впродовж останніх двох десятиріч років він підтримує постійні й дружні стосунки з ніжинським підприємцем і благодійником, головою Благодійного фонду “Ніжен” М.П. Шкурком, який люб’язно надав для публікації вказані листи І.В. Качуровського зі свого приватного архіву, з приводу чого висловлюємо йому глибоку вдячність.

“Ніжин” робить дуже ДИВНЕ враження: з одного боку – вкладено багато праці, подано чималу кількість матеріалів, а з другого – вражає написання гнітом зам. гнотом або НЄЖЕНЬ зам. НѢжень.

Авторка книги наше старе і (Ѣ) читає як російське Є.

Щодо Антів, то це слово не має нічого спільного з латинським “антик” (старий), це група народів досить різних, частинно – мабуть – іранського, а частинно (анти Псевдомаврикія) протослов’янського роду. Але певности мати не можемо, бо немає мовних (писемних) пам’яток.

На Поділлі та в Галичині жили кельти – зберігся кельтський вівтар з рогатим богом Цернунно біля Бару. Хто його знищив не знаю, до більшовицького перевороту він іще був.

На Україні жив іранський народ – алани. Алани в добу мандрівки народів рушили до Іспанії, там вони й “розтанули” (це родичі нинішніх осетинів).

А в “коліні” Дніпра жили (дуже давно) єдині в Європі андрофаги. Чому нам не оголосити їх нашими безпосередніми предками?

Дощі й холод вигнали з Прибалтики германське плем’я готів, яке захопило було південну частину України.

Величезний густезний ліс (якого давно нема) відділяв готів від страшних і диких гунів, які потім рушили на Захід.

Усе це відоме з історії, зафіксовано, вивчено.

Усе, що відомо про античність (не про антив!) зібрав давно німець Фрідріх Любкер.

І от знаходяться наші пройдисвіти й неукі, які «відкривають» (на базі збігу звучання) античний світ наново.

І ось авторка книги, замість того, щоб сісти за наукові книжки, використовує халтурну або вар’ятську писанину різних Силенків (він же Лев Орлигора), цілковито зв’ярийованого Плачинди – і сама на їхніх безграмотних чи божевільних писаннях базує свою книжку.

Повертаюся до книжки. На стор. 254 мова про демонстрацію в Ніжені. Знаю, що моя мати брала в ній участь. А от щодо описаного акту знущання над студентами (стор. 257: “... ставили в багнюку перед портретом царя...”), то я вперше про таке чую. Якби справді щось таке сталося, мати не могла б про це не знати...

У книзі зазначено “Науковий редактор П.П. Кононенко”. Правдоподібно це Петро Петрович з Київського університету. А може – якийсь інший?

На стор. 330 згадано І. Ярешка – як редактора газети. Але Ярешко (Кошелівець) був редактором тиждень чи два. Далі редактором був Ярошевський, а Ярешко лишався працівником редакції.

Чекав я, що буде розділ про Лисянського, а його лише раз названо...

Натомість повно російських генералів на чолі із Суворовим.

Дякую авторці, що вона назвала розділ “Друга Світова Війна”.

Кардинальна помилка: “гімназію вищих наук” у Ніжені заснував не князь Олександр Безбородько, а його брат – граф Ілля Безбородько (якого навіть і не згадано).

З ніженських героїв не згадано Віктора Пархоменка, який щось коли б не в 20 років був генералом рос[ійської] армії – на турецькому фронті. Від Лазаренка він трохи старший. Загинув під час перського походу рос. армії десь у 1915 чи 1916 р.

<...>

Приватний архів М.П. Шкурка.
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – 22 травня 2008 р. – м. Мюнхен – Витяг із листа І.В. Качуровського до М.П. Шкурка в Ніжин

<...>

15-го травня Вам вислав листа з подякою за “Ніжен” (чи пак “Нежин”) і з висловом деяких здивованих зауважень.

Є стільки СПРАВЖНИХ наукових досліджень про древніх слов’ян, історія Риму відома до найменших подробиць, так само відомі й ті народи, з якими римляни мали постійні (переважно – воєнні) стосунки.

“Венеди” – кельтське слово, означає “білі”: Відень – кельтське “Віндобона” – “білий будинок”.

Пізніше німці “віндами” почали звати сусідніх – тоді – слов’ян (венеди–вінди, є ще кілька інших видозмін слова).

Народ, що жив на терені нинішньої України, мав татуйовання на тілі. Чому ж ця традиція не дійшла до нас?

Тому – відповім – що там були, приходили й відходили – різні народи.

“Зальцбург” змінив три назви: “Ювава” – (кельтське), “Сольноград” – хорутанське чи словінське (не пригадую), нарешті – німецький переклад слов’янської назви.

Межа слов’яно-баварська була на Хімзее – це озеро на захід від Зальцбургу. Над озером, у селі Уршалінг, є церква, де під тинком знайшли фрески XIV віку: Господь Бог благословляє Авеля, а Каїнові тиче дулю. Дуля – жест суто-слов’янський. Поза слов’янами його ніхто не знає:

Да були в кума бджоли,
Да просив я в кума меду,
А він мені – дулю...

Іллірійці, що жили на території нинішньої Каринтії та далі на південь до Адріатики, були християни, – в добу Аттіли – туди увірвалися слов’яни, які понищили церкви.

Я бачив поблизу Мільштатського озера руїни іллірійської церкви.

А ті наші неуки плутають (не знати, через дурість чи навмисно) слов’ян з Іллірійцями

<...>

Приватний архів М.П. Шкурка.
Рукопис. Оригінал.

Н А Ш І А В Т О Р И

Арват Нінель Миколаївна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Арват Федір Степанович (†1999) – доктор філологічних наук, академік Академії педагогічних наук України
Гетьман Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Гордієнко Дмитро Сергійович – магістр, асистент кафедри історії середніх віків і візантиністки ЛНУ імені Івана Франка (Львів)

Діденко Тетяна Олександрівна – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Дмитренко Наталія Михайлівна – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Дудченко Геннадій Миколайович – магістр, старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Дудченко Оксана Сергіївна – магістр, викладач Ніжинського обласного ліцею при НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Ємельянов Віктор Миколайович – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Зозуля Сергій Юрійович – магістр, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK (Київ-Ніжин)

Ковалевський Іполит Дмитрович (†?) – студент НІФІ, комісар Центральної Ради в Ніжині, голова ніжинської “Просвіти”

Коваленко Євген Володимирович – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Конончук Данило Іванович – учень Ніжинського обласного ліцею при НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Конончук Іван Миколайович – старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Кудрявцева Аліна Вадимівна – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Кулик Валентина Вікторівна – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Кучерявець Валентина Григорівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної майстерності соціально-гуманітарного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Лейберов Олексій Олегович – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Михед Павло Васильович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України; керівник Гоголезнавчого центру при НДУ імені Миколи Гоголя (Київ-Ніжин)

Морозов Олександр Сергійович – завідувач Музею рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя; протоієрей, священник Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)

Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області (Чернігів)

Москаленко Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Пономар Ольга Петрівна – завідувач відділу “Поштова станція” Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Потапенко Максим Васильович – магістр, асистент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Романюк Інна В'ячеславівна – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Руденко Лілія Михайлівна – головний зберігач фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Самойленко Григорій Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Сидорович Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВСП НАУ “Ніжинський аграрний інститут”(Ніжин)

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (Чернігів)

Сорока Ганна Олександрівна – вихователь Ніжинського притулку для дітей (Ніжин)

Стрикун Микола Володимирович – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Фатюк Олексій Миколайович – завідувач відділу природи Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Шаповаленко Олег Олексійович – краєзнавець (Київ)

Шпитяк Валерій Андрійович – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Наукове видання

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

**Ніжинознавчі студії № 6:
Збірник регіональної історії
та пам'яткознавства
Випуск 8 (11)
2009 р.**

Дизайн обкладинки: С.Ю. Зозуля
Макетування: С.Ю. Зозуля
Літературна й наукова редакція: С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов
Коректура О.С. Морозов

Підписано до друку 03.04.2009 р.
Формат 70х100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Обл.-вид. арк. 17,82.
Ум. друк. арк. 15,94. Тираж 200 прим.
Зам. № 245.

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / гол. ред. кол. О.Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О.М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Випуск 8 (11). – К., 2009. – 195 с.
ISBN 978-966-8999-16-1

У восьмому випуску наукової збірки "Ніжинська старовина" вміщено ряд ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування. Окремий розділ присвячено 200-річчю від дня народження М.В. Гоголя. Також у окремий розділ виділені ретроспективні огляди розвитку торгівлі та млинарського промислу на Ніжинщині.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

**УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)**

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакторський колектив "Ніжинської старовини" запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів, – що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов'язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Зважаючи на задекларований характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов'язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в розділі "Краєзнавство", за винятком окремих випадків, узгоджених із упорядниками.** Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи **не розглядатимуться**.

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук [1 примірник] і електронну версію на будь-якому носії [1 примірник] (останню можна надіслати по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою "для "Ніжинської старовини", бажано заархівовану в форматі *.rar [архів звичайний, не саморозпаковуучий!]).

Увага! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ:

- виконана в текстовому процесорі Word (не нижче версії 7.0) з розширенням *.doc або *.rtf; гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;

- посилання:

варіант 1: післятекстові (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р-2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.));

***післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають бути зняті і переформатовані у звичайний текст!**

варіант 2: повним кодом, вилітні на пронумерований список літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1) після тексту статті (напр.: [3, с. 25], [18, Т. 2, с. 34], [4, с. 67; 8, с. 22] тощо, де перша цифра – номер джерела в списку; далі – том, число, випуск (за потреби); остання (обов'язково зі скороченням "с.") – сторінка (сторінки); посилання на використані архівні документи оформляється під спільним номером для назви архівної установи в загальному списку з указанням у коді посилання через кому шифру фонду, номеру опису, номеру справи (одиниці зберігання – од.зб.) та номеру аркушу (напр.: [8, ф. Р-2356, оп.4, спр. 24556, арк. 56 зв.] тощо)).

- графіка (ілюстрації, графіки, схеми тощо) окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носії; розширення 200 dpi, формат *.TIFF, розмір 10X15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);

- для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, обов'язково вказати після тексту список використаної літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1);

- у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові; наукову ступінь, вчене звання, посаду і місце роботи.

Упорядники збірки залишають за собою право на наукове, стилістичне, лексичне, орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації. Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об'їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна

(із поміткою "для збірки "Ніжинська старовина")

тел. 8-046-31-34825 (дом), 8-068-353-59-57 (моб), 8-044-280-7879 (роб)

тел./факс 8-044-280-6463 (роб)

протоієрей Олександр Морозов, Кафедральний собор Всіх Святих (УПЦ КП),

вул. Гребінки, 31, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна

(із поміткою "для збірки "Ніжинська старовина")

тел. 8-068-814-8455 (моб), 8-046-31-22457 (роб)

e-mail: el_havar_din@ukr.net, asmor66@mail.ru, petryk2@ukr.net

(гостьовий, пароль: petryk2)